

Uchwała NR XIV/134/2016
Rady Gminy Malbork

z dnia 10 czerwca 2016 r.

w sprawie w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016 – 2019

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9, art.18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jedn.: Dz. U. z 2016 r., poz. 446, z późn. zm.), w związku z art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 z późn. zm.) Rada Gminy Malbork uchwala co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Program Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016 – 2019, stanowiący załącznik do Uchwały.

§ 2. Wykonanie Uchwały powierza się Wójtowi Gminy.

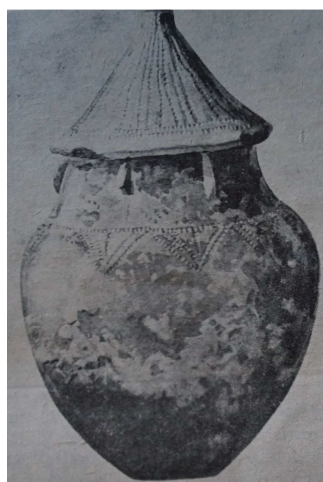
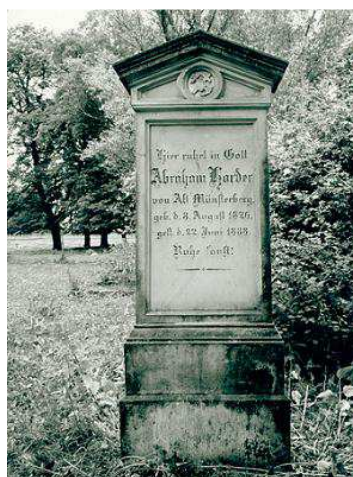
§ 3. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

§ 4. Uchwała wchodzi w życie w dniu podjęcia.

Przewodniczący Rady Gminy
Malbork

Michał Blachut

Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019

Aneksy, dokumentacja fotograficzna.

Malbork, listopad 2015 r.

Opracowanie; mgr Dariusz Barton

Spis treści:

1.	Wstęp.	1
2.	Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.	5
3.	Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami.	6
3.1.	Konstytucyjny obowiązek ochrony zabytków.	6
3.2.	Podstawowe zapisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.	6
3.3.	Powinności administracji samorządowej zdefiniowane przez ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	10
3.4.	Inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	10
4.	Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.	13
4.1.	Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	13
	Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	13
	Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami na lata 2014-2017.	16
4.2.	Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.	18
	Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020.	18
	Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2012-2015.	21
	Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.	26
	Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2014-2020.	28
5.	Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.	31
5.1.	Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy).	31
	Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork.	31
	Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.	34
5.2.	Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.	37
	5.2.1. Zarys historii gminy.	37
	5.2.2.. Krajobraz kulturowy.	37
	5.2.3. Historyczne miejscowości na terenie gminy.	40
	5.2.4. Zabytki nieruchome.	58
	5.2.5. Zabytki ruchome.	59
	5.2.6. Zabytki archeologiczne.	60
	5.2.7. Dziedzictwo niematerialne.	65
5.3.	Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.	67
5.4.	Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.	69
5.5.	Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla gminy.	71
6.	Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.	90
7.	Założenia programowe. Priorytety, kierunki działań i zadania	93

	gminnego programu opieki nad zabytkami.	
8.	Instrumenty realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami.	99
9.	Zasady realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami.	101
10.	Źródła finansowania gminnego programu nad zabytkami.	103
11.	Realizacja i finansowanie przez gminę zadań zakresu ochrony zabytków.	106
12.	Bibliografia	108
13.	Aneksy. Załącznik graficzny	111

1. WSTĘP.

Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019, w dalszej części, o ile nie wymieniony z pełnej nazwy, zwany – *Programem*, formułuje w formie tez i postulatów najważniejsze działania konieczne do wykonania w perspektywie najbliższych czterech lat w odniesieniu do dziedzictwa i krajobrazu kulturowego obszaru zawartego w granicach administracyjnych gminy. Dla obszaru gminy Malbork *Program* został opracowany po raz pierwszy. Podstawą merytoryczną dla analiz wykonywanych w ramach tego opracowania stały się rejestry i ewidencje prowadzone przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz przez Wójta Gminy Malbork, w tym: rejestr zabytków nieruchomości, rejestr zabytków ruchomych, rejestr zabytków archeologicznych, wojewódzka i gminna ewidencja zabytków. Ponadto przy formułowaniu celów, priorytetów, kierunków działania i przyporządkowanych im zadań oparto się na ustaleniach zawartych w dokumentach programujących rozwój regionalny i lokalny przyjętych na poziomie krajowym, wojewódzkim i powiatowym (w tym na krajowym, wojewódzkim i powiatowym programie opieki nad zabytkami); za podstawę i punkt odniesienia przyjmowano natomiast postulaty artykułowane w dokumentach funkcjonujących na poziomie gminy (studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego). **Rozdział 1** *Programu* omawia cały aspekt formalno-prawny związany z dziedziną ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, wolę ustawodawcy wyrażoną w odniesieniu do tej dziedziny, najważniejsze zamiany przepisów dotyczących prawnej ochrony nad zabytkami. **Rozdziały 2-5** to zasygnalizowane wyżej analizy zasobów rozpatrywane w perspektywie strategicznych dokumentów programowych; wreszcie **rozdziały 6-11** zawierają najważniejsze ustalenia i postanowienia określając cel, metodę i sposoby realizacji zadań Gminy Malbork w rozpatrywanej dziedzinie.

*

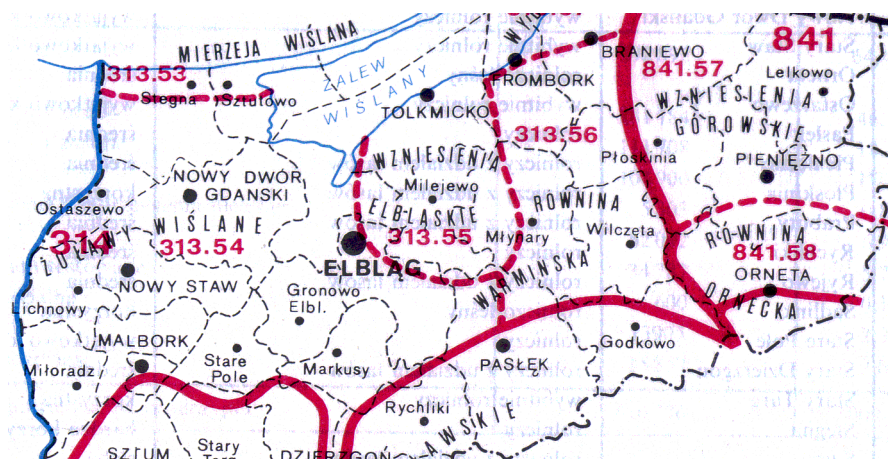
Gmina Malbork położona jest we wschodniej części województwa pomorskiego, w powiecie malborskim (w latach 1975-1998 była to natomiast zachodnia część województwa elbląskiego). Tereny leżące w granicach administracyjnych gminy zajmują powierzchnię 100,93 km², zamieszkuje je 4651 mieszkańców (według stanu na rok 2013), występuje tu 16 sołectw i 19 miejscowości¹. Siedziba Gminy mieści się w Malborku -Kałdowie przy ul. Ceglanej nr 7.

Od zachodu gmina Malbork graniczy z terenami: gmin Miłoradz i Lichnowy, od północy gminy Nowy Staw, od wschodu gminy Stare Pole, od południa gmin Stary Targ i Sztum – jej tereny otaczają pierścieniem (z małą przerwą od wschodu) zlokalizowany w centrum obszar miasta Malborka.

Z geograficznego punktu widzenia położenie gminy Malbork można scharakteryzować następująco:

makroregion: Pobrzeże Gdańskie; **mezoregiony:** Żuławy Wiślane i Pojezierze Iławskie; **dzielnica przyrodniczo-leśna:** Żuław Wiślanych; **dorzecze zasadnicze:** Szkarpawy; **dorzecze bezpośrednie:** Tugi Świętej; **zlewnia:** Jeziora Drużno.

¹ Sołectwami są: Cisy, Grobelno, Kałdowo, Kamienica, Kamionka, Kościeleczyki – w tym gospodarstwo rolne Kościeleczyki, Kraśniewo, Lasowice Małe, Lasowice Wielkie, Lasowice Wielkie (osada), Nowa Wieś Malborska (w tym Lipowiec), Stogi – w tym gospodarstwo rolne Stogi i gospodarstwo rolne Kapustowo, Szawałd, Tragamin, Pielica i Wielbark.

Mezoregiony oddzielone są od siebie przez Nogat: na zachód i północ od rzeki leżą Żuławy Wiślane, a na południe i wschód rozpościera się Pojezierze Iławskie². Pierwszy z tych mezoregionów to równina deltowa ujścia Wisły zbudowana z piasków, iłów, mułków, żwirów oraz utworów pochodzenia organicznego i torfów, główną masę aluwii żuławskich stanowią namuły, na których wytworzyły się bardzo żyzne mady – to dzięki nim kraina ta słynęła w swoich dziejach z bogactwa upraw i produkcji rolnej przez co nazywana była kiedyś „*Spichlerzem Europy*”. Z pewnej odległości Żuławy Wiślane wydają się krainą jednorodną, nieomal idealnie płaską, ale bliższe ich rozpoznanie wskazuje jednak na pewne istotne różnice występujące w ukształtowaniu powierzchni, co znalazło wyraz także w nazewnictwie poszczególnych części tej krainy. Generalnie Żuławy Wiślane dzielą się ze względu na orientację względem Wisły na lewobrzeżne czyli Steblewskie (Gdańskie) oraz prawobrzeżne czyli obszar Szkarpawy, Żuławy Malborskie (Małe i Duże) i Żuławy Elbląskie, same zaś Wielkie Żuławy Malborskie mają część niższą, północną, określaną mianem *Żuław Niskich* oraz część południową, gdzie teren wznosi się coraz wyżej dochodząc do 9 m n.p.m., w okolicach Mątów Małych i Pogorzałej Wsi; ta część nazywana bywa *Żuławami Wysokimi*. Właśnie na *Żuławach Wysokich* położona jest większa część miejscowości znajdujących się w granicach administracyjnych gminy Malbork. Występuje tu kilka wzniesień, które kiedyś nosiły nazwy własne, np. *Windmühlenberg* przy Tragaminie i Lasowicach Wielkich, *Alte Schloss* przy Kamionce oraz *Wiebeberg* przy Lasowicach Małych³. Drugi z mezoregionów obejmujących rozpatrywaną gminę, Pojezierze Iławskie, ma charakter falistej moreny dennej o urozmaiconej, malowniczej rzeźbie terenu, występują tu liczne wytopiska i rynny, przedzielone pagórkami i wzniesieniami, których wysokość dochodzi do ca 40-50 m n.p.m (w opisywanym rejonie gminy Malbork). Symptomatyczną cechą stanowi nachylenie pojezierza ku północy (tj. w stronę Żuław Wiślanych) oraz stroma skarpa nadnogacka od zachodu. W strefie nadnogackiej występują bardzo liczne ślady osadnictwa przedlokacyjnego - datowanego od pradziejów do wczesnego średniowiecza, w tym znane w świecie archeologii stanowiska związane z kulturą wielbarską (rozwijającą się między I a V w. naszej ery). Z punktu widzenia geografii historycznej podział na krainy jest analogiczny i także powstaje w odniesieniu do Nogatu: krainą historyczną o wyodrębnionych dziejach i krajobrazie kulturowym są Żuławy Wiślane, natomiast tereny pojezierza określone zostały mianem Dolnego Powiśla. Obszar gminy Malbork przynależy do części Żuław zwanych Wielkimi Żuławami Malborskimi lub po prostu Żuławami Wielkimi,

² Porównaj: *Walory krajobrazowe województwa elbląskiego*, str. 15-16.

³ W. Długokęcki, *Osadnictwa na Żuławach w XIII i początkach XIV w.*, str. 83-84.

natomiast tereny pojezierne kojarzone były w przeszłości różnymi nazwami, mniej wyraźnymi i precyzyjnymi: mówiono np. o *ziemi malborskiej*, *ziemi sztumskiej*, „*pojezierzu sztumskim*” lub ogólnie o Pomezanii⁴; dawniej zamieszkująca te tereny ludność polska posługiwała się według językoznawców *dialektem malborskim*.

**

Obszar gminy Malbork otacza pierścieniem miasto Malbork – jest to sytuacja identyczna jak w przypadku gminy Elbląg i miasta Elbląga.

W obu przypadkach tereny wiejskie stanowiły dawniej patrymonium miejskie lub administrowane były bezpośrednio przez władzę państwową (w średniowieczu przez Zakon NMP, później przez królewski urząd fiskalno-gospodarczy zwany Ekonomią Malborską), grunty oddane pod rozwój wsi czynszowych występowały w mniejszości. Taka sytuacja formalno-prawna i gospodarcza znajdowała swoje odzwierciedlenie w procesach kształtowania i przeobrażeń krajobrazu kulturowego, wpływała na jego zasób, aranżację architektoniczną i relacje przestrzenne. Najkrócej mówiąc: tereny podmiejskie, zależne od miasta, od inicjatyw gospodarczych mieszczan, ludzi nie zawsze związanych miejscem zamieszkania z wsią, przy tym bardziej światłych, wykształconych, często bardziej majątnych, rozwijały się inaczej niż typowe obszary wiejskie. Zachodzące na nich procesy zagospodarowania były intensywniejsze, różnorodniejsze w swoich formach, a ich efekty często odbiegały od typowo wiejskich, rolniczych, sposobów formowania elementów pejzażu. W drugiej połowie XX w. możemy wręcz mówić o urbanizacji – w Kościeleczkach, Grobelnie czy Nowej Wsi Malborskiej doszło do przekształcenia dawnych siedlisk, znacznego ich zagęszczenia, przeobrażenia, najczęściej zatarcia, historycznych układów ruralistycznych, istotnych

⁴ Pruska prowincja Pomezania (Pomizania) byłaby jednak ziemią szerszym zasięgu, obejmującą także Żuławy Wiślane i cały rejon do Jeziora Drużna, gdzie graniczyła z Pogezanią.

zmian w komunikacji zewnętrznej i wewnętrznej; a przede wszystkim do dużych zmian w aranżacji architektonicznej. Powstało wiele budynków mieszkalnych lub usługowo-mieszkalnych zrealizowanych w oparciu o projekty typowe, a jeśli nawet indywidualne, to generowanych na modłę „mieszczańską”, rzadko nawiązujących do regionalnych tradycji budowlanych. Tereny tych wsi zabudowywano jako malborskie „sypialnie”, najczęściej nie dbając o harmonijne wkomponowanie nowej zabudowy w elementy krajobrazu ukształtowane w toku wielowiekowego procesu dziejowego. *Program* należy traktować jako jeden z instrumentów, który pozwoli władzom gminy i lokalnej społeczności nie tyle powstrzymać, ile uregulować i zracjonalizować te niekorzystne procesy przyczyniające się do dekompozycji krajobrazu kulturowego i zacierania zasobów dziedzictwa na terenach gminy Malbork.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Podstawą prawną dla opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami, w tym konkretnym przypadku **Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019**, jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446, z 2015 r. poz. 397).

Art. 87 ust. 1 tej ustawy nakłada na wójta (burmistrza, prezydenta miasta) obowiązek sporządzenia na okres 4 lat gminnego programu opieki nad zabytkami. Dalej (ust. 3 i ust. 4) ustala się, iż gminny program powinien być uchwalony przez radę gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz podany do wiadomości publicznej poprzez ogłoszenie w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Ustęp 2 niniejszego artykułu wymienia i precyzuje cele, którym powinien służyć opracowany i uchwalony gminny program opieki nad zabytkami; są one sformułowane następująco:

1. włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Art. 21 precyzuje, iż opracowanie i uchwalenie gminnego programu opieki nad zabytkami musi zostać poprzedzone wykonaniem gminnej ewidencji zabytków⁵.

⁵ Brzmienie art. 21: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty, gminy”.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.

3. 1. Konstytucyjny obowiązek ochrony zabytków.

Na obowiązek ochrony zabytków, rozumianych jako dawne materialne i niematerialne dobra kultury, wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej ⁶. Obowiązek ten ciąży zarówno na państwie, jak i społeczeństwie. Odpowiednie zapisy przedstawiają ten stan rzeczy w sposób następujący:

- ✓ Art. 5 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, **strzeże dziedzictwa narodowego** oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.
- ✓ Art. 6 ust. 1 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki **upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury**, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.
- ✓ Art. 73 Konstytucji RP: „Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także **wolność korzystania z dóbr kultury**”
- ✓ Art. 82 Konstytucji RP: „Obowiązkiem obywatela polskiego jest (...) troska o dobro wspólne”.
- ✓ Art. 86 Konstytucji RP: „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

Sposoby realizacji tych konstytucyjnie określonych powinności zostały szczegółowo rozwinięte w uregulowaniach prawnych niższego rzędu; należą do nich odpowiednie ustawy (uchwalane przez Sejm RP) i rozporządzenia wykonawcze (wydawane przez ministrów wg właściwości).

W interesującej nas dziedzinie podstawowym aktem prawnym jest **ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** – zwana dalej u.o.z.; ponadto **Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 27 lipca 2011 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych** (Dz. U. z 2011 r. Nr 165, poz. 987, z 2015 r. poz. 383).

3. 2. Podstawowe zapisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

U.o.z. definiuje po pierwsze pojęcie „zabytku”. W ujęciu ustawodawcy jest to (art. 3):

„nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia,

⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe.

których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

W tym samym artykule, w kolejnych podpunktach, przedstawiony został podstawowy podział zabytków na: **nieruchome** (pkt. 2), **ruchome** (pkt. 3), **archeologiczne** (pkt. 4) oraz wymieniono inne pojęcia związane z dziedzictwem kultury: **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** (pkt. 12), **historyczny zespół budowlany** (pkt. 13), **krajobraz kulturowy** (pkt. 14) oraz **otoczenie zabytku** (pkt. 15) ⁷.

Dalej, podkreśliwszy, iż zabytki podlegają ochronie i opiece bez względu na stan zachowania, ustawa charakteryzuje trzy zasadnicze kategorie zabytków w sposób następujący:

W myśl art. 6 **zabytkami nieruchomymi** są w szczególności:

- a) krajobrazy kulturowe,
- b) układy urbanistyczne, ruralistyczne, zespoły budowlane,
- c) dzieła architektury i budownictwa,
- d) dzieła budownictwa obronnego,
- e) obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
- f) cmentarze,
- g) parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni,
- h) miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Katalog **zabytków ruchomych** obejmuje następujące pozycje:

- a) dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmaty oraz pamiątki historyczne, a zwłaszcza militaria, sztandary, pieczętki, odznaki, medale i ordery,
- d) wytwory techniki, a zwłaszcza urządzenia, środki transportu oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej charakterystycznej dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentujące poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiały biblioteczne, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2012 r. poz. 642 i 908 oraz z 2013 r. poz. 829),
- f) instrumenty muzyczne,
- g) wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne,

⁷ **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg; **historyczny zespół budowlany** - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi; **krajobraz kulturowy** - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze; **otoczenie** - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

- h) przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Trzecią kategorią są **zabytki archeologiczne** będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ponadto u.o.z. zakłada (art. 6 ust. 2), iż „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne i tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Opieka nad tak zdefiniowanymi zabytkami powinna być sprawowana przez właściciela lub posiadacza, a wyrażać się ma poprzez następujące czynności (art. 5):

- 1) naukowe badanie i dokumentowanie zabytków
- 2) prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku
- 3) zabezpieczenie i utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie
- 4) korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości
- 5) popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury

Z kolei ochrona zabytków przypisana jest do kompetencji administracji publicznej w formie **obowiązku** i zgodnie z wolą ustawodawcy tworzy katalog działań mających na celu (art. 6):

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych, finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytku
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska

Do organów ochrony zabytków należą (art. 89):

- 1. minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2. wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć w drodze porozumienia wykonywanie części kompetencji wojewódzkiego konserwatora

zabytków gminom i powiatom, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków (art. 96 ust. 2).

Formami ochrony zabytków są (art. 7):

1. wpis do rejestru zabytków;
2. uznanie za pomnik historii;
3. utworzenie parku kulturowego;
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ten ostatni punkt zmienił się w wyniku wprowadzenia nowelizacji u.o.z. - **ustawą z 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw** (Dz. U. z 2010 r., nr 75, poz. 474).

Od 5 czerwca 2010 r. rozszerzony został zakres form ochrony zabytków. U.o.z. określała następujące kategorie ochrony zabytków: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Ustawa z 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010 r., nr 75, poz. 474) wprowadza ochronę zabytków poprzez zapisy w decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej. Intencją ustawodawcy było usunięcie luki prawnej w sytuacji, gdy określony obszar nie posiadał obowiązującego planu zagospodarowania przestrzennego, a obiekty zabytkowe na tym terenie nie były chronione w inny sposób. Nowelizacja wyeliminowała sytuacje, w których podejmowano decyzje dotyczące obiektów zabytkowych, nie uwzględniając opinii konserwatorów wojewódzkich.

Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków przewiduje także, że w decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej konieczne staje się uwzględnienie ochrony zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (wraz z ich otoczeniem) oraz zabytków wpisanych do gminnej ewidencji zabytków. **Zmienia to charakter gminnej ewidencji zabytków, która staje się dokumentem wiążącym prawnie.**

Ustawa z 18 marca 2010 r. zmienia także przepisy prawa budowlanego (art. 39 ust. 3), stwierdzając, że stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów ujętych w gminnej ewidencji zabytków (a nie tylko wpisanych do rejestru zabytków), pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Nowelizacja z 18 marca 2010 roku ustala termin sporządzenia przez gminy gminnych ewidencji zabytków na 2 i pół roku od wejścia w życie ustawy.

Ustawa określa również obowiązki administracji samorządowej w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego.

3. 3. Powinności administracji samorządowej zdefiniowane przez ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Powinności administracji samorządowej są w ustawie *explicite* określone w kilku miejscach, odnoszą się do nich artykuły nr 5, 6, 7 pkt 3 i 4, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 oraz 87.

Niektóre z nich zostały już wyżej omówione, artykuły 7 ust. 3 oraz 16 i 17 związane są z tworzeniem parków kulturowych, które w przypadku gminy Malbork nie znajdują praktycznego zastosowania.

Artykuły 18-20 mówią o ustawowym obowiązku uwzględniania problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w opracowywanych przez gminy strategicznych i planistycznych dokumentach rozwoju, zwłaszcza w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. W szczególności art. 20 podkreśla konieczność uzgadniania przez gminy projektów i zmian w planach zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 21 i art. 22 ust. 4 obliguje wójta (burmistrza, prezydenta miasta) do prowadzenia „gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy”, a dokładne zasady przygotowania tych kart określa odpowiedni przepis wykonawczy: *Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem* (Dz.U. Nr 113, poz. 661).

3.4. Inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

*

Drugim ważnym aktem prawnym nakładającym na administrację samorządową ustawowy obowiązek wykonywania zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest **ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2013 r. poz. 594. z późn. zm.⁸).

W świetle art. 7 ust. 1 pkt 9 tej ustawy do zadań własnych gminy należą sprawy kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Należy podkreślić, iż zapisy ustawy o samorządzie odnoszą się zarówno do ochrony zabytków, jak i opieki nad zabytkami, bowiem jednostki samorządu terytorialnego są właścicielami ok. 21 % zabytków nieruchomych i zobowiązane są do opieki nad nimi (zgodnie z art. 5 i art. 71 ustawy o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami). Co więcej, to gminie przysługuje prawo pierwokupu w wypadku sprzedaży

⁸ Zmiany tekstu jednolitego wymienionej ustawy zostały ogłoszone w Dz. U. z 2013 r. poz. 645 i poz. 1318 oraz z 2014 r. poz. 379

nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawo użytkowania wieczystego takiej nieruchomości (art. 109 ust. 1 pkt 4 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami). W związku z tym z dniem 1 stycznia 1999 r. zdecentralizowano nie tylko zadania związane z ochroną zabytków, ale jednocześnie nastąpiło także przekazanie większości zabytków nieruchomych do zasobu samorządowego. Tym samym jednostki samorządu terytorialnego działając w sferze dominium, na równi z pozostałymi właścicielami, zobowiązane są do dbałości o powierzone obiekty⁹.

W art. 2 ust. 1 orzeczono ponadto, iż: „*Gmina wykonuje zadania publiczne w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność*”.

**

Ustawa z 7 lipca 1994 r. **prawo budowlane** (Dz. U. z 2015 r., poz.443 z późn. zm.) w art. 39 jednoznacznie określa warunki uzyskania pozwolenia na budowę w przypadku prowadzenia prac budowlanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską. W ust. 1 dotyczącym robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków sformułowano wymóg uzyskania pozwolenia właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę. W ust. 3 wskazano, że w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów nie wpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. W przypadku robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, właściwy organ może nałożyć na inwestora obowiązek uzyskania pozwolenia na ich wykonanie, gdy wiąże to się z pogorszeniem stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków. Mówi o tym art. 30 ust. 7 pkt 2 wymienionej ustawy.

Ustawa z 27 marca 2003 r. **o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2012 r. poz. 647, z późn. zm.) z aktami wykonawczymi.

W art. 1 wskazane są wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej jako niezbędne do uwzględnienia w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

Art.2 podaje definicję „dóbr kultury współczesnej”, które określono jako niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna.

Art. 3 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym stwierdza, że do zadań gminy należy, prowadzenie w granicach swojej właściwości rzeczowej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego, odnoszących się do obszaru powiatu i zagadnień jego rozwoju. W ustawie o planowaniu przestrzennym wielokrotnie wskazuje się na konieczność uwzględnienia stanu zachowania dziedzictwa kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej zarówno w studium, w planach jak i w decyzjach o warunkach zabudowy.

Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. **o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2013 r. poz. 627, 628, 842). Ustawa określa warunki zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków oraz opłaty za te czynności.

⁹ Krajowy Program..., str. 27-28.

Należy ponadto wskazać inne ustawy, stosowane jako wykładnia prowadzonych przez pracowników samorządowych postępowań i procedur administracyjno-prawnych, uwzględniające problematykę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; należą do nich:

- ✓ ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2014 r. poz. 518 i 659);
- ✓ ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz. U. z 2013 r. poz. 1205 oraz z 2014 r. poz. 40);
- ✓ ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz. U. z 2011 r. Nr 12, poz. 59, z późn. zm.);
- ✓ ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2011 r. Nr 118, poz. 687, z późn. zm.);
- ✓ ustawa z dnia 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (Dz. U. z 2012 r. poz. 1015, z późn. zm.);
- ✓ ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2013 r. poz. 267 oraz z 2014 r. poz. 183).

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

4.1.Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030.

„Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030”, przyjęta przez Radę Ministrów 13 grudnia 2011 roku, stanowi efekt ponad pięcioletniej pracy rządu oraz wielu środowisk - regionów, planistów, naukowców i partnerów społecznych. Głównym założeniem tego opracowania jest dążenie do osiągnięcia spójności społecznej, gospodarczej i terytorialnej kraju, zapewniając równowagę procesów rozwojowych poprzez efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych. Zgodnie z tym, co napisano we wprowadzeniu „W dokumencie (tym) przedstawiono wizję zagospodarowania przestrzennego kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat, określono cele i kierunki polityki zagospodarowania kraju służące jej urzeczywistnieniu oraz wskazano zasady oraz mechanizmy koordynacji i wdrażania publicznych polityk rozwojowych mających istotny wpływ terytorialny. Tym samym KPZK 2030 ma wiele cech strategii ogólnorozwojowej, łącząc elementy zagospodarowania przestrzennego z czynnikami rozwoju społeczno-gospodarczego”¹⁰.

W rozdziale II, zatytułowanym: *Uwarunkowania polityki przestrzennego zagospodarowania kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat*, zwrócono uwagę także na uwarunkowania wynikające z dziedzictwa kulturowego (pkt. 2.6). Podkreślono różnorodność kulturową Polski przejawiającą się dużą ilością zaewidencjonowanych obiektów zabytkowych i krajobrazów kulturowych, przy jednocześnie niskim, nieadekwatnym do poziomu rozwojowego, wykorzystaniu funkcji symbolicznych i promocji tych zasobów. Dalej skonstatowano, że dziedzictwo kulturowe jako część współczesnej przestrzeni, obejmujące szerszy jej kontekst niż tylko wyodrębniony obiekt czy zespół zabytkowy, powinno podlegać badaniom i ochronie nawet w przypadkach, gdy nie zachowały się jego materialne ślady, a tylko przekazy symboliczne. Stwierdzono również, że „odziedziczone obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane zgodnie z ich potencjałem i wymogami ochrony. W przeciwnym wypadku niszczyć, ginąć, tracić wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy i obraz dziedzictwa narodowego”¹¹. KPZK 2030 prognozuje, że w perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie ustawicznie rosła: „zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki”¹².

W wizji, którą kreuje KPZK 2030, mówi się o znaczących jakościowych przeobrażeniach przestrzeni jakie mają się dokonać w perspektywie najbliższych

¹⁰ Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 r., str. 5.

¹¹ Koncepcja, str. 28-29.

¹² Koncepcja..., str. 29.

dwudziestu lat, zachodzących równolegle i na podobnych warunkach do zmian występujących w innych państwach UE. W związku z powyższym zakłada się, że zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym kraju ulegną znacznemu zdynamizowaniu, w rezultacie czego obraz przestrzenny Polski 2030 będzie nieporównywalny od sytuacji znanej w 2010 roku. Antycypowana wizja przestrzennego zagospodarowania Polski w określonej perspektywie opiera się na pięciu pożądanych cechach polskiej przestrzeni: konkurencyjności i innowacyjności, spójności wewnętrznej, bogactwie i różnorodności biologicznej, bezpieczeństwie oraz ładzie przestrzennym¹³.

Jednym z najważniejszych ustaleń KPZK 2030 jest rozwinięcie, zdefiniowanie i przedstawienie typologii obszarów funkcjonalnych, w czym dokument ten nawiązuje do przyjętej przez Rząd w lipcu 2010 roku Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2020 (KSRR 2020). Pojęcie obszarów funkcjonalnych stanowi wyraz zmian w europejskiej polityce publicznej, gdzie od podejścia sektorowego przechodzi się do zintegrowanego podejścia terytorialnego (*integrated territorial approach*). Przyjmuje się zatem założenie, że główny dokument strategiczny w dziedzinie zagospodarowania przestrzennego kraju (którym właśnie jest KPZK 2030) musi wykorzystywać takie nowe podejście terytorialne do problematyki rozwoju. „Założeniem (...) jest, że podobny zestaw działań o charakterze zintegrowanym powinien być kierowany do obszarów charakteryzujących się wspólnymi cechami geograficznymi (społeczno-gospodarczymi i przestrzennymi) nazywanych **obszarami funkcjonalnymi**. W tym ujęciu przedmiotem polityki przestrzennego zagospodarowania kraju jest całe jego terytorium, a jej cele i instrumenty są zróżnicowane w zależności od specyfiki poszczególnych obszarów funkcjonalnych i ukierunkowane są na wykorzystanie ich specyficznego potencjału geograficznego dla osiągnięcia celów rozwojowych kraju (...). Tylko część obszarów funkcjonalnych KPZK można zaliczyć do tradycyjnie rozumianych „obszarów problemowych” (...). Część obszarów funkcjonalnych KPZK zostało przyjętych w rozumieniu polityki regionalnej (zgodnie z zapisami KSRR 2020)”¹⁴.

KPZK 2030 definiuje obszary funkcjonalne jako „zwarty układ przestrzenny składający się z funkcjonalnie powiązanych terenów, charakteryzujących się wspólnymi uwarunkowaniami i przewidywalnymi, jednolitymi celami rozwoju” oraz przyjmuje, że „obszary funkcjonalne powinny być uwzględniane jako element planowania przestrzennego oraz społeczno-gospodarczego na poziomie krajowym, regionalnym, lokalnym, a tam, gdzie jest to zasadne stanowić odrębną kategorię planistyczną”¹⁵.

Delimitacja, czyli wyznaczenie granic postulowanych w KPZK 2030 obszarów funkcjonalnych, ma się odbywać na poziomie regionalnym i lokalnym; dla obszarów tych powstaje wymóg opracowywania strategii określających wizje, cele nadrzędne, operacyjne i kierunki działania służące projektowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego każdego z tych obszarów. Na podstawie tych postulatów mają być przygotowywane wspólne dla partnerów tworzących poszczególne obszary funkcjonalne projekty dofinansowywane środkami UE w ramach programów operacyjnych województw w nowej perspektywie finansowej 2014-2020 (dla większych obszarów dofinansowywane z programów krajowych). Strategie obszarów funkcjonalnych mają zatem zastąpić (lub uzupełnić) dawne strategie gmin, miast, powiatów i województw obowiązujące w perspektywie finansowej 2007-2013. KPZK 2030 stwierdza dalej, że „dla zapewnienia partnerstwa i współpracy zostaną wypracowane metody konsultacji zasięgu obszarów funkcjonalnych i zapisu planu ich

¹³ *Koncepcja ...*, str. 36.

¹⁴ *Koncepcja ...*, str. 178.

¹⁵ *Koncepcja...*, str. 178

zagospodarowania. Zakłada się, że plany zagospodarowania nakładających się obszarów funkcjonalnych zostaną sporządzone jednocześnie w terminie do 2015 roku, a następnie będą weryfikowane w ramach monitoringu planów zagospodarowania przestrzennego województwa”¹⁶.

Z punktu widzenia Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019 ważnym dokumentem, z którym Program ten musi być zgodny i którego tezy powinien rozwijać w odniesieniu do ochrony krajobrazu kulturowego gminy i zachowania dziedzictwa, jest przyjęta w 2014 roku Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2014-2020 (porównaj niżej – rozdział).

Ponadto w przedstawionej w KPZK 2030 typologii, dla obszaru gminy Malbork, szczególnie ważny wydaje się być, wyodrębniony w ramach Obszarów funkcjonalnych szczególnego zjawiska w skali makroregionalnej, obszar funkcjonalny Żuław. O obszarze tym napisano:

„Żuławy Wiślane są unikatowym w skali Europy regionem o wyjątkowych walorach dziedzictwa kulturowego, krajobrazowego i przyrodniczego, o bardzo urodzajnych glebach wykorzystywanych głównie rolniczo oraz o dużych zasobach wód powierzchniowych. Obszar Żuław jest częścią ważnego obszaru ekologicznego północnej Polski, którego rangę podnosi ekologiczny korytarz międzynarodowy doliny Wisły. Żuławy są szczególnie zagrożone powodzią, zwłaszcza sztormowymi, oraz silnymi wezbrzeniami Wisły powodującymi przerwanie obwałowań. Kolonizacja terenu związana ze sztucznym osuszaniem Żuław silnie uzależniła je od sprawnego funkcjonowania systemu melioracyjnego i sztucznego odwadniania, gwarantującego bezpieczeństwo powodziowe mieszkańcom. Równina delty Wisły rozciągająca się między Mierzeją Wiślaną a rozwidleniem Wisły na Leniwkę i Nogat, administracyjnie podzielona między województwa pomorskie (80%) i warmińsko-mazurskie (20%), jest w całości położona w obszarze hydrograficznym zarządzanym przez Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej w Gdańsku. Obszary depresyjne stanowią około 28% ogólnej powierzchni delty, a największy z nich obszar znajduje się wokół jeziora Drużno, osiągając 1,8 m p.p.m. Przez Żuławy prowadzi ważny korytarz infrastrukturalny i transportowy, łączący Trójmiasto i jego porty z północno-wschodnią częścią kraju i z Warszawą. Podstawowym zadaniem polityki przestrzennego zagospodarowania kraju na tym obszarze jest przeciwdziałanie konfliktom przestrzennym wynikającym z warunków naturalnych (depresja, bliskość morza, zagrożenie powodzią, występowanie bardzo dobrych gleb i terenów cennych przyrodniczo w skali kraju), i działalności gospodarczej (presja Trójmiasta, rolnictwo, turystyka, transport) oraz zapewnienie koordynacji działań rozwojowych podejmowanych przy wykorzystaniu instrumentów sektorowych i działań inwestycyjnych podejmowanych w ramach polityki regionalnej na terenie dwóch sąsiadujących województw. Brakowi koordynacji działań prowadzonych na obszarze Żuław przez bardzo wiele podmiotów będą przeciwdziałać specjalne wytyczne ministra właściwego ds. rozwoju regionalnego w zakresie zrównoważonego wykorzystywania obszaru Żuław oraz strategia rozwoju obszaru Żuław i plan ich przestrzennego zagospodarowania, przygotowane w porozumieniu przez obydwie samorządy województw. Te działania wzmocnią warunki dla zapewnienia ochrony i rozwoju obszaru. Podstawą intensyfikacji współpracy i koordynacji będzie objęcie całego obszaru ochroną ze względu na zachowanie walorów dziedzictwa kulturowego, unikatowej kompozycji krajobrazowo-przyrodniczej oraz przyjęcie elementarnych zasad, artykułowanych w opisach Celu 4. i 5”¹⁷.

¹⁶ Koncepcja..., str. 179.

¹⁷ Koncepcja..., str. 183, 196-198.

Strategia obszaru funkcjonalnego Żuław na razie jeszcze nie powstała.

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2017.

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2017, zwany dalej Krajowym Programem, jest dokumentem utworzonym na podstawie przepisów art. 84 i 85 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dokument ten został opracowany po raz pierwszy, po bardzo długim okresie przygotowań i uchwalony przez Radę Ministrów 24 czerwca 2014 roku. Zgodnie z przyjętymi założeniami, o których we wstępie do opublikowanego dokumentu wspomniał Generalny Konserwator Zabytków – Pan Piotr Żuchowski, stał się on „instrumentem wykonawczym dla jednej z krajowych strategii zintegrowanych – Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego”, a ponadto ma zachęcać „wielu wójtów, burmistrzów, prezydentów, starostów i marszałków województw do jeszcze aktywniejszego działania na rzecz dziedzictwa narodowego, sięgania po ustawowe możliwości ochrony lokalnego dziedzictwa, tworzenia wysokiej jakości własnych dokumentów strategicznych na rzecz opieki nad zabytkami”.

W Krajowym Programie dokonano diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce w trzech podstawowych płaszczyznach:

- ✓ organizacji i zadań organów ochrony zabytków w Polsce,
- ✓ stanu zachowania zabytków w Polsce, w tym roli i znaczenia rejestru zabytków oraz systemów informacji o zabytkach,
- ✓ komunikacji, porozumienia i współpracy w obszarze ochrony zabytków w Polsce.

W oparciu o Diagnozę przeprowadzono analizę SWOT i w ścisłym powiązaniu z jej wynikami oraz w powiązaniu z celem 4 Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego) sformułowano cel główny Krajowego Programu: **Wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków.** Cel ten zakłada wzmocnienie roli dziedzictwa w życiu społecznym oraz wzmocnienie świadomości roli dziedzictwa dla rozwoju społecznego.

Dla realizacji celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe:

- wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce (cel ten zakłada po pierwsze: uporządkowanie i ujednolicenie stanu wiedzy o zasobie zabytków w Polsce, po drugie: wzmocnienie instrumentów ochrony krajobrazu kulturowego wpływające na kompleksowość działań ochronnych i ich integrację z ochroną przyrody);
- wzmocnienie synergii i działania organów ochrony zabytków (cel ten zakłada podniesienie jakości zarządzania zabytkami i zarządzania procesami ochrony zabytków wraz z podniesieniem jakości procesów decyzyjnych w administracji dotyczących ochrony zabytków);
- tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji (cel ten zakłada zwiększenie dostępu do dziedzictwa i jego aktywną promocję).

Cele te realizowane będą w ramach szczegółowych zadań.

Dla wszystkich wymienionych w Krajowym Programie celów i zadań opracowano szczegółowy harmonogram realizacji wraz z planem finansowym programu. Dokument

jest uzupełniony o projekt systemu wdrażania, monitoringu i ewaluacji oraz analizę ryzyka.

W *Krajowym Programie* określono zagadnienia horyzontalne czyli tematy wiodące, których problematyka została poruszona w co najmniej dwóch obszarach diagnozy oraz sformułowanych dwóch celach szczegółowych, są one następujące:

- a. podniesienie sprawności i skuteczności działań organów ochrony zabytków, w tym jakości merytorycznej decyzji administracyjnych (szkolenia, standaryzacja działań, itp.);
- b. porządkowanie rejestru zabytków oraz stworzenie wiarygodnej metodologicznie diagnozy stanu zachowania zabytków nieruchomych;
- c. zwiększenie uspołecznienia ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; budowanie przez organy ochrony zabytków partnerskich relacji z obywatelami, jak i propagowanie postaw współodpowiedzialności społecznej za zachowanie zabytków (współpraca z mediami, wykorzystywanie mediów elektronicznych, konkursy, itp.);
- d. wdrożenie procesów kształtowania postawy krajobrazowej wśród organów ochrony zabytków;
- e. zwiększenie zaangażowania samorządów, ze szczególnym uwzględnieniem gmin, w ochronę i opiekę nad zabytkami oraz wzmocnienie zaangażowania społecznego na rzecz ochrony zabytków, w tym propagowanie parków kulturowych (ich stanowienie jest władczą kompetencją rad gmin) jako skutecznej formy ochrony zabytków.

Zagadnienia horyzontalne nie tworzą dodatkowego poziomu w hierarchicznej strukturze dokumentu, zgodnie z jego podziałem na cel główny, cele szczegółowe i kierunki działania. W sposób istotny jednak wskazują zagadnienia priorytetowe w obszarze ochrony zabytków, przyjęte do realizacji do 2017 r.

Dla treści *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019*, szczególne znaczenie posiadają następujące kierunki działania zdefiniowane w *Krajowym Programie* (uporządkowane wg celów w ramach, których zostały wyodrębnione):

Cel szczegółowy 1 (Wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce):

Kierunki działania:

- Wypracowanie jednolitych standardów działania konserwatorskiego w odniesieniu do wybranych typów i kategorii zabytków nieruchomych zgodnie z obowiązującą doktryną konserwatorską;
- Wzmocnienie instrumentów ochrony krajobrazu kulturowego (zgodne z *Rekomendacją UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego* z 2011 roku), wymagające rewizji istniejących instrumentów działania pod kątem efektywniejszego ich wykorzystania; w szczególności działania te mają dotyczyć ochrony historycznych założeń przestrzennych wpisanych do rejestru.
- Opracowanie kompleksowego raportu o stanie zachowania zabytków nieruchomych (związane z przeprowadzeniem badań mających na celu opracowanie nowego, aktualnego raportu o stanie zachowania zabytków, niezbędnego do wszelkich działań ochronnych realizowanych przez organy państwa).

Cel szczegółowy 2: Wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków.

Kierunki działania:

- Zwiększenie efektywności zarządzania i ochrony zabytków poprzez wdrażanie infrastruktury informacji przestrzennej o zabytkach (uwzględnienie danych o zabytkach w infrastrukturze informacji przestrzennej ma zapewnić narzędzia do ich skutecznej ochrony, stworzyć możliwości bardziej efektywnego wykorzystania zasobu zabytkowego dla rozwoju społeczno – ekonomicznego oraz stworzyć warunki do bardziej świadomej współpracy różnych środowisk związanych z ochroną zabytków i zarządzania przestrzenią);
- Wypracowanie standardów, pozwalających na lepszy przepływ informacji pomiędzy organami ochrony zabytków a społecznościami żyjącymi w otoczeniu zabytków objętych ochroną (jasne i zrozumiałe dla społeczeństwa komunikowanie o działaniach służb konserwatorskich służące budowaniu świadomości społecznej wartości zabytków oraz akceptacji dla tych działań; wypracowanie zasad konsultacji z organizacjami pozarządowymi zaangażowanymi w ochronę zabytków; wypracowanie Kodeksu Dobrych Praktyk);
- Podniesienie jakości procesów decyzyjnych w organach ochrony zabytków (poprzez ciągłe doskonalenie kompetencji pracowników ochrony zabytków w zakresie prawa ochrony zabytków, stosowania procedur administracyjnych, przepisów karnych i egzekucyjnych, a także wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków; podniesienie kompetencji w zakresie wykorzystywania mechanizmów negocjacyjnych, mediacyjnych oraz partycypacji społecznej w procesie decyzyjnym organów ochrony zabytków);
- Merytoryczne wsparcie samorządu terytorialnego w ochronie zabytków (realizowane w formie ogólnodostępnego portalu informacyjnego, jak i bezpośrednich szkoleń oraz warsztatów dla pracowników jst, ponadto w formie opracowań studialno-dokumentacyjnych; działanie to ma na celu poprawę jakości działań realizowanych przez gminy w zakresie ewidencjonowania zasobu zabytkowego, zachowania krajobrazu kulturowego i gospodarowania otoczeniem zabytków w procesie planowania przestrzennego).

Cel szczegółowy 3: Tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz promocji i reinterpretacji.

Kierunki działania:

- Wspieranie budowania świadomości społecznej funkcji dziedzictwa kulturowego jako podstawy kształtowania się tożsamości narodowej i społeczności lokalnych;
- Promocja zasobu dziedzictwa za pośrednictwem Internetu;
- Zwiększanie dostępu do zasobów dziedzictwa i ułatwienie jego odbioru społecznego.

4.2.Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020.

Podstawowym dokumentem programującym rozwój społeczno-gospodarczy na poziomie województwa jest *Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020*. Dokument ten, stanowiąc aktualizację wcześniejszego, uchwalonego w 2005 roku

opracowania, wypracowaną podczas trwającego ponad 1,5 roku procesu konsultacji i dialogu społecznego, przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12 września 2012 roku¹⁸.

Zaktualizowana strategia wyznacza w perspektywie 2020 roku trzy wzajemnie uzupełniające się, jednakowej rangi cele strategiczne, którymi są:

- nowoczesna gospodarka
- aktywni mieszkańcy
- atrakcyjna przestrzeń

Natomiast celem nadrzędnym okazuje się spójność regionu, rozumiana jako zapewnienie możliwości rozwoju i poszukiwanie takich ścieżek zmian, które będą wykorzystywały i wzmacniały potencjał każdego z tych trzech obszarów. Naczelnymi zasadami w procesie realizacji Strategii będą zatem: łączenie sił i zasobów, a także koordynacja wysiłków poszczególnych podmiotów.

Z punktu widzenia Programu najważniejszymi sformułowaniami zawartymi w Strategii, do których Program ten nawiązuje lub z których korzysta formułując własne tezy, okazują się następujące zapisy:

We wnioskach z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego, wykorzystujących badania naukowe, ekspertyzy, studia oraz dane statystyczne, określono, iż: „*Pomorskie charakteryzuje się unikalnym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji morskich i historycznych, w tym solidarnościowych. Dziedzictwo kulturowe coraz częściej traktowane jest jako istotny czynnik rozwoju lokalnego (sposób na aktywizację gospodarczą, tworzenie nowych miejsc pracy oraz kreowanie pozytywnego wizerunku danego obszaru). Dodatkowo znaczenia zaczynają nabierać regionalne produkty kulinarne i żywność wysokiej jakości. Region posiada także bogatą ofertę turystyczną oraz jedną z największych w kraju baz noclegowych, koncentrującą się głównie w pasie nadmorskim. (...) Niedostateczna jest jednak kompleksowość produktów turystycznych i kulturalnych oraz ich aktywna promocja*”¹⁹.

W analizie SWOT wśród mocnych stron wymieniono m.in. (pkt 7): „*Unikatowe dziedzictwo i różnorodność kulturową regionu*”, natomiast wśród zagrożeń dostrzeżono (pkt 5) „*Rosnące ryzyko wystąpienia negatywnych efektów presji działalności ludzkiej na środowisko*”²⁰.

W Strategii przyjęto, że wszystkie podmioty zaangażowane w jej realizację, zatem nie tylko Samorząd Województwa, ale także jst, przedsiębiorcy i pozostali decydenci, powinni się kierować ściśle określonymi zasadami. Z punktu widzenia dziedziny jaką jest ochrona zabytków i opieka nad zabytkami, ważne jest przestrzeganie dwóch spośród dziesięciu takich dyrektyw:

3) Zasada racjonalnego gospodarowania przestrzenią („...oznacza, że realizacja Strategii uwzględnia wymogi kształtowania ładu przestrzennego, zapewniając

¹⁸ Uchwała Nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020.

¹⁹ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020, str. 11.

²⁰ Strategia..., str. 16 i 17.

poszanowanie i efektywne wykorzystanie ograniczonego zasobu przestrzeni, w tym hamowanie chaotycznej suburbanizacji oraz presji inwestycyjnej na tereny cenne przyrodniczo i krajobrazowo. Realizacja tej zasady będzie bodźcem dla wzmocnienia powiązań polityki przestrzennej i społeczno-gospodarczej w regionie. Oznacza ona, że przedsięwzięcia o statusie strategicznym powinny spełniać kryterium jakości przestrzeni, korzystając z przyjętych przez Samorząd Województwa zasad zagospodarowania przestrzennego”.);

4) Zasada korzystnego oddziaływania na środowisko („oznacza, że przedsięwzięcia identyfikowane jako istotne dla realizacji Strategii analizowane będą przez pryzmat kryterium efektu środowiskowego promującego poprawę efektywności wykorzystania zasobów i redukcję negatywnych oddziaływań na środowisko lub działania kompensujące”.)²¹.

Wymienionym w Strategii 3 celom strategicznym przyporządkowanych zostało 10 celów operacyjnych, a na dalszym poziomie 35 kierunków działań z listą warunków niezbędnych do ich realizacji. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują te, które korelują lub determinują problematykę zabytkoznawczą i konserwatorską; są one następujące:

Cel strategiczny 1: Nowoczesna gospodarka; cel operacyjny 1.3.: Unikatowa oferta turystyczna i kulturalna.

- ✓ Oczekiwane efekty: unikatowe walory naturalne, kulturalne i dziedzictwa kulturowego, w tym kulinarne, wykorzystywane w sposób racjonalny, efektywny i zrównoważony;
- ✓ Kierunek działania: rozwój sieciowych i kompleksowych produktów turystycznych.
- ✓ Partnerzy kluczowi do realizacji celu: jst, instytucje kultury, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Wojewódzki Konserwator Zabytków, organizacje pozarządowe;
- ✓ Warunki sukcesu: utrzymanie wizerunku województwa jako regionu dysponującego atrakcyjną ofertą turystyczną oraz sprzyjającego organizacji dużych przedsięwzięć kulturalnych i sportowych; rozwój współpracy między sektorem publicznym, branżą turystyczną i podmiotami działającymi w obszarze kultury w zakresie tworzenia wspólnych, sieciowych, ponadlokalnych produktów turystycznych oraz oferty kulturalnej;
- ✓ Oczekiwania wobec władz centralnych w związku z realizacją celu: objęcie Żuław statusem krajowego produktu turystycznego; udział budżetu państwa w utrzymaniu najważniejszych instytucji kultury i ratowaniu najcenniejszych zabytków regionu; przyjęcie *Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami* ustalającego mechanizmy organizacyjne i finansowe determinujące rzeczywistą ochronę dziedzictwa kulturowego;
- ✓ Obszary współpracy ponadregionalnej i międzynarodowej: sieciowe ponadregionalne produkty turystyczne wykorzystujące m.in.: międzynarodowe drogi wodne: E-60 (morska), E-70 i E-40, z uwzględnieniem Żuław i Zalewu Wiślanego; szlaki kulturowe: XX w., Cystersów, zamków gotyckich, architektury i dziedzictwa hydrotechnicznego Żuław, kraina w kratę, latarni morskich, budowli hydrotechnicznych; Europejską Sieć Regionalnego Dziedzictwa Kulinarne; międzynarodowe i międzyregionalne trasy rowerowe.

²¹ *Strategia...*, str. 25.

Cel strategiczny 2: aktywni mieszkańcy, cel operacyjny 2.2.: wysoki poziom kapitału społecznego.

- ✓ Oczekiwane efekty: silniejsze więzi mieszkańców z regionem oraz dbałość o zachowanie różnorodności kulturowej województwa; znaczące uczestnictwo mieszkańców (w tym dzieci, młodzieży, a także osób starszych o niepełnosprawnych) w lokalnych wydarzeniach kulturalnych, sportowych i rekreacyjnych; wysokiej jakości przestrzeń publiczna; zachowane dziedzictwo i krajobraz kulturowo-przyrodniczy.
- ✓ Kierunki działania: podnoszenie poziomu tożsamości regionalnej i lokalnej oraz integracja społeczności lokalnych; aktywne uczestnictwo w kulturze, sporcie i rekreacji; kompleksowa rewitalizacja i rozwój przestrzeni publicznych;
- ✓ Partnerzy kluczowi do realizacji celu: jst, organizacje pozarządowe i podmioty wykonujące działalność pożytku publicznego; instytucje kultury; instytucje edukacyjne, w tym szkoły wyższe; lokale grupy działania, lokalne grupy rybackie;
- ✓ Warunki sukcesu: wzrost zaufania i intensyfikacja współpracy pomiędzy kluczowymi partnerami, szczególnie w relacji: jednostki samorządu terytorialnego – organizacje pozarządowe;
- ✓ Oczekiwania wobec władz centralnych związku z realizacją celu:
- ✓ Obszary współpracy ponadregionalnej i międzynarodowej:

Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2012-2015.

Dokument ten, zwany dalej *Programem wojewódzkim*, został przyjęty przez Zarząd Województwa Pomorskiego na podstawie Uchwały Nr 91/V/11 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 28 lutego 2011 r.

Jest to podstawowe opracowanie dla wszystkich gminnych programów opieki uchwalanych i realizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego położone na terenie województwa pomorskiego. Jako wzór i zbiór podstawowych wytycznych został również potraktowany w procesie przygotowywania *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork* (w horyzoncie czasowym 2016-2019), pomimo tego, że kończy się już horyzont czasowy *Programu wojewódzkiego* i niezbędne stało się przyjęcie nowego dokumentu tego typu, uwzględniającego zapisy zawarte w *Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami 2014-2017*.

Program wojewódzki zawiera rozpoznanie problematyki opieki i ochrony zabytków w województwie pomorskim. Przyjmuje cele i priorytety, w ramach których pomieścić się mogą potencjalnie najróżnorodniejsze inicjatywy, zależnie od potrzeb i możliwości. Założona przez samorząd wojewódzki polityka opieki i ochrony zabytków przewiduje działania wieloletnie. Tylko niektóre z nich przynoszą natychmiastowe skutki. Natomiast efekty części z podjętych długofalowych przedsięwzięć (jak choćby kształtowanie świadomości społecznej i działania edukacyjne) będą widoczne dopiero w przyszłości. Konieczne jest zapoczątkowanie wieloletnich procesów, które uchronią zabytki przed destrukcją i zniknięciem oraz uwrażliwią lokalne społeczności na zagrożenia z nimi związane.

Jako główny cel *Programu wojewódzkiego* przyjęto potrzebę wzmocnienia poziomu ochrony i opieki nad zasobami dziedzictwa kulturowego, co posłużyć ma zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu.

Głównym celem jest poprawa stanu zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego. Poprawę rozumieć należy jako uchronienie obiektów zabytkowych i krajobrazu kulturowego przed zniszczeniem oraz polepszenie stanu jego zachowania i utrzymania. Zachowane i dobrze zagospodarowane (w różnych aspektach) dziedzictwo kulturowe stanowi natomiast niezwykle istotny czynnik wpływający na budowanie tożsamości mieszkańców regionu oraz promocję turystyczną województwa. Dlatego podkreślić trzeba, że zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu leży w interesie jego mieszkańców, bezpośrednio i pośrednio wpływając na szeroko pojęty rozwój społeczno-gospodarczy województwa. Jednocześnie przypomnieć należy, że w realizacji nakreślonych celów i założeń nieodzowna jest partycypacja społeczna.

Wskazane w programie działania nie stanowią nakazów i zakazów a wyznaczają jedynie cel strategiczny, kierunki działań wynikające z diagnozy zasobów dziedzictwa kulturowego województwa pomorskiego. Zaproponowane zadania i rozwiązania odpowiadają ustawowym regulacjom z dziedziny ochrony zabytków w Polsce. *Program wojewódzki* obejmuje jedynie postanowienia wynikające z innych form ochrony zabytków i nie stanowi formy aktu prawa wiążącego.

W charakterystyce zasobów dziedzictwa kulturowego województwa pomorskiego obszar gminy Malbork, związane z nim dziedzictwo i krajobraz kulturowy wraz ze składającymi się na nie zabytkami, nie zostały wskazane *explicite*. Świadczy to o peryferyjnym traktowaniu tego terenu, nie docenianiu w pełni jego historycznych walorów, a przede wszystkim wskazuje na mniejsze przypisywane mu znaczenie w porównaniu do takich obszarów wiejskich, jak np. Babi Dół-Borcz (gmina Somonino), Bągart-Święty Gaj (gmina Dzierżgoń), Borzyszkowy (gmina Lipnica), Paraszyno (gmina Łęczycze), Niedźwiedzica-Niedźwiedziówka (gmina Stegna) itp.²². Należy jednak zwrócić uwagę, że wymieniając najwartościowsze z punktu widzenia województwa układy urbanistyczne i ruralistyczne wskazano ogólnie, na powstałe w średniowieczu, wsie żuławskie oraz wsie położone w Delcie Wisły; zapis ten z pewnością można odnieść do terenów omawianych w niniejszym *Programie*²³.

Analiza SWOT ochrony dziedzictwa kulturowego województwa pomorskiego przeprowadzona w *Programie wojewódzkim* przedstawiona została następująco. Podkreślono, że analiza SWOT jest podstawowym i powszechnie stosowanym narzędziem diagnostycznym, która stanowi zestawienie takich cech, jak: Strengths – silne strony, Weaknesses – słabe strony, Opportunities – szanse, Threats – zagrożenia. W wykonanej matrycy SWOT zawarto oceny stanu obecnego (silne i słabe strony) oraz spodziewane zjawiska przyszłe (szanse i zagrożenia). Zestawienie to stanowiło podstawę do wskazania celu i priorytetów wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w zakresie ogólnym, a także szczegółowym - dotyczącym również gminy Malbork (aspekty odnoszące się bezpośrednio lub pośrednio do dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Malbork zostały podkreślone).

SILNE STRONY:

- występowanie na obszarze województwa zabytków o znaczeniu europejskim i krajowym (jeden zespół wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa

²² Obszary te w *Programie wojewódzkim* wskazano na podstawie *Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego* proponując objęcie ich specjalnymi formami ochrony dla zachowania krajobrazu kulturowego o wyjątkowych wartościach kulturowych. Porównaj str. 36-39.

²³ *Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego*, str. 39.

Kulturalnego i Naturalnego UNESCO, trzy zespoły zabytkowe posiadające status Pomnika Historii);

- bogactwo zasobów różnych grup zabytków: nieruchomych, ruchomych, archeologicznych, zieleni zabytkowej;
- bogaty i różnorodny zasób zabytków charakterystycznych i wyróżniających region – m.in. obiekty dziedzictwa morskiego i rzeczno;
- wyjątkowy w skali kraju zasób zabytków dziedzictwa olęderskiego;
- różnorodny zasób zabytków budownictwa regionalnego, drewnianego i ceglanego;
- zachowana duża ilość zabytków architektury obronnej, w tym charakterystycznych obiektów z okresu państwa krzyżackiego;
- bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach, stanowiący świadectwo nawarstwiania się kultur i narodów;
- wysokie walory i atrakcyjność środowiska kulturowego dla mieszkańców, turystyki i gospodarki;
- istniejące możliwości pozyskiwania przez właścicieli i użytkowników zabytków dotacji i dofinansowań na wykonywanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych w tych zabytkach, z różnorodnych źródeł (z budżetów Ministra Kultury, samorządu wojewódzkiego, wojewódzkiego konserwatora zabytków, części samorządów powiatowych i gminnych, funduszy unijnych).

SŁABE STRONY:

- zły stan zachowania części obiektów zabytkowych – zwłaszcza kamienic mieszczańskich;
- przekształcenie zespołów zabudowy historycznych miast i miasteczek poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nie liczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami;
- prowadzenie działań niszczących zabytki, wynikających z niewiedzy oraz z braku funduszy;
- niedostatecznej ilości środków finansowych na konserwację i rewaloryzację dziedzictwa kulturowego;
- samowolne wykonywanie prac remontowych i rozbiórek zabytków, bez uzyskania koniecznych zezwoleń konserwatorskich i budowlanych;
- słabe zainteresowanie obiektami zabytkowymi ze względu na koszty remontów i utrzymania lub też przekonanie potencjalnych właścicieli o wysokich ich kosztach;
- zanikanie tradycyjnych form i sztuki budowlanej, brak rzemieślników, niestosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych;
- brak systemów zabezpieczeń obiektów zabytkowych (ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowej);
- niedostateczna ilość profesjonalnych wykonawców prac konserwatorskich;
- niedostateczne skoordynowanie i powiązanie działań administracji publicznej i instytucji zajmując się ochroną zabytków.

W Programie wojewódzkim określono następujące szanse i zagrożenia:

SZANSE:

- zatrzymanie degradacji zasobów dziedzictwa kulturowego, dalsze prowadzenie prac konserwatorskich i restauratorskich, wykorzystywanie zabytków do nowych funkcji;
- wzrost zainteresowania właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych opieką nad nimi;
- wzrost wykorzystania dziedzictwa, kulturowego dla celów społecznych, gospodarczych i turystycznych;
- działania promujące dziedzictwo kulturowe i inicjatywy edukujące społeczność lokalne;
- rosnące społeczne zainteresowanie opieką nad zabytkami: powstawanie stowarzyszeń,
- popularyzacja społecznej opieki nad zabytkami;
- promowanie przykładów dobrej architektury kontynuującej miejscową regionalną tradycję budowlaną;
- promowanie i nagradzanie dobrych rozwiązań .

ZAGROŻENIA:

- pogarszający się stan techniczny substancji zabytkowej, spowodowany niewłaściwym użytkowaniem, celowym niszczeniem (w szczególności zabytków XIX-wiecznych, przemysłowych);
- dalsza ekspansja inwestycyjna ingerująca w historyczne układy urbanistyczne;
- dokonywanie wtórnych podziałów i parcelacji obiektów i zespołów zabytkowych;
- samowolne niszczenie zabytków;
- brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych);
- niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami;

W wyniku powyższych analiz wskazane zostały cele strategiczne oraz priorytety, kierunki działań i typy wsparcia działań, które powinny lub mogą być podejmowane dla ich realizacji. Założona przez samorząd województwa polityka opieki i ochrony zabytków przewiduje działania wieloletnie. W związku z tym część z podjętych zadań zostanie zakończona w ramach zaprogramowanego czteroletniego okresu i przyniesie natychmiastowe efekty. Natomiast część z nich dopiero w dłuższej perspektywie złoży się na realizację wyznaczonych w programie kierunków, w tym sensie *Program wojewódzki* nadal zachowuje swoją aktualność.

Cel strategiczny *Programu wojewódzkiego* sformułowany został w sposób następujący: „*Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowanie tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu*”.

Wskazano realizację tego celu w ramach trzech wyznaczonych priorytetów:

1. zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi i miast
2. zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznoego
3. badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego

Z punktu widzenia gminy Malbork oraz uchwalanego przez jej Radę Gminy *Programu Opieki Nad Zabytkami* należy zwrócić uwagę na pierwszy i trzeci z tych priorytetów, wdrażając na poziomie lokalnym, następujące z postulowanych kierunków działania i typów wsparcia działań:

Priorytet 1. Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi:

Kierunki działań: 1. Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu tożsamości mieszkańców oraz promocji turystycznej 2. Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej 3. Zachowanie krajobrazu kulturowego wsi pomorskiej 4. Ożywienie obszarów zabytkowych zespołów ruralistycznych (...) 8. Ekspozycja najcenniejszych zabytków dziedzictwa kulturowego wsi.

Typy wsparcia działań (w nawiasie podano odniesienia do konkretnych obiektów z terenu gminy Malbork): 1. Działania uwzględniające w szczególności konserwację, renowację, rewaloryzację, poprawę stanu zachowania: - obiektów sakralnych (kościół w Lasowicach Wielkich i Szawałdzie); - obiektów użyteczności publicznej (szkoła w Nowej Wsi Malborskiej); - obiektów mieszkalnych wsi (np. historyczne zagrody i budynki dawnych posiadłości gburskich i emfiteutycznych zachowane w Cisach, Groblenie, Kościeleczkach, Kraśniewie, Lasowicach Wielkich i Małych, Nowej Wsi Malborskiej, Szawałdzie i Tragaminie itp.); - architektury drewnianej (domy podcieniowe w Lasowicach Wielkich i Lasowicach Małych); - parków, ogrodów, zieleni komponowanej (np. parki w Tragaminie, Stogach, Kamionce) 2. Rewitalizacja zabytkowych zespołów ruralistycznych (Lasowice Wielkie, Stogi) 3. Rewitalizacja zespołów zabytkowej zieleni i małej architektury (np. cmentarz w Szawałdzie) 6. Montaż w obiektach zabytkowych niezbędnych urządzeń technicznych, instalacji dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych, muzealiów oraz trwałego zachowania i użytkowania tych budowli 7. Zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (*vide casus* domu podcieniowego w Lasowicach Małych).

Priorytet 3: Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego.

Kierunki działań: 1. Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym 2. Rozpoznanie zasobów i specyfiki regionalnego dziedzictwa kulturowego 3. Promowanie tradycyjnych form i cech regionalnej architektury (w zakresie bryły, detalu architektonicznego, materiału, kolorystyki, rozwiązań konstrukcyjnych) 4. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym 5. Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej 6. Szeroki dostęp do informacji o dorobku kultury regionalnej.

Typy wsparcia działań: 1. Specjalistyczne opracowania badawczo-dokumentacyjne obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym obejmujące: - ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, - badania konserwatorskie i architektoniczne, - programy prac konserwatorskich i restauratorskich, - dokumentacje projektowe, - inwentaryzacje 2. Współpraca z instytucjami kultury w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach 3. Rozpoznanie i promocja najcenniejszych zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o specyfice regionu: (...) dziedzictwa budownictwa ceglanego (przede wszystkim najstarsze kościoły i założenia klasztorne, zamki krzyżackie) i drewnianego

(przede wszystkim dziedzictwo kulturowe Ziemi Słupskiej, Żuław, Kaszub i Kociewia)

4. Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności: - przygotowanie i organizacja konferencji naukowych, - publikacje książkowe i foldery, - organizacja konkursów, - popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo, - udostępnianie w Internecie baz danych o zabytkach

5. Wspieranie tworzenia oraz promocji produktów markowych i turystycznych województwa opartych na zasobach dziedzictwa kulturowego i krajobrazowego, w tym działań polegających na oznakowaniu cennych i ciekawych zabytków umożliwiające ich lokalizację w terenie i identyfikację (tablice, oznakowania szlaków, mapy w terenie, szlaki tematyczne)

6. Uczestniczenie w wojewódzkich, krajowych i europejskich programach ochrony zabytków oraz tworzenie własnych tematycznych programów ochrony zabytków

7. Upowszechnianie informacji o możliwościach pozyskiwania środków finansowych na prowadzenie prac przy zabytkach

8. Rozbudowa warstwy dziedzictwa kulturowego w ramach Systemu Informacji Przestrzennej.

Dążąc do osiągnięcia określonego wyżej celu strategicznego poprzez realizację sformułowanych działań, samorząd wojewódzki, w swojej polityce odniesionej do dziedziny ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, postuluje m. in. stosowanie takich instrumentów, jak:

- ✓ włączenie dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia samorządów terytorialnych zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych;
- ✓ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej odrębności i tożsamości (odbudowa i wzmocnienie regionalnej tożsamości);
- ✓ wykorzystanie środków finansowych na zachowanie, rewaloryzację, zabezpieczenie i ekspozycję obiektów o szczególnych wartościach zabytkowych.

Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Opracowany we wrześniu 2014 roku, po uchwaleniu przez Radę Powiatu Malborskiego w dniu 14 listopada 2014 r. (Uchwała Nr XXXVIII/369/2014), stał się podstawowym dokumentem dla podobnych opracowań sporządzanych na szczeblach poszczególnych gmin wchodzących w skład powiatu malborskiego; zebrał też i skonsolidował zapisy formułowane wcześniej w takich gminnych programach (np. w *Programie Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole* i *Gminy Lichnowy*).

W swoich analizach, postulatach i tezach oparte na *Krajowym Programie* i *Programie wojewódzkim*, do których ustaleń częstokroć się odwołuje. Cel strategiczny sformułowany w nim jako „*Zachowanie dziedzictwa kulturowego służące społeczno-gospodarczemu rozwojowi powiatu*”, a metoda służąca realizacji celu polegać ma na „*Jakościowym i ilościowym powiększeniu form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze powiatu przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich)*”; dalej ustalono, że dążenie celu strategicznego będzie odbywało się w ramach trzech wyróżnionych priorytetów (*I. Zarządzanie dziedzictwem kulturowym powiatu; II. Ochrona krajobrazu kulturowego*

powiatu; III. Popularyzacja i dokumentacja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu), którym przyporządkowano kierunki działań i zadania ²⁴.

Istotnym *novum* w tym opracowaniu (albowiem cel, metoda i priorytety powielają się z pierwszym programem opieki nad zabytkami Gminy Stare Pole) są tezy problemowe określone w sposób następujący:

- ❖ „umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na trzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych;
- ❖ wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie Powiatu Malborskiego;
- ❖ podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w powiecie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy powiatu;
- ❖ umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany;
- ❖ kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w powiecie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych;
- ❖ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej odrębności i tożsamości /kultura mniejszości narodowych/;
- ❖ poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków);
- ❖ włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców powiatu poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym Powiatu Malborskiego” ²⁵.

Tezy te w pełnej rozciągłości zostały wykorzystane jako podstawa do sformułowania celu strategicznego, metody, priorytetów, kierunków działania i zadań w *Programie Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019* (porównaj **rozdział 7**).

W *Programie powiatowym* niewłaściwie stwierdzono, że gmina Malbork nie posiada gminnej ewidencji zabytków ²⁶ – albowiem karty adresowe zostały wykonane w 2013 r., listę obiektów ujętych w GEZ uzgodniono z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, a na jej podstawie dokonano weryfikacji wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Wśród Zabytków o najwyższym znaczeniu dla powiatu w *Programie powiatowym* wymieniono sześć zabytków nieruchomych położonych na obszarze gminy Malbork (dom podcieniowy w Lasowicach Małych nr 20, dom podcieniowy w Lasowicach Wielkich nr 12, kościół parafialny p.w. Św. Andrzeja Apostoła wraz z dzwonnica

²⁴ *Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018*, str. 63.

²⁵ *Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego...*, str. 62.

²⁶ *Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego ...*, str. 40.

i cmentarzem oraz cmentarz menonicki w Stogach²⁷) – obiekty te zostały także ujęte na liście *Zabytków o najwyższym znaczeniu dla gminy w niniejszym Programie* (porównaj **podrozdział 5.5.**)

Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2104-2020.

Miejski Obszar Funkcjonalny Malborka (MOF Malborka) został wyznaczony, na podstawie typologii zawartej w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (patrz wyżej), przez Zarząd Województwa, a jego strategię przyjęto w 2014 roku. Opracowanie dokumentu, projektującego rozwój społeczno-gospodarczy i przestrzenny terenów objętych MOF Malborka w nowej perspektywie interwencji środkami UE, zostało współfinansowane w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2007-2013. Jak stwierdzono we *Wprowadzeniu* Strategia Rozwoju MOF Malborka „opracowana została w celu realizacji ponadlokalnych, wspólnych działań rozwojowych, wychodzących poza granice jednej gminy. Jest ona narzędziem realizacji wspólnej polityki społeczno-gospodarczej z wykorzystaniem zintegrowanych przedsięwzięć strategicznych”²⁸. Najogólniej przesłanie obszaru funkcjonalnego polega na tym, by jego partnerzy wspólnie i we współpracy opracowywali projekty inwestycyjne przeznaczone do wsparcia w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego 2014-2020: by te projekty się nie powielaly, by projektowały rozwój nie tylko w skali jednego partnera lecz wykorzystujące szerszy potencjał, by realizowane były w sposób zapewniający spójny i zrównoważony rozwój całego obszaru.

Jednym z partnerów współtworzących rozpatrywany obszar funkcjonalny jest Gmina Malbork, poza nią do MOF Malborka należą inne podmioty obejmujące dosyć rozległy teren Żuław i Powiśla; są to:

- Miasto Malbork
- Miasto i Gmina Sztum
- Gmina Stare Pole
- Miasto i Gmina Nowy Staw
- Powiat Sztumski (Miasto i Gmina Sztum, Miasto i Gmina Dzierżgoń, Gmina Mikołajki Pomorskie, Gmina Stary Dzierżgoń, Gmina Stary Targ)
- Powiat Malborski (Gmina Malbork, Gmina Nowy Staw, Gmina Lichnowy, Gmina Miłoradz, Gmina Stare Pole).

Obszar funkcjonalny obejmuje zatem teren dwóch powiatów, przy czym Miasto Malbork zostało uznane w tej przestrzeni za lidera partnerstwa i ośrodek delimitujący, oddziałujący na pozostałych partnerów i świadczący na ich rzecz różne funkcje usługowe (np. w zakresie szkolnictwa średniego, usług publicznych, ośrodka krystalizacji turystyki itp.). Przyjęto założenie, że obszar MOF Malborka może w kolejnych latach rozwijać się przestrzennie i przyłączać nowych partnerów w celu zapewnienia większej synergii i aktywizacji działań prorozwojowych w trzech wybranych obszarach strategicznej współpracy²⁹.

Tymi strategicznymi obszarami współpracy, które poddano diagnozie i analizie SWOT, a następnie dla których - na podstawie uzyskanych wyników – sformułowano cele strategiczne, cele operacyjne i kierunki działania, okazały się:

²⁷ *Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego...*, str. 51-52.

²⁸ *Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2014-2020*, str. 5.

²⁹ *Strategia Rozwoju...*, str. 9-12.

- ✓ Zagospodarowanie przestrzenne, infrastruktura i środowisko naturalne;
- ✓ Kapitał społeczny;
- ✓ Gospodarka.

Dla każdego z obszarów określono po dwa cele strategiczne, a na dalszym poziomie po kilka celów operacyjnych i związanych z nimi kierunków działania; a wszystkie te postulaty podporządkowano przyjętej wizji i misji MOF Malborka, w następującym brzmieniu:

Wizja: „Miejski obszar funkcjonalny Malborka rozwiniętym gospodarczo centrum turystycznym subregionu, obszarem aktywnych mieszkańców i proekologicznych postaw”.

Misja: „Budowanie zintegrowanego potencjału społeczno-gospodarczego MOF Malborka w oparciu o zasadę zrównoważonego rozwoju, w tym m.in. podbudzanie lokalnej przedsiębiorczości, tworzenie sprzyjających warunków inwestycyjnych, poprawa dostępności komunikacyjnej oraz spójna promocja różnorodnych produktów turystycznych, tworzonych w oparciu o lokalne walory przyrodniczo – kulturowe, z poszanowaniem środowiska naturalnego”³⁰.

Na końcu w tej hierarchii przedstawiono w postaci tabeli wnioskujące z przyjętych kierunków działania projekty kluczowe wybrane na podstawie określonych kryteriów strategicznych i merytorycznych; powstałe w wyniku konsultacji społecznych i spełniające wymogi dofinansowania w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020; wskazane przez partnerów MOF Malborka. Większość projektów kluczowych nie dotyczy bezpośrednio gminy Malbork, zwłaszcza w najważniejszej z punktu widzenia niniejszego *Programu* dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Tylko jeden z takich projektów odnosi się wprost do tego kontekstu, ale niestety tylko pośrednio, w dalszej perspektywie, może być wiązany z walorami dziedzictwa kulturowego terenów gminy Malbork ³¹.

W ogóle należy zauważyć, że w Strategii Rozwoju problematyka konserwatorska i zabytkoznawcza nie jest szczególnie eksponowana, rzadko bywa formułowana *explicite* i nie znajduje twardych, wiążących zapisów w projektowanej wizji i celach rozwoju. Autorzy tego dokumentu koncentrują się raczej na zagadnieniach gospodarczych, dotyczących innowacyjności i nowych technologii, kapitału ludzkiego, aktywności społecznej, edukacji, zdrowia i turystyki; wszelkie odniesienia do środowiska dotyczą w większości walorów przyrodniczych i naturalnych, nie kulturowych. W zasadzie tylko w zapisach poświęconych turystyce, czy to w diagnozie, czy w formułowaniu celów i działań, pojawiają się nieliczne zapisy dotyczące dziedzictwa i krajobrazu kulturowego. Przytoczyć można zaledwie kilka z nich:

³⁰ *Strategia Rozwoju...*, str. 88.

³¹ Mowa tu o wyodrębnionym w ramach celu strategicznego CS.1.2. *Atrakcyjność turystyczna katalizatorem dynamicznego rozwoju gospodarczego, projekcie realizowanym przez Miasto Malbork*, sformułowanym jako: Wyeksponowanie przestrzeni wokół malborskiego zamku – obiektu UNESCO oraz nadanie nowych funkcji turystycznych, kulturalnych, edukacyjnych i społecznych Letniej Rezydencji Wielkiego Mistrza Krzyżackiego w Sztumie poprzez utworzenie Pomorskiego Parku Historii i Kultury na szlaku dziedzictwa kulturowego – Międzynarodowym Szlaku Zamków Gotyckich w ramach MOF, wśród partnerów wymieniono tu m.in. Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Starym Polu; trasa szlaku kulturowego będzie przechodziła przez tereny gminy. Porównaj: *Strategia Rozwoju...*, str. 109.

W diagnozie pierwszego strategicznego obszaru współpracy, którym jest zagospodarowanie przestrzenne, infrastruktura i środowisko naturalne, w pkt. 3.3.5. *Turystyka*, skonstatowano, że wyznaczenie Malborka na lidera obszaru funkcjonalnego wynika między innymi z dziedzictwa kulturowego i bogatej historii, które przyciągają do tego miasta turystów z Polski i z zagranicy. Podkreślono również walory przestrzenne historycznego centrum Sztumu objętego ochroną konserwatorską. W podsumowaniu podano, że „*atrakcję turystyczną obszaru MOF Malbork stanowią zachowane zabytki kultury materialnej okresu gotyku (architektura sakralna) oraz z czasów menonitów (domy podcieniowe)*”³².

W analizie SWOT trzeciego strategicznego obszaru współpracy, którym jest gospodarka, wśród mocnych stron wymieniono dwa aspekty odnoszące się do przekazu historycznego i krajobrazu kulturowego obszaru:

- ✓ „*Unikalne w skali światowej dziedzictwo kultury – zamek w Malborku, Sztumie (Szlak Zamków Gotyckich), zabytki gotyckiej architektury sakralnej i kultury mennonickiej*”;
- ✓ „*Atrakcyjne warunki krajobrazowo – przyrodnicze wpływające na atrakcyjność turystyczną MOF Malborka i sprzyjające rozwojowi agroturystyki*”³³.

Trzeba jeszcze zwrócić uwagę na niestety mało pozytywny z punktu widzenia dziedziny ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zapis zawarty w diagnozie, mówiący o niskich nakładach finansowych przeznaczanych na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Wydatki te „*kształtują się na poziomie niższym od średniej krajowej i wojewódzkiej (..) i w 2012 roku wyniosły one 1,11 zł / 1 mieszkańca MOF Malborka, podczas gdy wartość ta na poziomie krajowym wyniosła 4,72 zł, a na poziomie wojewódzkim 4,95 zł (ponad czterokrotnie więcej)*”³⁴.

Generalnie, ze względu na oszczędny sposób eksponowania wartości historycznych i naukowych związanych z dziedzictwem i krajobrazem kulturowym, Strategia Rozwoju MOF Malborka jest dokumentem, z którym program opieki nad zabytkami, nie tylko Gminy Malbork, ale każdej jst zawierającej się w tym obszarze funkcjonalnym, nie tyle powinien szukać zgodności, co raczej komplementarności i uzupełnienia. Ze względu na niedostatki Strategii Rozwoju w tej dziedzinie wskazane byłoby formułowanie celów i kierunków działań, zgodnych z ogólną filozofią rozwoju obszaru funkcjonalnego, ale bardziej akcentujących kontekst nawiązujący do przekazu dziejowego i zabytkowych walorów regionu, Żuław i Powiśla. Rolę tą powinny wypełniać nie tylko cząstkowe programy opieki nad zabytkami poszczególnych gmin, lecz przede wszystkim program sformułowany na poziomie powiatu.

³² *Strategia Rozwoju...*, str. 69.

³³ *Strategia Rozwoju...*, str. 81.

³⁴ *Strategia Rozwoju...*, str. 45.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy).

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork.

Uchwalone w 2013 r. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork*³⁵ nie stanowi, co wynika z ustawy o planowaniu przestrzennym, aktu prawa miejscowego, ale deklaratorywnie określa zasady polityki przestrzennej wprowadzone dla obszaru całej gminy³⁶. Będące przykładem prawa miejscowego miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego muszą być natomiast zgodne ze studium i wynikać z zawartych w nim uwarunkowań.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork składa się z dwóch integralnie powiązanych ze sobą części - tekstowej oraz mapy w skali 1:10.000. W strukturze tekstu wyróżnionych zostało siedem rozdziałów analizujących uwarunkowania i projektujących kierunki rozwoju przestrzennego obszaru gminy (I. Kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy, II. Cele rozwoju obszaru gminy, III. Kierunki i wskaźniki dotyczące zagospodarowania przestrzennego, IV. Polityka przestrzenna gminy, V. Kierunki rozwoju systemów komunikacji i infrastruktury technicznej, VI. Ustalenia dotyczące kierunków i zasad kształtowania rolniczej przestrzeni produkcyjnej i leśnej, VII. Obszary dla których należy opracować miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego)³⁷.

Z punktu widzenia *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019* najważniejszymi zapisami zawartymi w studium będą te, które determinują problematykę ochrony konserwatorskiej, stanowią jej uzupełnienie lub bezpośrednio się do tej dziedziny odnoszą. Zapisy te prezentują się następująco:

W rozdziale I za główną funkcję gminy uznano turystykę krajoznawczą i agroturystykę, a także potencjalną funkcję mieszkaniową dla osób związanych pracą w Malborku oraz z lotniskiem w Królewie Malborskim. Ważna wydaje się zwłaszcza prawidłowa realizacja tej drugiej funkcji, gdyż zbyt intensywne sytuowanie budownictwa mieszkalnego i usługowego na obszarze gminy, traktowanym jako zaplecze dla miasta Malborka, prowadziło w przeszłości do wielu niekorzystnych zmian w lokalnym krajobrazie kulturowym poprzez zacieranie historycznych siedlisk, wprowadzanie nowej architektury nie harmonizującej z tradycyjnymi rozwiązaniami, przekształcanie historycznie ukształtowanych dróg, rozłogów pól, posiadłości etc. Takie niekorzystne

³⁵ Uchwała NR XXXIII/309/2013 Rady Gminy Malbork z dnia 30 grudnia 2013 r. w sprawie uchwalenia zmiany „*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork*”. Studium zostało wykonane w 1999 r. przez zespół autorski „Atelier Hoffmann” (główny projektant: dr inż. arch. Mieczysław Hoffmann upr. urb. 537/88), zmiana Studium została wykonana w 2012 r. przez Pracownię Studiów Architektonicznych i Planowania Przestrzennego ATA (główny projektant: inż., urb. Anna Talaga upr. urb. 1412/94), następna zmiana wykonana w 2013 r. przez Biuro Projektowe „Przestrzeń” (główny projektant: mgr inż. Alicja Czechowska-Wysoczyńska, POIU numer wpisu G-031/2002).

³⁶ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (j.t. Dz. U. z 2015 r. poz. 199, 443); art. 9 – 12.

³⁷ *Studium uwarunkowań i kierunków*, str. 2-3.

zmiany zaszyły zwłaszcza we wsiach Grobelno, Kościelec i Nowa Wieś Malborska. Przeciwdziałając takim zjawiskom w rozdziale IV wprowadzono zapis determinujący rozwój dalszej zabudowy w brzmieniu: „Warunkiem realizacji nowej zabudowy jest jej dostosowanie do tradycyjnych form zabudowy istniejącej oraz zasada, że wszelkie uciążliwości nie mogą przekraczać granic władania”³⁸.

W rozdziale II wśród najważniejszych celów rozwoju obszaru gminy i przyporządkowanych im zadań, zwracają uwagę te, które odnoszą się bezpośrednio i pośrednio do dziedziny ochrony krajobrazu i dziedzictwa kulturowego, odpowiednie zapisy przyjmują tu następujące brzmienie:

cel IV (aktywna ochrona środowiska obszaru gminy): „objęcie ochroną prawną alei sosnowej w Nowej Wsi (od drogi nr 515 do projektowanej magistrali kolejowej)” (pkt e);

cel V (rozwój usług dla ludności i poprawa warunków mieszkaniowych): „tworzenie warunków na uzupełnienie zabudową usługową zwartych części wsi – szczególnie w Kościeleczkach, Stogach, Lasowicach Wielkich, Kraśniewie o Nowej Wsi” (pkt a); „przeprowadzenie etapowo procesu rehabilitacji wszystkich osiedli zabudowy wielorodzinnej, byłych gospodarstw państwowych” (pkt b);

cel VI „(rozwój turystyki poprzez): a) realizację trasy rowerowej po śladzie zlikwidowanej kolei wąskotorowej z Miłoradza przez Kałdowo, Lasowice Wielkie do Nowego Stawu; b) realizację kolejnych tras rowerowych zapisanych w pkt 6.3.; c) promowanie i wspieranie rozwoju agroturystyki we wsiach Kraśniewo, Kamienica; d) promowanie realizacji obiektów obsługi dróg przy drogach nr DK 22 i DK 55 w Wielbarku i Kamionce; e) promowanie walorów krajoznawczych gminy, ze szczególnym akcentem na lapidarium menonitów w Stogach; f) utworzenie ośrodka usługowo-turystycznego pomiędzy drogą nr DK55 a rzeką Nogat w obrębie Nowa Wieś-Wielbark”³⁹.

Najważniejsze z punktu widzenia konserwatorskiego i zabytkoznawczego zapisy znajdują się w rozdziale IV studium, w którym sformułowane zostały postulaty dotyczące kształtowania polityki przestrzennej gminy. W pkt 1.3. znalazł się przytoczony wyżej warunek dotyczący dostosowania nowej zabudowy do tradycyjnych form zabudowy. Zastrzeżono również, by sposoby zagospodarowania nowych terenów pod inwestycje były każdorazowo określane w przygotowanych studiach urbanistycznych lub w uchwalonych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego; opracowania te powinny respektować kilka zasad, w tym m.in. preferowanie zabudowy parterowej z dachami wysokimi lub podniesionymi o ceramicznym pokryciu, konieczność wykonania uzasadnienia krajobrazowego dla budynków wyższych z zastrzeżeniem dotyczącym nie realizowania zabudowy powyżej trzech kondygnacji. Szczególnie ważny jest pkt 3. poświęcony *explicite* zasadom ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej na obszarze gminy Malbork. W tekście i na rysunku studium wyróżnione zostały następujące strefy ochrony konserwatorskiej:

- 1) Strefa A – pełnej ochrony konserwatorskiej (obejmująca cmentarz w Stogach Malborskich z warunkiem uzyskania od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wytycznych do projektowania, uzgodnienia koncepcji i projektu technicznego, zezwolenia na realizację);
- 2) Strefa B – ochrony konserwatorskiej (obejmująca m.in. układ osadniczy z ruralistyką i rozłogiem pól wsi Stogi Malborskie, Lasowice Wielkie, Cisy,

³⁸ Studium uwarunkowań i kierunków..., str. 9.

³⁹ Studium uwarunkowań i kierunków ..., str. 6.

Grobelno i Szawałd, układ ruralistyczny z zabudową wsi Kościelecunki, Kamienica, Tragamin, Nowa Wieś Malborska; wymagająca opracowania projektu z uwzględnieniem historycznej kompozycji urbanistycznej i bryły budynków. Restauracji i modernizacji obiektów historycznych, likwidacji obiektów dysharmonijnych; uzgadniania projektów z WKZ);

- 3) Strefa K – ochrony krajobrazu (obejmująca przedpola ekspozycyjne układów ruralistyczno-architektonicznych wsi Lasowice Wielkie, Kamienica, Kościelecunki, Cisy, Grobelno i Kraśniewo; wymagająca pełnej ochrony krajobrazu historycznego oraz przy wprowadzaniu zmian w sytuacjach szczególnych uzgodnienia z WKZ);
- 4) Strefa W – pełnej ochrony archeologicznej (obejmująca zaznaczone na rysunku studium stanowiska archeologiczne w Kamionce i Wielbarku; ustanawiająca zakaz wprowadzania zmian bez badań archeologicznych; wskazująca na konieczność prowadzenia badań na podstawie uzgodnienia z WKZ);
- 5) Strefa OW – obserwacji archeologicznej (obejmująca zaznaczone na rysunku studium stanowiska archeologiczne zlokalizowane w Wielbarku, Kraśniewie, Lasowicach Wielkich, Lasowicach Małych; z zastrzeżeniem, że wszelkie planowane prace inwestycyjne wymagają zgłoszenia do WKZ oraz wstrzymania robót w przypadku odkrycia obiektów historycznych ⁴⁰.

Wśród elementów decydujących o tożsamości gminy wymieniono następujące komponenty (pkt 3.3): „*A/ krajobraz Żuław Wysokich – związany z zachowanymi układami zabudowy i pól wsi: Kraśniewo, Grobelno, Stogi, Kościelecunki, Kamienica, Lasowice Wielkie i Lasowice Małe; B/ rzeka Nogat i jej historyczne obwałowanie; C/ lapidarium menonitów w Stogach*” ⁴¹.

W zasadach regeneracji krajobrazu (pkt 3.3.) studium określa m.in. wymóg przeprowadzenia procesu rehabilitacji wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej byłych gospodarstw państwowych (Tragamin, Stogi, Kościelecunki, Szawałd, Kałdowo ZR i Cisy ZR), eliminacji w żuławskiej części gminy projektów niezgodnych z cechami architektury regionalnej (zakaz stosowania dachów płaskich, asymetrycznych i czterospadowych); postuluje promocję modernizacji i porządkowania zagród, zabudowy jednorodzinnej, usługowej i produkcyjnej we wszystkich miejscowościach oraz nakazuje przeprowadzić estetyzację wsi Kraśniewo i Kamienica jako typowanych do rozwoju agroturystyki oraz wsi Lasowice Wielkie i Stogi w związku z ich predysponowaniem do rozwoju turystyki krajoznawczej ⁴².

Wreszcie w *rozdziale VII* postanowiono, iż w celu zapewnienia prowadzenia racjonalnej i operatywnej gospodarki przestrzennej, wyznaczonych zostaje siedem obszarów, dla których należy uchwalić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (tereny zabudowy mieszkalno-usługowej wzdłuż drogi nr 22 w obrębie Cisy i Grobelno; tereny zabudowy mieszkalno-usługowej w Wielbarku na granicy miasta Malborka; tereny pod różne formy działalności gospodarczej w Wielbarku; tereny pod zespół zabudowy mieszkalno-leśnej w Wielbarku; tereny pod nieuciążliwy przemysł i składy w Nowej Wsi Malborskiej, tereny pod zespół usługowo-turystyczny między Wielbarkiem i Nową

⁴⁰ *Studium uwarunkowań i kierunków...*, str. 13-14.

⁴¹ *Studium uwarunkowań i kierunków...*, str. 14.

⁴² *Studium uwarunkowań i kierunków...*, str. 14.

Wsią Malborską oraz obszary rozmieszczenia obiektów handlowych o powierzchni sprzedaży powyżej 2000 m² w Grobelnie ⁴³.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

Na obszarze gminy Malbork obowiązują cztery miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które w myśl ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym stanowią akty prawa miejscowego. Postanowienia zawarte w tekstach i na rysunkach tych dokumentów odnoszące się do ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego, związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami, mają charakter obligatoryjny dla wszystkich stron uczestniczących w procesie zagospodarowania przestrzennego terenów gminy.

Projekty planów lub zmiany planów zostały przyjęte uchwałami Rady Gminy Malbork w okresie od 2000 do 2015 roku, ich lista i zasięg prezentuje się w sposób następujący:

- ✚ Uchwała Nr XXI/124/2000 Rady Gminy Malbork z dnia 30 grudnia 2000 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego zespołu usługowo-turystycznego w gminie Malbork, obręb Nowa Wieś, miejscowość Wielbark;
- ✚ Uchwała Nr VI/43/2015 Rady Gminy Malbork z dnia 12 czerwca 2015 r. w sprawie uchwalenia zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenów inwestycyjnych w obrębie Nowa Wieś, arkusz 4;
- ✚ Uchwała Nr VI/52/2015 Rady Gminy Malbork z dnia 12 czerwca 2015 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w obrębach Szawałd, Lasowice Małe, Lasowice Wielkie, gmina Malbork.
- ✚ Uchwała Nr XV/104/2007 Rady Gminy Malbork z dnia 18 grudnia 2007 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu obejmującego działki Nr 168/14, 168/15, 168/18, 168/19, 168/20, 168/21, 168/22, 168/23, 168/24, 168/25 i 168/26, obręb Grobelno ⁴⁴;

Problematyka konserwatorska, dotycząca ochrony przekazu dziejowego w jego materialnym i symbolicznym wymiarze, została uwzględniona w trzech pierwszych z wyszczególnionych wyżej omawianych mpzp przybierając jednak różną postać.

W najstarszym planie dotyczącym miejscowości Wielbark zagadnieniom konserwatorskim poświęcony został Rozdział 4 (**W zakresie kształtowania krajobrazu i ochrony środowiska**). Dla obszaru wyznaczonego w granicach planu, przewidzianego pod rozwój mieszkalnictwa oraz usług turystycznych, położonego w malowniczej, atrakcyjnie zlokalizowanej w stosunku do miasta Malborka okolicy, wyznaczono trzy strefy ochrony i zdefiniowano jej zakres w sposób następujący (Strefa W, pełnej ochrony archeologicznej – obowiązują pozwolenia WKZ na wszelką działalność

⁴³ Studium uwarunkowań i kierunków..., str. 23.

⁴⁴ Teksty i rysunki planów dostępne na stronie internetowej Urzędu Gminy Malbork, adres: www.ugmalbork.mojbip.pl, w zakładce: **Prawo miejscowe/Planowanie przestrzenne – Studium i MPZP**. Plan dla części Grobelna został sporządzony w celu realizacji sklepu wielkopowierzchniowego (TESCO), plan objął tereny niezabudowane przylegające od południa do drogi krajowej nr 22, z historycznego punktu widzenia niezagospodarowane, nigdy nie zabudowane, nie mające większego znaczenia w lokalnym krajobrazie kulturowym; w związku z powyższym w dokumencie tym nie zostały zawarte postanowienia dotyczące ochrony konserwatorskiej, poświęcony tym zagadnieniom § 11 przyjął zatem następujące brzmienie: „1. Ustala się zasadę wkomponowania nowej zabudowy w krajobraz kulturowy otoczenia miasta Malborka; 2. Nie ustala się stref ochrony konserwatorskiej”.

inwestycyjną; strefa B, ochrony konserwatorskiej - wymagana ochrona urbanistycznych i architektonicznych wartości historycznych, nawiązywanie do historycznych cech terenu podczas realizacji nowej zabudowy, ochrona konserwatorska obiektów historycznych, zachowanie cech historycznych przy remontach i modernizacji obiektów objętych ochroną, postulowana likwidacja obiektów dysharmonijnych, ustanowienie wymogu uzgadniania wszystkich projektów budowlanych z WKZ; strefa OW, ochrony archeologicznej - z uwarunkowaniami dotyczącymi nadzoru archeologicznego podczas działań inwestycyjnych).

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego terenów inwestycyjnych w obrębie Nowa Wieś, arkusz 4 został przyjęty w następstwie postulatów zawartych w rozdziale VII *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego* (jest to zmiana planu uchwalonego dnia 30 czerwca 2006 roku) obejmując teren o powierzchni 90,69 ha. Teren ten rozciąga się z dala od układu osadniczego Nowej Wsi Malborskiej, dotykając od zachodu drogi krajowej nr 514 i rozciągając się na wschód w kierunku Kanału Juranda (dawniej Kanału Młynówki). Jak wynika z archiwalnej mapy topograficznej w skali 1:25000 wydanej w 1925 r. były to tereny należące do wsi Wielbark, z zabudową kolonijną obejmującą trzy niezachowane posiadłości przekształcone w XIX w. w majątki ziemskie (bauer); obecnie na tym obszarze nie występuje zabudowa historyczna i współczesna. Stosownie do tych historycznych uwarunkowań w tekście i na rysunku planu zapisy dotyczące ochrony konserwatorskiej przyjęły formę bardzo ograniczoną: zaznaczono jedynie rozległą strefę ochrony archeologicznej związanej z występującym stanowiskiem archeologicznym - osadą z okresu wpływów rzymskich, oraz sformułowano ustalenia dotyczące zasad ochrony obowiązującej w strefie ⁴⁵.

Czwarty z obowiązujących planów dotyczy obrębów Szawałd, Lasowice Małe i Lasowice Wielkie położonych w północno-wschodniej części gminy, a przygotowany został w związku z planowaną inwestycją polegającą na budowie linii energetycznej z Dzierzgonia do Gdańska. W ustaleniach ogólnych dokument ten ustanawia m.in. zasady ochrony krajobrazu kulturowego, dziedzictwa kulturowego i zabytków na obszarze planu obejmującym ok. 839 ha (§ 2 ust. 1 pkt 4). W § 3 znalazło się ważne z punktu widzenia problematyki konserwatorskiej ustalenie stwierdzające, iż „w obszarze planu znajdują się elementy struktury przestrzennej o wartościach historycznych, kompozycyjnych i kulturowych, wskazane na rysunku planu: 1) strefy ochrony konserwatorskiej – ochrony cennych zespołów zabudowy oraz krajobrazu kulturowego; 2) strefa ochrony ekspozycji Zamku Krzyżackiego w Malborku od strony Żuław, w tym: zasięg widoku z głównych dróg – ekspozycja bierna; 3) cenne aleje drzew przydrożnych; 4) szlak żuławskiej kolejki wąskotorowej”. Zasady ochrony krajobrazu kulturowego, dziedzictwa kulturowego i zabytków ustanowione zostały w § 5 w sześciu punktach odnoszących się do: strefy ochrony krajobrazu kulturowego „K” układu ruralistycznego wsi Lasowice Wielkie; strefy „B” ochrony konserwatorskiej

⁴⁵ „W granicach strefy ochrony archeologicznej ustala się: 1) przed wykonaniem inwestycji kubaturowych (w szczególności domy, hale itp.) i szerokopłaszczyznowych inwestycji liniowych (w szczególności drogi, autostrady, rurociągi itp.) wymagających prac ziemnych należy wykonać wyprzedzające ratownicze badania archeologiczne; 2) dla inwestycji liniowych wymagających wykopów wąskoprzestrzennych (sieci kablowe, wodociągowe, kanalizacji sanitarnej itp.) obowiązuje wymóg przeprowadzenia badań archeologicznych w formie nadzoru archeologicznego; 3) wszystkie obiekty chronione, niezależnie od stopnia ochrony, podlegają przepisom odrębnym dotyczącym ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W przypadku zamiaru realizacji procesu inwestycyjnego na obszarze występowania stanowiska archeologicznego, niezależnie od szczegółowych ustaleń planu, obowiązuje nakaz stosowania się do przepisów odrębnych dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami” (§ 6 mpzp).

cennych zespołów zabudowy; strefy ochrony ekspozycji Zamku Krzyżackiego w Malborku od strony Żuław oraz do stref ochrony archeologicznej wskazanych na rysunku planu. Rozwinięcie postanowień w stosunku do wyznaczonych stref sformułowane zostało w postaci następujących zapisów: 1) w Strefie „K” obowiązuje wymóg zachowania widoku na układ przestrzenny miejscowości, a zasady zabudowy i zagospodarowania terenów określone zostały w części szczegółowej planu w postaci odpowiednich zakazów i nakazów dotyczących zabudowy istniejącej i projektowanej (m.in. maksymalna wysokość budynku mieszkalnego 9 m, budynku gospodarczego 12 m, nakaz kontynuacji historycznej kompozycji zespołów zabudowy przy sytuowaniu nowych budynków; zakaz lokalizacji napowietrznych sieci i naziemnych urządzeń infrastruktury technicznej; 2) w Strefie „B” ochrony konserwatorskiej cennych zespołów zabudowy ochronie podlega otoczenie historycznej zabudowy, a zasady zabudowy określone zostały w części szczegółowej planu identycznie jak powyżej; 3) w Strefie ochrony ekspozycji Zamku Krzyżackiego w Malborku od strony Żuław ochronie podlega ekspozycja bierna na historyczną dominantę; zasady zabudowy jak wyżej; 5) w odniesieniu do szlaku dawnej żuławskiej kolei wąskotorowej plan zaleca jej uczynienie w przestrzeni oraz wykorzystanie w promocji regionu; 6) w stosunku do zaznaczonych na rysunku stref ochrony archeologicznej plan ustanawia: „a) obowiązek współdziałania w zakresie zamierzeń inwestycyjnych i innych, związanych z pracami ziemnymi, z właściwym organem do spraw ochrony zabytków, który każdorazowo określi zakres niezbędnych do wykonania prac archeologicznych poprzedzających proces zainwestowania terenu; b) przed rozpoczęciem prac budowlanych obowiązuje nakaz przeprowadzenia terenowej weryfikacji zlokalizowanego stanowiska oraz wykonanie badania archeologicznego na poziomie odpowiednim dla rezultatów przeprowadzonego rozpoznania i zakresu prac określonych przez właściwy organ do spraw ochrony zabytków”.

Generalnie należy stwierdzić, że miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego obowiązujące na terenie gminy Malbork są – z punktu widzenia problematyki konserwatorskiej i zabytkoznawczej – niezbyt zadawalające, gdyż:

1. co do zakresu nie obejmują obszarów najbardziej wartościowych z punktu widzenia dziedzictwa i krajobrazu kulturowego (np. Stogów, Kraśniewa, układu osadniczego Nowej Wsi Malborskiej, miejscowości przywałowych);
2. w swojej intencji odnoszą się do terenów pod planowane inwestycje i są formułowane pod kątem realizacji tych inwestycji, a w związku z tym:
3. ustanowione w nich postanowienia dotyczące ochrony zachowanych obiektów architektury i budownictwa, zespołów architektonicznych i układów ruralistycznych przyjmują formułę zapisów ogólnikowych, niedopracowanych w szczegółach, mało precyzyjnych; wyjątkiem są jedynie odniesienia do stanowisk archeologicznych, wskazanych w tekstach i na rysunkach oraz uwarunkowanych zastrzeżeniami, które można uznać za w pełni merytoryczne;
4. plany nie odwołują się do wykonanych kart adresowych Gminnej Ewidencji Zabytków i listy obiektów postulowanych do ujęcia w GEZ wyznaczonych przez wójta i zaopiniowanych przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków: w tekstach planów obiekty te nie są wymienione, zasady ich ochrony nie są wyraźnie sformułowane, brak oznaczenia tych obiektów na rysunkach.

W *Programie* postuluje się, by w opracowywanych projektach lub zmianach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla terenów gminy Malbork przedstawione wyżej uwagi były respektowane, a proces opracowywania, uzgadniania i uchwalania planów uwzględniał w większym stopniu zagadnienia związane z lokalną

historią, dziedzictwem oraz krajobrazem kulturowym i występującymi w nim zabytkami.

5.2.Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.

5.2.1.Zarys historii obszaru gminy.

W *Programie* zdecydowano się na prezentację historii gminy poprzez pryzmat poszczególnych jej miejscowości, dla których przedstawiono obszerne charakterystyki prezentujące ich dzieje, najważniejsze daty, rozwój układów przestrzennych i najważniejsze obiekty zabytkowe (porównaj **podrozdział 5.2.3.**).

5.2.2.Krajobraz kulturowy.

Krajobraz kulturowy gminy Malbork jest zróżnicowany, na co wpływ miało kilka czynników, wśród których szczególną uwagę trzeba zwrócić na: dwa różne komponenty środowiska geograficznego terenów położonych w granicach gminy, wielowiekowy wpływ miasta Malbork na kształtowanie się struktury przestrzennej i aranżacji architektonicznej, przynależność miejscowości z tego obszaru do odmiennych struktur administracyjnych na przestrzeni wieków i wreszcie na niejednakową intensywność przeobrażeń zachodzących w układach osadniczych w 2 połowie XX wieku, po zerwaniu ciągłości w rozwoju kulturowym i społecznym regionu. Generalnie te wszystkie czynniki złożyły się na to, że nie jest to krajobraz tak jednorodny, jak w przypadku sąsiednich gmin np. położonej w całości na Małych Żuławach Malborskich gminy Stare Pole. Nie jest to krajobraz tylko typowo żuławski, w wielu aspektach odbiega ponadto od standardowego pejzażu wiejskiego, a skala przekształceń jest w kilku miejscach tak duża, że można mówić nie tylko o dysharmonii, ale wręcz o degradacji i zanikaniu historycznych elementów, które go tworzyły.

Zróżnicowanie geograficzne znajduje swoje odzwierciedlenie nie tylko w odmiennym ukształtowaniu powierzchni, sieci hydrograficznej i w szacie roślinnej, ale również w sposobach wypełniania tej podstawowej struktury obiektami antropomorficznymi. Położone na pojezierzu wschodnie i południowe tereny gminy, z miejscowościami Wielbark (dziś w większości dzielnica Malborka), Nowa Wieś Malborska i Lipowiec, wpisały swoje zwarte układy osadnicze w malownicze, zalesione, o dynamicznej rzeźbie terenu okolice zdecydowanie ciężące w kierunku dawnej *ziemi sztumskiej* (taka zresztą była ich przynależności administracyjna po 1818 r.). Generalnie były to tereny uboższe od Żuław Wiślanych, mniej urodzajne, nastawione w tradycyjnej gospodarce na poszukiwanie specyficznych sposobów wytwórczości rolnej (np. w Nowej Wsi Malborskiej podobnie jak w Dolinie Wisły uprawiano i suszono tytoń); powstawały tu gospodarstwa mniejsze (niższa niż w części żuławskiej liczba posiadłości chełmińskich, wyższa zagrodniczych), zabudowywano je skromniej (małe domy o drewnianej i ryglowej konstrukcji wypierały z czasem budynki murowane, także o niewielkiej skali, realizowane według typowych, powtarzalnych projektów niekoniecznie nawiązujących do regionalnej tradycji). Zauważmy, że w odniesieniu do tej części gminy w literaturze przedmiotu nie wspomina się o domach podcieniowych, rzadkie były również zagrody holenderskie o rozbudowanym programie zagospodarowania działki siedliskowej (nie zachowały się żadne), nie odnotowano tu charakterystycznych dla Żuław Wiślanych domów o konstrukcji zrębowej i wolnostojących drewnianych spichlerzy; nie występowały także obiekty sakralne - kościoły i kaplice (poza przejściowo Wielbarkiem). Wszystkie zachowane zabytki nieruchome pochodzą z okresu od 4 ćw.

XIX w. do lat 40-tych XX w., nie zachowały się obiekty starsze – nawet z 1 połowy XIX w., nie mówiąc o wcześniejszych. Wpływ miasta Malborka na te tereny był zawsze duży i silnie ingerował w ich ukształtowanie – np. wieś Wielbark już w 1912 r. włączono w granice administracyjne miasta, dalszy jej rozwój podporządkowany został *stricte* procesom urbanistycznym, zabudowa coraz bardziej upodabniała się do małomiasteczkowej. Intensywność przekształceń zachodzących w 2 połowie XX w. jest tu także największa i spowodowała nieodwracalne przeobrażenia w relacjach przestrzennych i aranżacji architektonicznej – całe rejony Wielbarka, a także Nowej Wsi Malborskiej, zostały zabudowane budynkami mieszkalnymi o współczesnej, nie zawsze dobrej architekturze, gęstość działek siedliskowych znacznie wzrosła nie przystając do tradycyjnych sposobów sytuowania siedlisk, niepomniernie zgęstniała sieć łączących je uliczek czy dróg, czasami wytyczana wręcz chaotycznie.

Żuławska część gminy (tereny położone na lewym brzegu Nogatu) jest zdecydowanie większa, a jej krajobraz można określić jako bardziej *zabytkowy*, i to on decyduje o wartościach lokalnego dziedzictwa, tu znajduje się najcenniejszy zasób obiektów, zespołów oraz układów historycznych o uznanych walorach ruralistycznych, architektonicznych, estetycznych, artystycznych i naukowych. Krajobraz ten jest zdecydowanie mocniej nasycony elementami antropomorficznymi, trzeba pamiętać, że podstawowa struktura, która na pojezierzu stanowiła dzieło natury, na nizinie powstała jako dzieło rąk ludzkich (w tym ziemia, szata roślinna i sieć hydrograficzna)⁴⁶. Analizując cechy tego żuławskiego krajobrazu nie można zapominać jak bardzo od późniejszej różniła się sytuacja wyjściowa, istniejąca na początku okresu lokacyjnego tj. w XIII i na początku XIV stulecia. Najistotniejsze różnice pejzażu pierwotnego w stosunku do uformowanego krajobrazu kulturowego dotyczyły:

- Nogatu (koryto rzeki było wtedy płytsze i węższe, jego tor bardziej płynny, miał też inny przebieg, główne nurt stanowił tzw. Stary Nogat, który zwłaszcza na wschód od Malborka do połączenia z rzeką Elbląg zdecydowanie odstawał od obecnego kształtu; Nogat nie był obwałowany, wysokie wały na obu brzegach zaczęły powstawać z inicjatywy Zakonu NMP, a praca przy ich sypaniu lub uzupełnianiu wyrw powodowanych przez liczne dawniej powodzie przez wieki należała do głównych obowiązków szarawakowych mieszkańców całego tego regionu);

- szaty roślinnej (w średniowieczu duża część terenów żuławskich porośnięta była gęstymi lasami, występowały one koło Pogorzałej Wsi i Kraśniewa pod nazwą „Grabówka”, w okolicach Kościeleczek i Tralewa pod nazwą *Las Warnowski* oraz na obszarze między Lasowicami Wielkimi a Szawałdem - nazwy obu tych miejscowości zapewne wywodzą się od tego lasu)⁴⁷;

- uksztaltowania powierzchni (duża część ziemi była na stałe lub okresowo zalana wodą, w wyniku prowadzonych z inicjatywy Zakonu NMP rozległych, systemowych prac melioracyjnych liczne poldery udało się osuszyć i przystosować do uprawy, ówczesna wiedza i technika nie pozwalały jednak na pełne wykorzystanie tych terenów, wiele z polderów – aż do kolonizacji „olenderskiej” - pozostawało podmokłymi nieużytkami, bagnami lub co najwyżej porośniętymi trawami miejscami, które przeznaczano na łąki i pastwiska);

⁴⁶ Jak pisze B. Lipińska: (...) *krajobraz pierwotny Żuław Wiślanych był fizjonomią środowiska przyrodniczego skrajnie nieprzyjaznego, niebezpiecznego i na pozór zupełnie nieprzydatnego dla gospodarczych celów człowieka. Krajobraz pozbawiony wdzięku pierwotnej puszczy czy terenów górskich. W przypadku Żuław Wiślanych, pomimo wystąpienia od razu trzeciej, silnie kulturowej fazy postaci krajobrazu, po pierwsze – nie poskutkowało to degradacją przyrodniczą i wizualną, zaś po drugie – wręcz odwrotnie – zbudowany z nieaktrakcyjnych form natury krajobraz kulturowy Żuław Wiślanych stał się przykładem harmonijności*”.

B. Lipińska, *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, str.6.

⁴⁷ W przypadku Lasowic Wielkich od polskiego słowa „las”, w przypadku Szawałdu od niemieckiego słowa „Wald”. Porównaj na ten temat: W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w.*, str. 97-98.

- podstaw sieci osadniczej (przedlokacyjna sieć osadnicza w części żuławskiej, wykorzystana przez Zakon NMP, była o wiele rzadsza i mniej trwała niż na pojezierzu; występowały tu osady o czym świadczą stanowiska archeologiczne zlokalizowane w Kraśniewie, Kamionce, Kamienicy czy Lasowicach Wielkich, jednak nie były one tak bardzo rozwinięte, jak te odkryte w okolicach Wielbarka i Lipowca, mogły mieć nawet tylko sezonowy charakter).

W wyniku działalności prowadzonej przez mieszkańców tych ziem krajobraz pierwotny został w istotny sposób przekształcony i ukształtowany w charakterystyczny dla Żuław Wiślany sposób, stając się typowym krajobrazem antropomorficznym, zabytkowym, otwartym, harmonijnym i unikatowym; stało się to w trzech zasadniczych fazach: w państwie krzyżackim w oparciu o prawo chełmińskie, w ramach dóbr królewskich w oparciu o prawo emfiteutyczne oraz w XIX w. w kapitalistycznych uwarunkowaniach formalno-prawnych, które wiązały się z separacją, uwłaszczeniem i prawem swobodnego dysponowania ziemią na obszarach wiejskich.

Żuławski krajobraz kulturowy gminy również nie jest jednorodny, można w nim wyróżnić przynajmniej trzy komponenty nieznacznie różniące się w swoim ukształtowaniu:

- miejscowości przywałowe (Grobelno, Kamionka, Kamienica i Szawałd) rozwinęły się w oparciu o specyficzne układy przestrzenne ograniczone z jednej (wschodniej) strony przez dominującą w pejzażu sylwetę wysokich wałów towarzyszących rzece oraz o linię ulicy wiejskiej biegnącej u podstawy wałów; niwa siedliskowa powstała po drugiej stronie ulicy w sposób typowy dla ulicówek lub rzędówek; dalej rozmiarono pola w układach blokowych lub łańcuchowych o gęstej siatce; przecinające je rowy i kanały obsadzono zielenią pompową (choć nie na wszystkich odcinkach); wiele wysokiej zieleni występuje również przy rzece – w szpalerach lub kępach, mniej zieleni znalazło się przy drogach; dawniej charakterystycznym elementem pejzażu były drewniane strażnice budowane i utrzymywane przez wsie wyznaczone do pilnowania odcinków wałów (niem. *Wachtbude*); generalnie ten nadrzeczny krajobraz ma charakter mocno ograniczony widokowo, występuje tu wiele wyodrębnionych małych wnętrzy, czasami nawet w obrębie jednej miejscowości, dużo jest zieleni o różnorodnych gatunkach;

- typowo otwarty, wielkożuławski krajobraz, w którym – jak pisze B. Lipińska – jedyną barierą ograniczającą wzrok jest linia horyzontu; występuje na obszarze północnym gminy, w pasie od Lasowic Małych, poprzez Lasowice Wielkie z Pielicą, Tragamin i Kościeleczyki do Stogów; jest to krajobraz wielkich makronędrz „*płynnie przechodzących jedno w drugie, stanowiący sekwencję kolejnych panoramicznych obrazów. Umownymi ścianami makronędrz jest prawie zawsze rzadko gdzie indziej spotykana – linia styku nieba z ziemią. Mówi się, że krajobraz Żuław Wiślanych to ... niebo !*”⁴⁸; w tym komponencie zwarte układy osadnicze dużych wsi przeplatają się z rozproszoną, kolonijną zabudową miejscowości emfiteutycznych (w większości zabudową zatartą); w pejzażu występuje charakterystyczny dwugłós zieleni: aleje lipowo-jesionowe przy drogach i niskie szpalery wierzbowe przy kanałach i rowach melioracyjnych; rozłogi pól zajmują duże połacie ziemi pokrojonej na regularne figury, w kanałach spotyka się jeszcze resztki jazów i przepustów; zachowane historyczne budownictwo charakteryzuje wszystkie reprezentatywne dla Żuław Wiślanych typy zabudowy (kościół w Lasowicach Wielkich, domy podcieniowe w Lasowicach Małych i Wielkich, domy konstrukcji zrębowej, zagrody holenderskie i wolnostojące drewniane spichlerze);

- w południowej części gminy, gdzie Żuławy Malborskie są najwyższe, obejmującej układy osadnicze i rozłogi pól Cisów oraz Kraśniewa, spotykamy krajobraz wykazujący się dużą analogią do Małych Żuław Malborskich; jest to stary krajobraz żuławski,

⁴⁸ B. Lipińska, *Żuławy Wiślane...*, str. 31.

związany z kolonizacją ukształtowaną w czasach średniowiecza, niewiele zmienioną przez kolonizację emfiteutyczną, ostatecznie uformowaną w XIX stuleciu (oprócz wsi czynszowych istniały tu folwarki zakonne odgrywające ważną rolę gospodarczą i w charakterystyczny dla majątków sposób kształtujących przestrzeń poprzez komponowaną zielen i zabudowę).

Układy ruralistyczne wsi leżących w żuławskiej części gminy przyjęły wszystkie reprezentatywne dla Żuław Wiślanych formy: wsi ulicowo-placowej (Lasowice Wielkie), ulicowej (Kościeleczyki, Tragamin, Lasowice Małe), wsi przywałowej (Grobelno, Kamionka, Kamienica, Szawałd) oraz wsi kolonijnej, z zabudową rozproszoną sytuowaną na terpach (kompleks osadniczy Stogów, Pielica i Cisy). Plany te, chociaż silnie przekształcone w 2 połowie XX w., zubożone pod względem zabudowy i zacierających się w terenie siedlisk, są nadal czytelne w swoich głównych zarysach i – może poza wyjątkiem Kościeleczyk – mogą być rewitalizowane w historycznej osnowie dzięki projektom ukierunkowanym na odnowę wsi, dofinansowanych z budżetów UE (np. z PROW – **porównaj rozdział 10**).

5.2.3. Historyczne miejscowości na terenie gminy.

Uwaga ! Miejscowości, zawierające się obecnie w granicach administracyjnych gminy Malbork podzielone zostały przez piszącego o tej krainie niemieckiego konserwatora zabytków B. Schmidta według statusu prawnego na tzw. wsie niemieckie (lokowane na prawie chełmińskim) i wsie pruskie (najczęściej relokowane w oparciu o prawo polskie) oraz na majątki ⁴⁹, natomiast wsie chełmińskie dzieliły się pod względem gospodarczym na gburskie, zagrodnicze i jęczmienne. B. Lipińska dodała do nich jeszcze kategorię wsi emfiteutycznej, kolonijnej, która pojawiła się po reformach prawnych wprowadzonych w XVI i XVII wieku oraz związana była z kolonizacją „olenderską” (w tym z osiedlaniem na Żuławach Wiślanych mennonitów). Klasyfikacja ta będzie stosowana w przedstawionym poniżej zarysie dziejów tych jednostek osadniczych.

Pod względem polityczno-prawnym omawiane miejscowości zawierały się w granicach następujących państw: państwa należącego do Zakonu NMP (w średniowieczu), do polskich Prus Królewskich (po 1466 roku), do Prus fryderycjańskich (po 1772 roku), a następnie do Niemiec w ramach Cesarstwa Niemieckiego, Republiki Weimarskiej i III Rzeszy (do 1945 roku), z tym wyjątkiem, iż wszystkie miejscowości leżące na Żuławach Wiślanych (czyli znakomita większość) wchodziły w latach 1920-1939 w skład Wolnego Miasta Gdańska.

Cisy (niem. *Stadtfelde, Stadtfeld, Mittel Feld*).

W państwie zakonnym, a także w początkowym okresie Prus Królewskich na obszarze tym występowały tylko łąki i pastwiska należące do malborskich mieszczan posiadających pełnowartościowe działki (tzw. Erbe) na Starym Mieście; były to tereny patrymonium miejskiego graniczące od północy z obszarem należącym do konwentu malborskiego (gdzie później powstały Stogi) ⁵⁰. Kolonizacja na prawie emfiteutycznym

⁴⁹ B. Schmid, *Die Bau – und Kunstdenkmäler Westpreussen, Kreis Marienburg*. Wstęp, str. XXIV i XXV.

⁵⁰ Te ukształtowane w średniowieczu relacje przestrzenne i administracyjne widoczne są jeszcze częściowo na mapie E. von Schröttera wykonanej w końcu XVIII w., obszar położony na południe od drogi Kałdowo-Gnojewo nazwany jest tam ogólnie Malborskim Polem Miejskim (*Marienburg Stadt Feld*) i dzieli się na trzy działki, patrząc od zachodu były to: *Schowenten Feld*, *Mittel Feld* (czyli obecne Cisy) i *Damm Feld* (czyli obecne Grobelno). K. Górski o terenach patrymonium pisał następująco: „W Chełmnie co 50 lat wydzierżawiano ziemię na nowo, w Malborku patrycjat trzymał ziemię miejską bezterminowo. Na obszarze patrymonium miejskiego, czyli pierwotnego uposażenia, powstało 5 wiosek: *Stadtfelde* (Cisy), *Dammfelde* (Grobelno), *Kuhbrack*,

i zawiązanie się gminy wiejskiej *Stadtfelde* nastąpiło dopiero w XVII-XVIII w.⁵¹. Układ przestrzenny przyjął formę rzędówki bagiennej z zabudową rozproszoną (jednodworczą na terpach), gospodarstwa lokowano na wschód i zachód od osi drogi wiodącej na południe, w kierunku Kraśniewa i Pogorzałej Wsi. Według J. Domino w układzie osadniczym występował niewielki, jednokwaterowy cmentarz menonicki, który został zamknięty jeszcze przed 1945 r. (nie widać go na mapach topograficznych wydawanych od 1916 r.), a zniszczony i zatarty w terenie w 3 ćw. XX w. - na jego miejscu zaczęto budować zajazd związany z drogą krajową nr 22⁵².

Rozłogi pól blokowe, rozmierzone w układzie równoleżnikowym prostopadle do wyżej wspomnianej drogi. Po 1945 r. wystąpiły znaczne przekształcenia układu przestrzennego, niwy polnej oraz historycznej zabudowy związane z lokalizacją w części południowej, graniczącej polami z Kraśniewem, PGR-u.

W 1837 r. wieś liczyła 137 mieszkańców, w 1885 r. 15 domów, 17 dymów, 110 mieszkańców, w tym 31 katolików, 61 ewangelików i 18 dysydentów, areał obejmował 394 ha, w tym 325 gruntów rolnych; w 1905 r. - 124 mieszkańców, w 1910 r. - 126. Katolicy podlegali pod parafię św. Jana Chrzciciela w Malborku, a od 1932 r. należeli do nowo erygowanej parafii w Kałdowie; ewangelicy związani byli z Kraśniewem; dzieci korzystały ze szkoły w Grobelnie, dopiero w 2 poł. XX w. zaadaptowano dawną siedzibę posterunku celnego na szkołę podstawową z oddziałem przedszkolnym (obecnie budynek mieszkalny o adresie Cisy nr 8).

Grobelno (niem. *Dammfelde*, *Damfelde*, inne formy – *Thamfelde*).

Wieś czynszowa lokowana przez Zakon NMP na prawie chełmińskim około 1399 r., w XVII w. przeobrażona w wieś kolonijną o podobnym statusie jak sąsiednie Cisy. Układ przestrzenny przyjął formę rzędówki przywałowej (B. Lipińska), pola uprawne zostały rozmierzone w układzie łańcowym (na zachód od wału Nogatu, za niwą siedliskową). W XIX w. powstały trzy-cztery gospodarstwa kolonijne przy granicy z niwą polną wsi Cisy oraz wsi Kraśniewo (w sumie majątków ziemskich było w Grobelnie 13, z czego połowę stanowiły dawne posiadłości chełmińskie). Główna ulica wiejska biegnie równolegle do wału na lewym brzegu Nogatu, u jego podstawy, natomiast zabudowa zagrodowa lokowana na zachód od tej osi, najczęściej usytuowana została poniżej poziomu tej drogi. Układ przestrzenny i zabudowa uległy po 1945 r. silnym przeobrażeniom ze względu na wpływ blisko położonego Malborka – niszczone starą zabudowę, budowano nowe domy o charakterze kształtowanym przez wzorce miejskie, część historycznych budynków uległo bardzo silnym przeobrażeniom: przykładem tego jest np. obecny budynek mieszkalny o adresie Grobelno nr 4, dawny zajazd o nazwie *Cafe Sanssouci* znany w pierwotnej formie architektonicznej na podstawie materiałów archiwalnych; na siedlisku związanym z tym zajazdem występował ponadto wiatrak (w terenie czytelny jest zarys fundamentów tej budowli).

Kałdowo (niem. *Kalthof*, inne formy: *Kaldenhove*, *Kaldenhof*, *Kaldowe*, *Schloss Kaldowe*, *Kałdowo Zamkowe*, *Kałdowo*, *Vogelsang*, *Rodloffhuben*, *Bronisławie*, *Czerwone Stogi*).

Vogelsang (dziś Wałowa na Kałdowie) i Hoppenbruch (Moczary)". Porównaj: K. Górski, *Dzieje malborka*, str. 204-205.

⁵¹ Wg autora informacji o wsi zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego „Powstała w XVII wieku na żuławach darowanych miastu”*. T. XI, str. 174.

⁵² Budowa nie została ukończona i od pewnego czasu jest pustostanem, popularnie nazywanym „domem, w którym straszy”. Trzy stele z cisowskiego cmentarza, odnalezione na terenie jednego z gospodarstw, zostały przeniesione na nekropolię w Stogach. Porównaj: *Powiat Malborski. Przewodnik turystyczno-krajoznawczy*, str. 46.

Miejscowość ta, mieszcząca siedzibę Gminy Malbork, jest obecnie lewobrzeżną (zachodnią) dzielnicą Malborka i w zasadzie tylko jeden z jej historycznie ukształtowanych elementów przestrzenno-architektonicznych stanowi przedmiot opracowania rozważanego w *Programie*.

Kałdowo składało się z kilku odrębnych jednostek osadniczych, noszących różne nazwy i posiadających odrębny status prawny, były to: Kałdowo – wieś chełmińska (niem. *Kaldowe, Kalthof*), Kałdowo - folwark domeralny (*Kałdowo Zamkowe, Schloss-Kaldowe*), wieś *Vogelsang* oraz osada *Rodloffhuben* (obecnie - Czerwone Stogi, dziś jedyna część zawierająca się w granicach administracyjnych gminy Malbork).

Folwark *Kaldenhove*, założony przez Zakon NMP w 1378 r., początkowo zależny od konwentu malborskiego, a w Prusach Królewskich od Ekonomii Malborskiej, został połączony z wsią chełmińską prawdopodobnie w XVII w. po wojnach polsko-szwedzkich⁵³. W tym też okresie powstała od zachodu osada *Rodloffhuben* oddana menonitom na podstawie kontraktu emfiteutycznego; tylko z tą częścią związane były grunty rolne, łąki i pastwiska. Pozostali mieszkańcy Kałdowa trudnili się handlem, rzemiosłem, usługami, a tylko na swoje potrzeby posiadali niewielkie działki o charakterze ogrodów (gospodarczych, a nie reprezentacyjnych). Jak pisze B. Lubocka: „*Kałdowo w roku 1720 jawi się na rycinie przedstawiającej widok Malborka jako niewielka osada o gęstej zabudowie mieszkalnej i gospodarczej, usytuowana nad brzegiem Nogatu, wyodrębniona od wsi Vogelsang. Znajdująca się tam zabudowa nie jest charakterystyczna dla Żuław*”⁵⁴.

Osada *Vogelsnag*, zapisana w dokumentach zakonnych po raz pierwszy w roku 1399, nosiła pamiątkową nazwę związaną z budową zamku malborskiego, przeniesioną z pierwszego zamku jaki Krzyżacy wybudowali pod Toruniem po ich sprowadzeniu do Polski. Polska jej nazwa, odnotowana w 1682 r., brzmiała *Kałdówka* i wiązała się z funkcjonującą tu karczmą⁵⁵.

W końcu XVIII w. w Kałdowie stało 17 domów, a w *Vogelsang* 19 (w tym karczma). Podział administracyjny na te dwie jednostki obowiązywał dalej jeszcze w 1820 r., gdy spisując ludność, odnotowano w *Kaldhofie* 215 mieszkańców (w tym 29 miennonitów), a w *Kałdowskiej Karczmie* 89 mieszkańców (w tym 9 mennonitów).

W końcu XIX w. wieś Kałdowo, już po wchłonięciu *Vogelsang* i *Rodloffhuben*, liczyła 46 włók areału, występowało tu 9 majątków ziemskich, 20 mniejszych posiadłości zagrodniczych; zamieszkiwana była przez 210 katolików, 212 ewangelików i 25 mennonitów mieszkających w 35 domostwach.

Pewna część Kałdowa administracyjnie należała do miasta, początków tego procesu można upatrywać już w XVIII w., gdy także na obszarze Kałdowa funkcjonowała konkurencyjna wobec miejskiej osada, posiadająca własną ordynację, organizację oraz prężnie rozwijając się gospodarkę (karczmy, wagę, jarmarki, place składowe i kramy, rozbudowany na skalę przemysłową proces wrzenia piwa rozprowadzanego wśród żuławskich chłopów); w osadzie tej działali rzemieślnicy, producenci i kupcy, którym uniemożliwiano przyłączenie się do warstwy mieszczańskiej, głównie Polacy

⁵³ Decydujące okazały się tu zniszczenia w czasie drugiej wojny polsko-szwedzkiej, w 1656 r. załoga zamkowa przygotowując się do oblężenia przez Szwedów sama rozebrała zabudowania folwarku w Kałdowie-Zamkowym – „z rozkazaniam zamkowego, gdy Szwedzi przyciągnąć mieli, żeby nie szkodził do obrony, (folwark w Kałdowie został) złamany i rozebrany. Zbudowali potem Szwedowie inszy, na inszym miejscu odległym, ale i ten spalony od samychże Szwedów, żeby się Polacy w nim nie chowali”. Porównaj: H. Domańska, *Pomorze w zabytkach sztuki. Malbork*, str. 22.

⁵⁴ M. Lubocka-Hoffmann, *Malbork. Studium historyczno-urbanistyczne*. Maszynopis Elbląg 1989, str. 17.

⁵⁵ Jak wyjaśniają H. Górnowicz i Z. Brocki nazwa *Kałdówka* była oboczną wobec nazwy Kałdowska Karczma, miała charakter topograficzny i polegała na zastąpieniu rzeczownika karczma w zestawieniu *Kałdowska Karczma* przyrostkiem – *ka*. Porównaj: H. Górnowicz, Z. Brocki, *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, str. 154-155.

i Holendrzy. Należące do nich domy, warsztaty i place stopniowo włączano do miasta (po raz pierwszy w latach 1748 i 1754)⁵⁶. Także w XIX i dwóch pierwszych dekadach XX w. rozróżniano Kałdowo wiejskie i miejskie, chociaż granice tego podziału były mało czytelne. Po I wojnie światowej całe Kałdowo znalazło się w granicach odrębnego tworu państwowego – Wolnego Miasta Gdańska i wtedy jego związki administracyjne z Malborkiem zostały zerwane. Nogat i most na Nogacie stały się linią demarkacyjną zasadniczo oddzielającą dotąd ściśle ze sobą powiązane (przestrzennie, prawnie, kulturowo i społecznie) jednostki osadnicze.

Po 1945 r. południowa część Kałdowa, odpowiadająca dawnej wsi *Vogelsang*, nosiła nazwę Bronisławie. Kałdowo natomiast stało się, tym razem nieomal w całości, lewobrzezną, zachodnią dzielnicą Malborka.

Kamionka (niem. *Kaminke*).

W średniowieczu był to folwark zakonny, należący do konwentu malborskiego, wykorzystywany głównie jako łąki, pastwiska, sady i ogrody, administracyjnie podległy pod rycerza-opiekuna (*Pfleger*) z Lasowic. Brak bliższych informacji na temat daty powstania, zagospodarowania i zabudowy oraz przekształceń tego majątku; w zasadzie brak jest bezpośrednich informacji dotyczących Kamionki, pojawia się ona pośrednio przy opisach innych okolicznych wsi, zwłaszcza w kontekście szarawarków, do których byli zobowiązani chłopci z wsi czynszowych. I tak np. mieszkańcy Tragamina w XVI w. mieli obowiązek „*od każdych 2 włók dla dworu w Kamionce 3 morgi zasiewać oziminą, a 3 zbożem jarem, zasiew brać z dworu, zboże zebrać i zwieźć na własny koszt, za co dostają dziesiąty snop (...). Po czwarte połowę dwóch łąk, należących do Kamionki, mają na swój koszt kosić, siano przewracać i zwieźć.(...) Połowę mierzwy z dworu w Kamionce na swój koszt na ugor zwieźć i porozrzucić. Połowę ogrodu kapuścianego w Kamionce ogrodzić i skopać, a żerdzie brać z lasu ryjewskiego*”⁵⁷. Z kolei z 1707 r. pochodzą informacje na temat powinności szarawarkowych mieszkańców Lasowic Małych i Wielkich, „*którzy mają rozgart grodzić i około łądów płoty opatrywać*”. Dane te świadczą, że zakonny folwark przetrwał okres wojny 13-letniej (jak i późniejsze wojny) i utrwalił się w pejzażu jako królewszczyna zarządzana przez Ekonomię Malborską. W 1726 r. został sprywatyzowany i stopniowo przekształcił się w majątek ziemski, podobny pod względem zabudowy, wielkości i profilu gospodarczego do wielu innych występujących w zabudowie kolonijnej pobliskich wsi, takich jak: Kamienica, Szawałd, Pielica, Tragamin i Kościeleczyki.

Oprócz folwarku w układzie osadniczym wsi pojawiły się w końcu XVI i na początku XVII w. posiadłości wydzierżawiane na podstawie kontraktów emfiteutycznych. W sumie było ich około 8, uformowały się one w szeregówkę przywałową z ulicą wiejską prowadzącą równolegle do wałów Nogatu (B. Lipińska); układ pól przyjął formę łąnową rozmierzoną między torami kolejki wąskotorowej a niwą siedliskową. Liczba domostw na siedliskach wzrosła w końcu XIX w. do kilkunastu, wieś rozwijała się przestrzennie w kierunku skrzyżowania z drogą wiodącą z Tragamina do Kamienicy (niem. *Blumstein*)⁵⁸.

Kamienica (niem. *Blumenstein, Blumstein*).

W średniowieczu była ta wieś zagrodnicza lokowana w oparciu o prawo chełmińskie przez Zakon NMP w końcu XIV w. w pobliżu folwarku domeralnego *Kaminke* (obecnie

⁵⁶ H. Domańska, *Pomorze... Malbork*, str. 24-26.

⁵⁷ *Słownik Geograficzny...*, T.XII, str.442.

⁵⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* podaje bardzo lakoniczną informację o tej miejscowości: „*Kaminke, wś. pow. malborski, ob. Kamionka*”. Porównaj: *Słownik Geograficzny...*, T. III, str. 776.

wieś Kamionka). Zamieszkiwało ją 31 zagrodników uprawiających 7 włók jęczmiennych (wieś jęczmienna); mieszkańcy często wynajmowali się do pracy na dniówkę w zamku malborskim. W roku 1510 wspólnotę wiejską nadal tworzyli wyłącznie zagrodnicy⁵⁹. W 1579 r. nastąpiła relokacja przeprowadzona przez Ekonomię Malborską, nowy kontrakt wtedy wystawiony koncentrował się jedynie na określeniu powinności szarawarkowych dla mieszkańców. W XVII w. wieś rozwijała się w oparciu o kontrakty emfiteutyczne; w 1636 r. odnotowano „in Blumstein” 17 włók, w tym 1,5 włók wolnych związanych z urzędem sołtysa.

Układ przestrzenny przyjął formę rzędówki przywałowej, rozłogi pól w układzie łąkowym rozmierzono prostopadle do koryta Nogatu (B. Lipińska). B. Schmid charakteryzując rozplanowanie i zabudowę miejscowości pisał o 900-metrowej ulicy wiejskiej prowadzącej wzdłuż wału Nogatu i stanowiącej odcinek drogi wiodącej z Kamionki do Szawałdu. Zabudowa zagrodowa występowała jedynie po północno-wschodniej stronie osi tej drogi, po reformach rolnych i separacji wykształciło się w tym pasie 5 dużych zagród, na których jeszcze przed 1919 r. stały dwa domy podcieniowe. Pierwszy, wybudowany około 1800 r., wznosił się na siedlisku oznaczonym nr 5A, należącym do Claasena, a wcześniej do Friedricha. Drugi usytuowany był na siedlisku oznaczonym nr 4A, należącym do właściciela ziemskiego Klagsche, wcześniej do przewodniczącego gminy wiejskiej Schülke’go. Dom ten powstał w końcu XVIII w. i wybudowany został prawdopodobnie dla Jacoba Hahna, który zmarł w roku 1800; w 1913 r. ze względu na zły stan techniczny rozebrany został ryglowej konstrukcji podcień występujący w tym budynku⁶⁰.

J. Domino wspomina o istnieniu neogotyckiej kaplicy zlokalizowanej na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego, tej informacji nie udało się potwierdzić w trakcie inwentaryzacji terenowej; także analiza archiwalnych map prowadzi do wniosku, że w układzie osadniczym wsi żadna nekropolia nie występowała. We wsi funkcjonowała natomiast jednoklasowa szkoła ewangelicka wymieniana w 1884 r. (nauczycielem był wówczas urodzony w 1854 r. Adolf Erasmus, uczyło się w niej 58 dzieci).

Kapustowo (brak historycznych odpowiedników).

Przed 1945 r. była to jedna z posiadłości składających się na emfiteutyczny kompleks osadniczy wsi Stogi. W latach 50-tych XX w. powstała tu nowa zabudowa mieszkalna i gospodarcza związana z PGR-em, dawny układ przestrzenny, niwa siedliskowa, rozłogi pól i układ komunikacyjny zostały zatarte lub silnie przekształcone. Obecnie jest to osada wchodząca w skład sołectwa Stogi; nie występują tu żadne obiekty o charakterze zabytkowym.

Kościeleczyki (niem. *Warnau*, inne nazwy historyczne: *Koszieleczyki*, *Koselitzky*, *Koczelitzke*, *Kezelitzkem*, *Koseliczky*, *Kozelitzke*).

W czasach Zakonu NMP powstał tu folwark domeralny (tj. państwowy, należący do Krzyżaków) o nazwie *Warnau*, po raz pierwszy wzmiankowany w dokumentach dopiero w 1388 r.⁶¹. Według B. Schmida folwark podporządkowany był rycerzowi-opiekunowi (*Pfleger*) z Lasowic⁶². W 1412 r. cieśla Simon Wankenmolner wznosił w folwarku nowe stajnie i stodoły, w 1413 r. wybudowano tu dom mieszkalny („dwór” – *Wagenhaus* ?), a w 1415 r. stajnie dla klaczy. W folwarku hodowano żrebaki dla Wielkiego Mistrza (lata 1404-1405), konie dla Wielkiego Komtura (lata 1406-1409),

⁵⁹ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 33-34.

⁶⁰ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 34.

⁶¹ W. Długokęcki, *Osadnictwo na ...*, str. 119.

⁶² B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 371.

uprawiano owies, a później trzymano także trzodę chlewną oraz owce. Według ostatniego spisu dokonanego w państwie zakonnym (rok 1436) inwentarz folwarku składał się z 51 kłaczy i 23 źrebiąt. W czasie wojny 13-letniej majątek został zniszczony i całkowicie opustoszał.

Reaktywacja miejscowości wiązała się z przekształceniem do wsi czynszowej, lokowanej na prawie chełmińskim. Odnowienie dokumentu lokacyjnego miało miejsce w roku 1471, a jego wystawcą był król Kazimierz Jagiellończyk, wieś przyjęła nazwę odimienną Kościeleczyki (forma zniemczona - Koszuleczki, od nazwiska ówczesnego starosty na zamku malborskim – Jana Kościeleckiego, co nadal świadczyło o jej ścisłym związku z zamkiem jako ośrodkiem władzy administracyjnej)⁶³. W 1510 r. Kościeleczyki liczyły 4 włóki parafialne, 6 wolnych należących do dziedzicznego urzędu sołtysa oraz 50 włók czynszowych⁶⁴. Swojego rodzaju ciekawostkę w dziejach wsi stanowi informacja o odnalezieniu w roku 1599 przez profesora medycyny z Królewca – Severina Göbela (brata gdańskiego mincerza Caspara G. Göbela) źródeł leczniczych na obszarze związanym z Kościeleczkami, niestety historia ta nie miała swojej kontynuacji, nie wiadomo zatem, czy podjęto jakieś kroki by odkrycie to wykorzystać i spożytkować⁶⁵.

Kościół w Kościeleczkach został wybudowany prawdopodobnie około 1471 r. i nosił wezwanie św. Mikołaja, prawo patronatu sprawował nad nim król. W 1637 r. podczas lustracji biskupiej został opisany jako niewielka budowla o konstrukcji ryglowej, z drewnianą wieżą i tylko jednym ołtarzem we wnętrzu; był to kościół parafialny, a parafia obejmowała jedynie wspólnotę wiejską Kościeleczek. W pierwszej połowie XVII w. posługę w kościele sprawowali następujący proboszczowie/lub komendariusze wywodzący się z duchowieństwa diecezjalnego: Wojciech Ponecie (około 1602 r.), Mikołaj Wolstinek (1603-1605), Hermann Weiher (1626-1636 czyli w czasie pierwszej wojny polsko-szwedzkiej), Mateusz Seilis (1647) i Adam Zelichowski (1654)⁶⁶. W 1640 r. w Kościeleczkach pojawili się jezuici, którzy założyli tu folwark i stację misyjną w oparciu o подарowane im przez wiceekonomę Jana Tesera 4 włóki ziemi⁶⁷. W 1700 r. biskup Teodor Potocki oddał w zarząd zakonnikom kościół i parafię kościelską, którą utrzymali do kasacji swojego zgromadzenia. Dokładny i obszerny spis jezuickich komendariuszy obejmujący lata 1703-1773 podaje w swojej pracy poświęconej oficjalatowi pomezańskiemu W. Zawadzki⁶⁸. Potem kościół powrócił do władz diecezjalnych i był placówką filialną związaną z Malborkiem, pierwszym komendariuszem został w latach 1781-1788 Michał Modzelewski, zastąpił go na krótko Dawid Kasper Friese (1788), a później Bernard Getzki (1788-1789); dalej nastąpiła przerwa związana prawdopodobnie z faktem podupadania tej świątyni⁶⁹.

Wokół niej założony został cmentarz katolicki, na którym jednak chowano także protestantów, a być może także monnonitów – część ze znajdujących się tu nagrobków,

⁶³ Po złożeniu dymisji z urzędu starosty przez Ścibora Chełmskiego z Ponieca król mianował w 1459 r. dwóch nowych starostów malborskich: jednego od obrony zamku (Prandota Libiszowski) i drugiego od spraw fiskalnych i zaopatrzenia – był nim „*bogacz wojenny, posiadacz wielu starostw nadgranicznych, wojewoda inowrocławski*” – Jan Kościelecki. Z. Górski, *Dzieje Malborka*, str. 109.

⁶⁴ B. Schmid, *Die Bau und ...*, str. 371.

⁶⁵ B. Schmid, *Die Bau und ...* str. 371.

⁶⁶ W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, str. 340.

⁶⁷ Folwark ten znajdował się w południowej części wsi, po zachodniej stronie drogi wiejskiej, jako pierwsze wybudowanie w tej części układu osadniczego, co wynika z mapy E. von Schröttera.

⁶⁸ W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, str. 340-341.

⁶⁹ W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, str. 61 i 340.

zachowanych na początku XX w., opisuje i przedstawia w formie graficznej w swoim katalogu B. Schmid⁷⁰.

Kościół został rozebrany w 1800 r. i na trwale zniknął z wiejskiego pejzażu, przetrwał tylko cmentarz opisywany około 1919 r. przez B. Schmida i zachowany jeszcze w latach 50-tych, 60-tych XX w. Silne przeobrażenia układu osadniczego i zabudowy wsi, które wystąpiły w 3 i 4 ćwierci XX w., nie ominęły także tego obiektu – został on splantowany, a na jego miejscu powstało boisko sportowe.

Układ przestrzenny wsi przyjął formę ulicówki z zabudową mieszkalną i gospodarczą sytuowaną po obu stronach ulicy wiejskiej, stanowiącej część starego traktu prowadzącego z Malborka przez Tralewo do Nowego Stawu (oznaczanego zarówno na mapie Enderscha, jak i E. von Schröttera); rozłogi pól za niwą siedliskową rozmierzono w układzie łańcowym. W XVII w. doszło do poszerzenia układu osadniczego o gospodarstwa kolonijne powstające w zabudowie rozproszonej; w XIX i pierwszej połowie XX w. było co najmniej sześć takich dawnych emfiteutycznych posiadłości, przekształconych po separacji w majątki ziemskie - rozciągały się one w kierunku wsi Mortąg (niem. *Irrgang*). W zwartym układzie osadniczym wsi wykształciły się natomiast cztery gospodarstwa, dawniej chełmińskie, później noszące miano majątków ziemskich. Trzy z nich były zabudowane domami podcieniowymi, zachowanymi jeszcze na początku XX w., opisanymi szczegółowo w katalogu B. Schmida. Ponadto wyróżniała się posesja położona *vis a vis* dawnej działki kościelnej, należąca około 1919 r. do Thatera, zabudowana zrębowym domem mieszkalnym oraz drewnianym obiektem młyna do wyrobu kaszy (*Grützmühle*), przebudowanym i rozbudowanym w 1826 r. (o czym świadczyła inskrypcja na drzwiach następującej treści: *A.W.B.H. 18 0 26*)⁷¹.

Kolonijny charakter wsi związany był z osadnictwem menonickim, czy szerzej „olenderskim”, pierwsze informacje o miejscowych emfiteututach pochodzą z roku 1622. W 1772 r. w Kościeleczkach odnotowano 14 rodzin innowierczych (99 osób), a w kolonijnych posiadłościach sytuowanych w kierunku wschodnim, do wsi Stogi (tzw. *Koschelitzke – Heubuden*), dalszych 7 rodzin (30 osób). Spis z 1820 r. wykazał 49 mennonitów, pod koniec XIX w. wspominało się nawet o samodzielnej gminie tego wyznania, częściowo wyodrębnionej z gminy Stogi (J. Domino). Nazwiska „olenderskie” związane z tą miejscowością to m.in.: Dyck, Enns, Epp, Fieguth, Knels, Penner, Puls, Rumpel, Wiebe i Wiens.

Kraśniewo (niem. *Schönau*, inne nazwy historyczne: *Schoenau, Schonaw, Szonowo, Szonówek, Przechowo*).

Wieś czynszowa lokowana przez Zakon NMP w 1321 r. Dokument lokacyjny oparty na prawie chełmińskim wystawił w dzień św. Marii Magdaleny Werner von Orseln

⁷⁰ Był to nagrobek Arona Wölcke zmarłego w 1824 roku, drewniana stela Sary Wiebe zmarłej w 1820 roku, stela jej córki – Caroline W (+ 1846) oraz męża córki – Heinricha W (+1853); drewniana stela Beniamina Torniera (+1829), nagrobek Abrahama Hiebarta (+1853). B. Schmid, *Die Bau und ...*, str. 372.

⁷¹ Był to masywny (chyba zatem murowany) dom podcieniowy z podcieniem wspartym na sześciu słupach, o ryglowych szczytach (podcienia i budynku głównego), kryty dachówką ceramiczną, należący do Gustava Enßa, zlokalizowany jako pierwsze duże gospodarstwo (od południa) po zachodniej (lewej) stronie drogi wiejskiej; położony na północ od niego dom należący do Cornelissa Enßa, konstrukcji zrębowej, z węglami przesłoniętymi deskami imitującymi tokańskie pilastry, wzniesiony około połowy XIX stulecia; oraz położony po wschodniej (prawej) stronie drogi wiejskiej, w północnej części wsi, dom należący do Paulsa, konstrukcji zrębowej z dachem krytym dachówką ceramiczną, z podcieniem wspartym na sześciu słupach, zblokowany z drewnianą stajnią, o jego budowie świadczyła inskrypcja umieszczona na jednej z belek o treści: „*Joh. Penner B.H F.M. 1828*”. Obiekt młyna do wyrobu kaszy został w 1912 r. zakupiony przez administrację zamku malborskiego, przeniesiony i odtworzony na terenie Zamku Wysokiego, być może była to inicjatywa samego B. Schmida. Porównaj: B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 372.

stwierdzając w nim m.in. że: „lokację wsi zwanej Schonow wybrany poddany wyżej wspomnianego domu (tj. zamku w Malborku) przeprowadził przed objęciem przez nas urzędu w tymże domu”⁷². Wspólnota wiejska została uposażona w 41 włók ziemi, w tym 4 wolne związane zostały z dziedzicznym urzędem sołtysa, dla pozostałych określone zostały podatności podatkowe w postaci opłat o wysokości 5 talarów i daniny z dwóch kur (po upływie pięciu lat); mieszkańcy uzyskali prawo połowu na Nogacie⁷³. Na północy Kraśniewo graniczyło z dominium miasta Malborka (tj. łąkami i pastwiskami, na których w XVII wieku powstała wieś emfiteutyczna *Stadtfelde*), na wschodzie ze wsią Grobelno, na zachodzie z folwarkiem mątowskim⁷⁴.

W. Długokęcki sugeruje, że w przypadku Kraśniewa Zakon NMP dokonał *de facto* relokacji, adaptacji utrwalonej wcześniej struktury osadniczej pochodzenia pruskiego lub pomorskiego do nowych form prawno-społecznych („na co wskazują odkryte tu ślady osady wczesnośredniowiecznej”⁷⁵). Świadczyć mogą o tym również funkcjonujące jeszcze w końcu XIX wieku nazwy miejscowości nie pochodzące z języka niemieckiego, takie jak Szonowo, Szonówek czy Przechowo⁷⁶.

Przywilej lokacyjny został w późniejszych czasach dwukrotnie potwierdzony: w 1405 r. w dzień św. Bartłomieja przez Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Conrada von Jungingena i w 1752 r. przez króla Augusta III Sasa.

Kościół parafialny powstał we wsi prawdopodobnie jeszcze pod koniec XIII w., chociaż we wspomnianych wyżej w zakonnych dokumentach lokacyjnych nie ma o nim wzmianki; dekret erekcyjny kościoła p.w. św. Marii Magdaleny ogłoszono dopiero 19 października 1456 roku dotując parafię 4 wolnymi włókami. Potem parafia ta funkcjonowała najpierw w unii z pobliską Pogorzałą Wsią, co zostało potwierdzone w 1623 r.⁷⁷. Podobną informację przynosi wizytacja przeprowadzona przez biskupa chełmińskiego Karola von Hohenzollern w dniu 27 lipca 1788 r. - zapisano w niej, że parafię w Pogorzałej Wsi tworzyły, poza sama tą wsią, także Kraśniewo i Piekło⁷⁸. Następnie kościół tutejszy stał się filialnym wobec świątyni z Pogorzałej Wsi, na początku XVIII w. został wymieniony jako posiadający dwa stare ołtarze⁷⁹. Dalsze losy świątyni z Kraśniewa nie są znane, trudno powiedzieć kiedy zniknęła z pejzażu wiejskiego, ale zapewne jeszcze w XIX wieku. 21 marca 1962 r. odtworzono kaplicę, jako filię kościoła p.w. Św. Mikołaja z Pogorzałej Wsi, w niewielkim budynku dawnej remizy strażackiej położonej w pobliżu dużej nekropoli w pd. części miejscowości. Od 1985 r. rozpoczęła się budowa kościoła filialnego, który został poświęcony 22 lipca 1991 r. ku czci Matki Boskiej Częstochowskiej⁸⁰.

Protestanci z Kraśniewa także związani byli w ramach wspólnoty wyznaniowej z ośrodkiem w Pogorzałej Wsi – w 1834 r. członkowie tej wspólnoty wybudowali murowany kościół z wieżą; świątynia ta została rozebrana po II wojnie światowej.

Układ przestrzenny Kraśniewa przyjął formę ulicówki, z główną ulicą wiejską o przebiegu południkowym, stanowiącą część drogi prowadzącej z Cisów (od północy)

⁷² W. Długokęcki, *Osadnictwo na...*, str. 118. Werner von Orseln był wielkim mistrzem zakonu krzyżackiego w latach 1324-1330.

⁷³ *Słownik Geograficzny*....T. X, str. 384, T. XII, str.19. Natomiast urząd sołtysa uzyskał duże przywileje nie tylko w postaci ziemi zwolnionej od renty feudalnej, ale także wpływ w wysokości 1 feniga od karczmy oraz wielkie i małe sądownictwo.

⁷⁴ W. Długokęcki, *Osadnictwo na...*, str. 104.

⁷⁵ W. Długokęcki, *Osadnictwo na ...*, str. 118.

⁷⁶ *Słownik Geograficzny* ..., T. V str. 384.

⁷⁷ J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania...*, str.65.

⁷⁸ A. Starczewski, *Gotyckie zabytki* ..., str. 114.

⁷⁹ *Słownik Geograficzny* ..., T. XII, str.19. Z kościołem tym była nadal związana ziemia, ale w znacznie okrojonym zakresie: było to tylko 0,5 włóki, leżące wraz z czterema chatami „za plebanią” i wydzierżawiane za roczny kanon w wysokości 7 florenów.

⁸⁰ A. Starczewski, *Gotyckie zabytki*..., str. 115.

do Pogorzałej Wsi (na południu). Zabudowa mieszkalna i gospodarcza była sytuowana po zachodniej i wschodniej stronie ulicy, za niwą siedliskową rozmierzono pola w układzie łąnowym, rozłogi pól od zachodu dochodziły do Świętej, a od wschodu do wysokiego wału Nogatu. W XVII / XVIII stuleciu układ osadniczy wzbogacił się o gospodarstwa zakładane na prawie emfiteutycznym, kolonijne, w zabudowie rozproszonej, należące także do menonitów (w 1776 r. w Kraśniewie odnotowane zostały następujące rodzinny anabaptystów: Claasen, Cornelsen, Hedinric, Siemens, Simons i Wiens). W sumie w układzie osadniczym wsi było 9 posiadłości chełmińskich, które po separacji przekształciły się w majątki ziemskie. W 1885 roku areał Kraśniewa wynosił 877 ha, w tym 516 ha gruntów rolnych, 134 ha łąk i 5 ha lasu; miejscowość zamieszkiwało 348 osób, z czego 206 opowiadało się po stronie wiary katolickiej, 140 było protestantami, a tylko dwie określono mianem dysydentów. Przy kościele filialnym funkcjonowała szkoła katolicka, którą obsługiwał nauczyciel przybywający w miarę potrzeb z Pogorzałej Wsi.

Lasowice Małe (niem. *Klein Lesewitz, Leżwice Małe*).

Brak dokładnych informacji na temat powstania, dokumentu lokacyjnego, areału, uwarunkowań administracyjnych i przynależności parafialnej wsi, zwłaszcza dla okresu obejmującego czas od średniowiecza do końca XVIII w. Przypuszcza się, że powiększenie areału Lasowic zapisane we wznowionym dokumencie lokacyjnym z 1350 r. mogło być związane z zasiedleniem terenów położonych na wschód od tej miejscowości, odpowiadających późniejszemu położeniu odrębnej jednostki osadniczej o nazwie „Lasowice” z dodatkiem „Małe” (o odróżnieniu od starszej i większej zachodniej części, z którą związane określenie „Wielkie”). Wyodrębnienie Lasowic Małych ze wspólnoty wiejskiej Lasowic nastąpiło prawdopodobnie dopiero w czasach Prus Królewskich, w ramach Ekonomii Malborskiej (przypuszczalnie przed rokiem 1700). B. Lipińska podaje, że w 1675 r. doszło do ponownego założenia wsi w oparciu o kontrakt emfiteutyczny i te uregulowania prawne mogły dać asumpt do oddzielenia od siebie wspólnot wiejskich (Lasowice Wielkie jako wieś chełmińska oraz Lasowice Małe jako wieś kolonijna⁸¹).

W końcu XIX stulecia wieś ta obejmowała 54 włóki, 9 posiadłości chełmińskich (jednym z większych posiadaczy ziemskich był Abraham Entz, do którego należało gospodarstwo o wielkości 68.89 ha, w tym 50 ha ziemi ornej i 17 ha łąk i pastwisk), wśród mieszkańców 111 deklarowało wiarę katolicką, 95 było protestantami a 19 mennonitami; parafia i szkoła katolicka znajdowała się w Lasowicach Wielkich, podobnie rzecz miała się z ewangelikami⁸².

Układ przestrzenny przyjął formę ulicówki (przysiółek ulicowy), niwa siedliskowa rozlokowana na wschód i zachód od ulicy wiejskiej stanowiącej część drogi prowadzącej w kierunku południowym – do Szawałdu i Półmieścia; rozłogi pól w układzie łąnowym. Po separacji i uwłaszczeniu pojawiły się trzy duże gospodarstwa kolonijne położone na południe i zachód od zwartego układu osadniczego (obecnie zatarte w pejzażu). Na początku XX w. przez wieś poprowadzono tory żuławskiej kolei wąskotorowej, a budynki stacji kolejowej wzniesiono od północnego-wschodu, także na kolonii (obecnie niezachowane). W zabudowie zagrodowej przeważały budynki mieszkalne o konstrukcji zrębowej, z których część zachowała się stanowiąc wzorcowy przykład tradycyjnej architektury regionalnej (Lasowice Małe nr 11, Lasowice Małe nr 15, Lasowice Małe nr 28). Istniał co najmniej jeden dom podcieniowy (obecny nr 20, dawny nr 2), wzniesiony w 1805 r. przez jednego z najwybitniejszych budowniczych żuławskich - Petera Loewena - dla Abrahama Dicka (obecnie dom w stanie ruiny,

⁸¹ B. Lipińska, *Żuławy Wiślane...* w charakterystyce miejscowości pod nr 113.

⁸² *Słownik Geograficzny...*, T.V, str. 91.

zawalił się 31 maja 2011 r.); zachowana inskrypcja umieszczona na frontowej belce wspierającej konstrukcję podcienia, opartej na mieczowanych sześciu słupach o treści: „ABRAHAM DICK BAU HERR ANNO 1805 PETER LOEWEN BAU MEISTER”.

Lasowice Wielkie (niem. *Groß Lesewitz*, pol.: *Leżwice Wielkie*).

Wieś pomorska lub pruska początkowo zwana „*Lasewicz*”, pod taką nazwą wymieniona w 1321 r. przy opisie granic w dokumencie lokacyjnym Lipinki i Świerków⁸³; według B. Schmidta najpierw relokowana przez Zakon NMP, a następnie częściowo zasiedlona przez osadników niemieckich w czasach Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Wernera von Orlsena (1324-1330)⁸⁴. Powstała na obszarze wykarczowanego lasu położonego na północ od Nogatu, o czym wspomina autor informacji o miejscowości zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*⁸⁵.

11 marca 1350 r. Wielki Mistrz Zakonu NMP Heinrich Dusmer dokonał odnowienia przywileju lokacyjnego określając w nim, że początkowy areał wiejski wynoszący 71 włók powiększony został do 95 włók i 22 mórg nadanych oczywiście na prawie chełmińskim, z czego 4 wolne włóki należały do proboszcza, a 7 kolejnych zwolnionych z powinności podatkowych przypisano do dziedzicznego urzędu sołtysa; pozostałe włóki były czynszowe i należały do wspólnoty wiejskiej.

Ponadto „*in Lesewitz*” posiadał Zakon NMP swój domeralny folwark (*Wirtschaftshof* – dosłownie dwór gospodarczy), którym zarządzał rycerz zwany opiekunem (*Pfleger*), wykaz osób pełniących ten urząd od 1381 r. do końca czasów krzyżackich zachowany był w malborskich archiwach znanych B. Schmidowi⁸⁶. Wśród zabudowań folwarcznych wymieniona była około 1400 r. duża, pokryta ceramiczną dachówką stodoła, kaplica wzmiankowana w 1407 r., a następnie w Księgach Wielkiego Komtura obejmujących okres od 1412 do 1417 r. wspominało się o naprawach, przebudowach i budowach, takich obiektów jak: browar, karwan, dom z bali, tarasy, studnia, gdanisko, wieża i obory. Spis inwentarza sporządzony w roku 1387 podawał, że w folwarku trzymano: 13 ogierów, 117 kłaczy, 114 żrebaków, 22 koni pociągowych, 660 świń, 400 owiec i 120 krów, w 1407 r. odnotowano 130 różnych koni⁸⁷. To duże gospodarstwo funkcjonowało do wybuchu wojny 13-letniej, w jej trakcie zostało zniszczone i w czasach polskich nie dokonano jego reaktywacji, z czasem w terenie zatarły się wszelkie ślady zabudowy i układu przestrzennego. B. Schmid przypuszcza, że ten konwentualny folwark (a jednocześnie ośrodek administracyjny) nie znajdował się w obrębie samej wsi Lasowice Wielkie, tylko na południe od jej układu osadniczego, tam gdzie później powstała wieś kolonijna *Herenhagen* (dziś Pielica).

⁸³ Dwie miejscowości leżące na północ od Lasowic Wielkich, obecnie w gminie Nowy Staw.

⁸⁴ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 117.

⁸⁵ „*Wś L założona jest na wykarczowanym lesie, który dawniej po nad Nogatą się ciągnął. Jak imię jej polskie, od tegoż lasu wzięte, potwierdza, istniała przed przybyciem krzyżaków, ludnością polską osadzona. Także pogańskie odkryte cmentarzyska stwierdzają jej starożytność*”. *Słownik Geograficzny...*, T. V, str. 91.

⁸⁶ B. Schmid nie przytacza tej listy, podaje ją za to autor informacji o wsi zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*; wg niego opiekunami z Lasowic, którym podlegali zarządcy folwarków w Kościeleczkach, a ponadto chłopci z Kamienicy, Tragamina i Tamme, byli odpowiednio: Zygfryd von Grans ? – 1381, Bertold von Loubheim 1381-1381, Henryk von Haase 1381-1384, Bertold von Bucheim 1384-1387, Zygfryd Gans 1387-1388, Henryk von Harder (1388), Piotr von Gondolsheim (1388-1391), Konrad von Baldersheim (1391-1394), Ulryk von Jaginsdorf (1394-1407), Henryk Stober (1407- ?), Rychard von Nedirwig (?- 1413), Jan von der Capell (1413-?), ... von Westerstetten (? – 1415), Hans von Schauenburg (1415-1416), Michał von Nesse (1418-1419), Jan von Posern (1419-1420), ... von Amberg (1420 – 1427 ?), Konrad von Helmsdorf (1427 ? – 1432), ... von Kalb (1432 - ?), Jan von Remchingen (? – 1440), Hans von Kottenheim (1469). *Słownik Geograficzny...*, T. V, str. 91.

⁸⁷ B. Schmid, *Die Bau und ...*, str. 117.

Kościół p.w. Św. Andrzeja Apostoła powstał zapewne wkrótce po relokacji wsi i zasiedleniu jej niemieckimi osadnikami, jako istniejący został pośrednio wymieniony w 1350 r. przy odnowieniu aktu lokacyjnego poprzez zapis o brzmieniu „*dem pfarer des dorfis vier fraye huben*”⁸⁸. Lustracja z 1610 r. opisywała świątynię jako solidną murowaną budowlę, która następnie uległa spaleniowi podczas pierwszej wojny polsko-szwedzkiej (1626-1629). Odbudowę realizowano w okresie od 1647 do 1654 lecz miała ona mniejszy rozmach od pierwotnej budowli, wiązała się też zapewne z trudnościami finansowymi ponieważ konsekracji dokonał biskup Opaliński dopiero w roku 1680. Kościół otoczył założony od nowa cmentarz katolicki, służący przez pewien czas także miejscowym luteranom. W roku 1737 kościół został przebudowany w nieznanym zakresie, następnie spalił się ponownie w roku 1811 i został odbudowany, tym razem w konstrukcji ryglowej, w roku 1824. W 1896 r. wzmocniono ściany zewnętrzne poprzez obmurowanie ich cegłą, dach pokryto ceramiczną dachówką, wybudowano aneksy nadając świątyni formę architektoniczną, pozbawioną cech stylowych, zachowaną bez większych przekształceń do dziś. Ponieważ budowla nie posiadała odpowiednio dużej wieży, od zachodu, przy elewacji szczytowej, wzniesiono wolnostojącą dzwonnice o drewnianej konstrukcji (zachowana).

Protestanci tj. luteranie działali we wsi od 1565 r. zaskarbiając sobie coraz większą popularność i zdobywając rosnące grono wyznawców⁸⁹. Doszło nawet do tego, że w czasie wojny polsko-szwedzkiej (1626-1629) przejęli kościół katolicki, ale później musieli go zwrócić; sytuacja taka zdarzyła się w kilku miejscowościach dekanatu malborskiego (np. w Pogorzałej Wsi i Kraśniewie). Nabożeństwa urządzano więc w domach mieszkalnych, stodołach i stajniach do czasu, gdy w 1652 r. wybudowana została kaplica funkcjonująca do około 1710 r. W roku 1711 wzniesiony został – pomimo protestów biskupa chełmińskiego Teodora Andrzeja Potockiego, zlokalizowany na wschód od kościoła i cmentarza katolickiego, po południowej stronie południowej drogi wiejskiej, kościół gminy protestanckiej. Była to budowla prostokątna w planie, o wymiarach 10,14 x 21,82 m, z dwoma przedsionkami oraz aneksem zakrystii przy elewacji szczytowej zachodniej; bryła prostopadłościenna nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu, pozbawiona wieży (kruchty i zakrystia parterowe z dachami dwuspadowymi); konstrukcja ryglowa z polami wypełnionymi cegłą, elementy drewnianej konstrukcji wykonane z drewna sosnowego, ściany wewnętrzne były wyłożone kamieniem i obmurowane cegłą; wysokość we wnętrzu wynosiła 8,5 metra, a sala została sklepią drewnianym stropem o półkolistym wykroju (kolebka). Budowla ta została rozebrana ze względu na bardzo zły stan techniczny w 1902 r., a na jej miejscu wzniesiono nowy, murowany budynek z wieżą, sporządzony według projektu zamówionego przez ministerstwo ds. wyznań, poświęcony 8 grudnia 1903 r. Kościół ewangelicki zniknął z pejzażu wiejskiego po 1945 r., pozostał tylko duży cmentarz wyznaniowy założony na północ od świątyni, na terenie nawsia.

Do parafii Lasowice początkowo należały: majątek krzyżacki *Kaminke* (dzisiejsza wieś Kamienica) oraz wsie Mortąg, Tragamin i Widowa, później – ale dopiero po 1602 r. - z parafią rzymskokatolicką zostały związane ponadto: Szawałd (przez krótki czas z kościołem filialnym), Lasowice Małe i Pielica⁹⁰.

Układ przestrzenny wsi przyjął formę owalnicy z dwiema ulicami wiejskimi, które wydzielały położony między ich osiami teren nawsia - na nim aż do początków XX w.

⁸⁸ B. Schmid, *Die Bau und ...*, str. 117.

⁸⁹ Pierwszym duchownym luteranckim działającym w Lasowicach był Baltazar Richter. Porównaj *Słownik Geograficzny...*, T. V, str. 91.

⁹⁰ W 1602 roku proboszcz lasowickiej parafii ks. Sebastian Grzybowski podpisał z mieszkańcami wsi umowę na dzierżawę wólk plebańskich, do tego czasu terytorium parafii pozostawało w kształcie określonym w średniowieczu. Porównaj: J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania...*, str. 65.

sytuowano tylko obiekty użyteczności publicznej (kościół katolicki, szkołę katolicką oraz dwa cmentarze, a poza tym dwa stawy wiejskie). Niwa siedliskowa rozlokowana została na północ od północnej i na południe od południowej drogi wiejskiej, w części południowej znalazł się ponadto kościół ewangelicki, a także pastórówka i plebania parafii rzymskokatolickiej; za siedliskami rozmierzono pola w układzie łąnowym. W zwartym układzie osadniczym występowało co najmniej 8 posiadłości chełmińskich, które po separacji przyjęły status majątków ziemskich, podobne duże gospodarstwa pojawiły się także w zabudowie rozproszonej, na koloniach występujących na zachód, południe i na wschód od wsi (łącznie było ich ca 11-15, w zależności od okresu)⁹¹. Chełmińscy, należący do najbogatszych i najbardziej znamienitych mieszkańców wsi, na ogół byli protestantami, B. Schmid opisując kościół tego wyznania wspominał o ławkach ustawionych na lewo od ołtarza dla nich przeznaczonych, a także o specjalnych znakach tzw. hofwerkach z nazwiskami przypisanych do tych osób; w niezachowanej świątyni ewangelickiej utrwalone były następujące nazwiska gospodarzy żyjących w XVIII i XIX w. w Lasowicach Wielkich: Dawid Pohlmann, Ephrain Ludwig, Micael Neukirch, Thomas Ziegehagen, Johann Kleineseisen, Gabriel Ludwich, Jacob Schultz, Johann Öhrlich, Georg Söncke, Jacob Görtz, Gottfried Thiem, Martin Öhrlich, George Schultz i Johann Kleisz⁹².

W posiadłościach gburskich przeważała zabudowa mieszkalna drewniana, domy wznoszone w konstrukcji zrębowej, wśród nich przed 1919 r. występowały cztery domy podcieniowe opisane w katalogu B. Schmid. Najstarszy znajdował się we wschodniej części wsi i należał do Rudolfa Wiebe: był to dom wąskofrontowy, wzniesiony w połowie XVIII w., a następnie częściowo obmurowany, powiększony i przystosowany wraz z budynkami gospodarczymi dla potrzeb mleczarni. Drugi, którego właścicielem był Dirksen, zlokalizowany w zachodnim krańcu wsi, reprezentował typ budynku szerokofrontowego, z podcieniem wzniesionym na osi elewacji wzdłużnej, wspartym na siedmiu słupach; budynek zrębowy, ze szczytami szalowanymi deskami, wzniesiony w końcu XVIII stulecia i przebudowany w XIX w. Na południe od kościoła ewangelickiego stał dom podcieniowy należący przed 1919 r. do Ernsta Zimmermana, a zbudowany w 1794 r. dla Johanna Oelricha, o czym świadczyła inskrypcja wyryta na drzwiach wejściowych o treści: „*Joh. Oelrich B.H. T J.S.B.M. Anno 1794*”. Wreszcie wzniesiony na kolonii zachodniej, sąsiadującej z wsią Tragamin, dom podcieniowy należący do Wilhelma Zimmermanna (jedyne zachowane do dziś).

W końcu XIX w. wieś Lasowice Wielkie obejmowała 157 włók areału, liczyła 15 majątków ziemskich, 18 gospodarstw zagrodniczych, łącznie 47 budynków; zamieszkiwało ją 249 katolików, 216 ewangelików i 29 mennonitów; funkcjonowały dwie szkoły (katolicka i ewangelicka), zajazd (należący po 1900 roku do Wilhelma Mameya), z trzech wzmiankowanych w średniowieczu wiatraków nie zachował się żaden. Na początku XX w. układ przestrzenny wsi wzbogacił się o tory kolejki wąskotorowej i przystanek kolejowy (zlokalizowany w pobliżu jednego z domów podcieniowych).

⁹¹ Porównaj B. Lipińska, *Żuławy Wiślane...* – w charakterystyce miejscowości nr 114. Gospodarstwo południowe zatarło się w pejzażu, na wschodzie występują obecnie nowe wybudowania na starym siedlisku należące do Agro Lawi, natomiast na kolonii zachodniej, tuż przy granicy z wsią Tragamin, zachowały się zabytkowe budynki związane z dawnym majątkiem ziemskim zabudowanym domem podcieniowym. Nazwiska kilku właścicieli majątków ziemskich zostały podane w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, byli to: Eduard Döhring (właściciel 114 ha), Adolf Froweck (57 ha), Jan Janzen (82 ha), Rudolf Tornier (81 ha), Jakob Wiebe (152 ha), Gerarg Wiebe (116 ha), Franc Wolf (75 ha) i Fryderyk Zimmermann (94 ha).

⁹² B. Schmid, *Die Bau und ...*, str. 121.

Lipowiec (niem. *Lindenwald*, pol.: *Lipowiec*, inne formy: *Lipki*, *Dolna*).

Wieś chełmińska zagrodnicza założona przez Zakon NMP, nie jest jednak znany kontrakt lokacyjny, ani data jego wystawienia. Wieś powstała na południe od patrymonium miasta Malborka, granicząc od północy i wschodu z rozłogami pól innych podmalborskich miejscowości: Wielbarkiem i Nową Wsią Malborską. Na południe od Lipowca rozciągał się areal wsi Dąbrówka Malborska (niem. *Deutsch Domerau*), z którą Lipowiec był związany parafialnie. Zapewne te tradycyjne więzi religijne zdecydowały o włączeniu omawianej miejscowości w granice powiatu sztumskiego, a nie malborskiego, w trakcie reformy administracyjnej przeprowadzonej w 1818 r. (wydaje się to trochę „nielogiczne” biorąc pod uwagę bliskie położenie względem Malborka i silny związek z tym miastem).

Polska nazwa Lipowiec miała charakter topograficzny i oznaczała tyle co „lipowe pastwisko”, odnajdujemy ją w dokumentach archiwalnych, m.in. z 1649 i 1664 r., Niemcy zrobili z niej kalkę w formie „*Lindenwald*” (dosłownie: „lipowy las”); po 1945 r. osada przez pewien czas nosiła nazwę Lipki (która z kolei była kalką nazwy niemieckiej)⁹³.

Wieś powstała wśród malowniczych, zalesionych pagórków należących już w sensie geograficznym do pojezierza sztumskiego, a nie do Żuław Malborskich⁹⁴. Ze względu na ukształtowanie terenu układ przestrzenny - dostosowując się do warunków naturalnych - przyjął nietypową formę: dwóch przysiółków ulicowych ułożonych równolegle do siebie (obie ulice wiejskie odchodziły od traktu Malbork-Dzierżgoń prowadząc w kierunku południowo-zachodnim, w stronę Wielbarka i Gościszewa). Zabudowa wiejska lokowana była po obu stronach tych dróg, niwa siedliskowa dotyczyła ich osi lub wyznaczana była w pewnej od nich odległości; pola rozmierzono w układzie łańowym.

W układzie osadniczym wykształciło się tylko jedno gospodarstwo gburkie, które po reformach rolnych i separacji przekształciło się w majątek ziemski, w końcu XIX wieku należał on do Emila Hinza i liczył 161 ha. Pozostałe gospodarstwa były mniejsze, wcześniej należały do zagrodników, na przełomie XIX i XX w. stopniowo je wykupowano. W tym czasie we wsi mieszkało 58 zagrodników i jeden właściciel majątku, w sumie występowało tu 60 domostw, zamieszkiwało je 251 katolików, 119 ewangelików i 6 dysydentów; w miejscowości funkcjonowała szkoła ludowa. Po 1945 r. układ przestrzenny został przekształcony, w sensie ruralistycznym nadal jest czytelny, degradacji uległa historyczna zabudowa: wiele siedlisk opustoszało, większość dawnych budynków mieszkalnych i gospodarczych (pochodzących z końca XIX i 1 ćw. XX w.) uległo przeobrażeniu (przebudowy, rozbudowy, zmiana formy architektonicznej i tradycyjnych materiałów).

Nowa Wieś Malborska (niem. *Tessensdorf*, *Teutchendorf*, *Neudorf*).

Wieś lokowana lub relokowana w oparciu o pomorskie osadnictwo przez Zakon NMP w XIV w., bliższych informacji na temat założenia, warunków kontraktu lokacyjnego i arealu brak – przywilej lokacyjny zaginął w czasie wojen polsko-szwedzkich⁹⁵.

⁹³ H. Górniewicz, Z. Brocki, *Nazwy miast...*, str. 154.

⁹⁴ W sensie geograficznym jest to mezoregion nazywany Pojezierzem Iławskim, nazwa „*pojezierze sztumskie*” jest obiegowa, popularna, częściej mówi się raczej o „*ziemi sztumskiej*”.

⁹⁵ O wsi wspomina się w dokumentach zakonnych około 1399 r. wymieniając ją pod nazwą *Czsmekaym*, co świadczy o jej bałtyjskim pochodzeniu (*kaym* oznaczał tyle co pruski dwór, majątek, Cieszym było imieniem wolnego Prusa, właściciela tego dobra; inna znana forma to *Cieszymkaimis*. Oznaczałoby to, że utworzenie wsi było w istocie tylko adaptacją do nowych warunków prawnych istniejącej już osady, czyli relokacją. Niemiecka nazwa powstała jako kalka pruskiej, przy czym słowo „*kaym*” (dwór) zastąpiono słowem „*dorf*” (wieś) – w ten

W związku z tym król Jan Kazimierz wystawił ponownie kontrakt dla wsi w 1622 r.; wiele uwagi w jego zapisach poświęcono ówczesnemu sołtysowi Krzysztofowi Porębie, który urząd i związane z nim przywileje otrzymał w zamian za zasługi w służbie wojskowej. Przysługiwało mu wolne rybołówstwo w pobliskiej Dąbrówce Malborskiej, wolne drewno w lasach oraz polowanie na zwierzynę i ptactwo; prawo do korzystania z pastwisk usytuowanych „w borze” za roczną opłatę w wysokości 10 grzywien, a od przyznanej mu ziemi czynsz w wysokości 4 wiadrunków i 2 miar chmielu odprowadzany do zamku malborskiego (czyli do Ekonomii Malborskiej)⁹⁶.

W 1764 r. wieś została wymieniona pod nazwą *Teutchendorf* jako przynależna do starostwa kiszporskiego tj. dzierzgońskiego⁹⁷. Po reformach administracyjnych z 1818 r., podobnie jak położone w pobliżu na pojezierzu sztumskim miejscowości Wielbark i Lipowiec, znalazła się w granicach starostwa sztumskiego (a nie malborskiego). W końcu XIX w. Nowa Wieś Malborska, taką nazwą już wtedy określana, liczyła 2 225 09 mórg areau, 31 budynków, 38 dymów, zamieszkiwana była przez 379 osób, z których 223 stanowili katolicy a 148 ewangelicy (reszta w liczbie 8 osób należała do innowierców) – oba te główne wyznania należały do parafii usytuowanych w Malborku. We wsi funkcjonowała szkoła ludowa, którą znacząco rozbudowano w okresie międzywojennym wznosząc nowe budynki służące nauczaniu i przeznaczone na mieszkania dla nauczycieli (zachowane, obecnie występujące pod adresem ul. Moniuszki nr 25-26)⁹⁸.

Układ przestrzenny przyjął formę wsi ulicowo-placowej ewoluującej w stronę wielodrożnicy. Główna ulica wiejska o przebiegu pn.-zach. – pd-wsch. stanowiła część dawnego traktu wiodącego z Malborka do Dzierzgonia, w centrum układu osadniczego powstała druga ulica wiejska (obecnie Działdowska) wydzielająca plac wiejski i kształcie wrzeciona; nie był to teren typowego nawsia, także dawniej sytuowano tu zabudowę zagrodową. Niwa siedliskowa została usytuowana po północnej i południowej stronie ulic wiejskich, rozłogi pól rozmierzono w układzie łąkowym; po reformach rolnych i separacji powstało wiele gospodarstw kolonijnych, w zabudowie rozproszonej, z których zachowały się tylko nieliczne (np. zagroda przy ul. Gen. de Gaulle’a 60 czy zagroda przy ul. Moniuszki nr 54). We wsi funkcjonował zajazd należący w 1 ćw. XX w. do Ernsta Wischera (budynek zachowany o adresie ul. Moniuszki 95).

Stogi (niem. *Heubuden*, inne formy: *Howbude*, *Heybudi*, *Hejbudy*).

Klasyczna miejscowość emfiteutyczna, założona i zagospodarowana głównie przez menonitów. W czasach średniowiecza był to obszar domeralny tj. należący do Zakonu NMP, do konwentu malborskiego, użytkowany jako łąki i pastwiska, na których wypasano konie; zabudowywano go nietrwałymi, przeważnie drewnianymi szopami i stajniami⁹⁹. Od południa teren ten graniczył z gruntami o podobnym przeznaczeniu, ale należącymi do miasta (tzw. *Stadfelde*).

sposób powstało określenie *Teutschendorf*, *Tessensdorf*). Nazwa *Nowa Wieś* pojawiła się około 1565 roku w czasach Prus Królewskich. Porównaj: H. Górniewicz, Z. Brocki, *Nazwy miast...*, str. 155.

⁹⁶ *Słownik Geograficzny...*, T. XII, str. 308 i T. VII, str. 210.

⁹⁷ *Słownik Geograficzny ...*, T. VII, str. 210.

⁹⁸ Budynek główny szkoły został wybudowany w 1928 roku, następnie został rozbudowany w 2 połowie XX w., a po pożarze przeszedł gruntowny remont w latach 2008-2011.

⁹⁹ Autor informacji o miejscowości zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* podaje ponadto, że obszar ten w średniowieczu był częściowo zalesiony, las ten ciągnął się w stronę Kościeleczek, a dalej, ponad Nogatem, aż do Szawałdu. Na terenie opisywanym znajdować się miał zakonny folwark, w którym gromadzono duże ilości siana zwożonego przez gburów z całej okolicy. Porównaj: *Słownik Geograficzny...*, T. III, str. 49 i 69. B. Schmid podaje, że obszar ten zarządzany był przez dwory zakonne

W księdze czynszowej z 1510 r. Stogi nie zostały wymienione, co oznacza, iż nie były jeszcze wtedy zasiedlone. Podobnie w 1521 r., gdy wspomniano o wydzierżawieniu morgi ziemi jednemu z urzędników królewskich z malborskiego zamku, Jacobowi Rosznowskiemu; przyznana mu ziemia położona była między folwarkiem Kałdowo (*Kalthof*) a łąkami „*Heybudi*”¹⁰⁰.

Zagospodarowanie i zasiedlanie tego obszaru zaczęło się w 1562 r. w oparciu o kontrakty emfiteutyczne, których odbiorcami byli głównie przybysze z Niderlandów tj. mennonici, kolejne umowy podpisano w 1565 r. Początkowo powstało tu kilka, następnie kilkanaście posiadłości posiadających przeważnie odimienne nazwy własne; wspólna dla nich nazwa *Heubuden* przyjęła się dużo później¹⁰¹. Wiązało się to z faktem, że te rozproszone, jednodworczne gospodarstwa nie tworzyły wspólnoty wiejskiej w sensie prawnym. I tak jeszcze w 1636 r. wymieniano siedmiu dzierżawców „na łąkach *Heubuden*”, którzy urzędowo związani byli ze wspólnotami wiejskimi Staryni, Mortąga i Kościelecze¹⁰². Osady te dopiero po reformach administracyjnych i rolnych, w pierwszej połowie XIX w., przestały funkcjonować jako odrębne jednostki administracyjne, stając się nazwami pól i uroczysk; natomiast w sensie prawnym pojawiła się scalająca je wspólnota (gmina) wiejska o nazwie *Heubuden*. Towarzyszył temu proces wykupywania siedlisk i ziemi, dotąd dzierżawionych, na własność – największe posiadłości przekształcały się w typowe majątki ziemskie (*Bauer*).

Kompleks osadniczy Stogów stał się siedzibą mennonickiej gminy wyznaniowej o nazwie *Heubuden- Marienburg*, była to jedna z większych i ważniejszych wspólnot religijnych odłamu flamandzkiego, w okresie międzywojennym (lata 20-te, 30-te XX w.) obejmująca ponad 34 wsie położone na terenie Wielkich Żuław Malborskich, w okolicach Tczewa, w okolicach od Sztumu do Kwidzyna, a także miejscowości leżące na wschód od Nogatu, na Małych Żuławach Malborskich¹⁰³. J. Domino podaje, że w 1929 r. do gminy tej należało 1092 członków oraz 358 dzieci poniżej 15 roku życia (czyli jeszcze nieochrzczonych, zatem nie zaliczonych w poczet wyznawców). Do 1728 r. gmina ta nie cieszyła się pełną samodzielnością i była obsługiwana przez starszyznę z Gdańska z gminy Wielkiej Żuławy. W tymże 1728 r. Jacob Dyck został wybrany pierwszym w dziejach wspólnoty starszym gminy mennonickiej ze Stogów i pełnił tę posługę do dnia swojej śmierci w 1768 r.; wcześniej z jego rekomendacji wybrano drugiego starszego gminy – Gerharda von Bergena. „*Od tego czasu w zborze tym służyło dwóch starszych gminy, sześciu nauczycieli i jeden lub dwóch diakonów*”¹⁰⁴. W drugiej połowie XVIII stulecia gmina liczyła tak wielu wiernych, że dla ich pełnej obsługi, a głównie dla odprawiania niedzielnych nabożeństw wytypowano kilka domów temu celowi służących, w Malborku, Pogorzałej Wsi, Lasowicach Wielkich i Lichnówkach.

W XVII w. areal posiadłości jednodworcznych na łąkach *Heubuden* wynosił około 60 włók, udział gruntów rolnych na obszarze szybko się powiększał, po 1772 roku był już o 1/3 większy; w 1820 r. wieś Stogi liczyła 301 mieszkańców, z czego 202 było mennonitami, nazwiska rodzin mennonickich związane z tą miejscowością były

w Górkach i Kościeleczkach (tj. wtedy Warnau), podlegał Wielkiemu Marszałkowi, a nazwa wywodzi się od określenia „drewniane szopy” czyli „*Holtz Bude*” – *Howbude*. B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 67.

¹⁰⁰ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 67.

¹⁰¹ Na początku XVII wieku osady emfiteutyczne leżące na obszarze *Heubuden* nazywały się: Willembruchshuben, Finkenhuben, Phillipponerhuben, Reimershuben, Irrgangshuben, Gurkenhuben, Trappenfedsche Gurkenhuben, Trappenfeldsche Finkenhuben, Koczeliżker Huben, Godeckerhuben, Dixonshuben i Schönwiesenhuben. Porównaj: E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu...*, str. 49.

¹⁰² B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 67.

¹⁰³ Np. w 1700 roku mennonici flamandzcy żyjący w miejscowości Jerczewo (Pułkowice) w okolicach Sztumu zjednoczyli się z gminą ze Stogów Malborskich; jerczewscy mennonici posiadali własnych diakonów i nauczycieli; obie jednostki połączyły swój majątek. Porównaj: A. Paprot, *Nekropolia mennonicka...*, str. 105.

¹⁰⁴ A. Paprot, *Nekropolia mennonicka...*, str. 105.

następujące: von Bergen, Bickert, Born, Claasen, Dickmann, Dicksen, Dircksen, Dick, Epp, Ens, Fast, Friesen, Giesbrecht, Gunter, Hamm, Konrad, Kosdorff i Loewen.

W końcu XIX w. wieś była opisywana jako złożona z 8 osad, obejmujących łącznie 35 posiadłości, licząca 137 włók areału, zamieszkanych przez 179 katolików, 75 ewangelików, 776 mennonitów i 1 baptystę, zabudowana 45 domami; z własną szkołą ludową, parafialnie związana z Malborkiem (przynależność parafialna odnosiła się oczywiście tylko do katolików i ewangelików, czyli do wiejskiej mniejszości)¹⁰⁵.

Szawałd (niem. *Schadewalde, Schadwalde, Schadwald, Schadewald, Schadenwalde, Sadowo*).

Wieś lokowana przez Zakon NMP, prawdopodobnie na bazie wcześniejszej struktury osadniczej (pomorskiej lub pruskiej), o czym świadczy źródłosłów jej nazwy. Relokacja nastąpiła na podstawie kontraktu lokacyjnego wystawionego w dniu 3 kwietnia 1352 r. przez wielkiego mistrza Zakonu NMP Winrycha von Kniprode (1351-1382) dla poddanego o imieniu Claus (a zatem zasadzcy i zapewne pierwszego sołtysa). Na prawie chełmińskim uposażono miejscowość określoną jako „zum Schadewalde” w 14 włók, areał ten zwiększył się roku 1367 o kolejne 4 włoki i 24 morgi, od których odprowadzać miano 200 korców jęczmienia rocznie od każdej czynszowej włóki (wieś jęczmienna)¹⁰⁶.

Wieś miała status kościelnej lecz na temat budowy pierwszej świątyni nie wiadomo nic pewnego. W dokumencie lokacyjnym uposażono parafię w 2 włoki wolne od opłat, a ponadto mieszkańców zobowiązano do płacenia dziesięciny¹⁰⁷. Kościół katolicki - jak w przypadku wielu innych wsi żuławskich - został przejęty przez luteran w 1 ćw. XVII w. Miejscowi protestanci, którzy utworzyli silną gminę około 1600 r., zdołali - tu w przeciwieństwie do większości wsi żuławskich - utrzymać swój stan posiadania czyli zachować dla własnych potrzeb świątynię, cmentarz i szkołę. Według przekazu cytowanego przez B. Schmid: „stary kościół został rozebrany przy blasku księżyca dnia 30 lipca 1719 roku, a następnego dnia o godzinie 7 wieczorem stała już na jego miejscu nowa konstrukcja łącznie z krokiewiami”. Wykończenie trwało do 6 sierpnia, gdy kościół został obsadzony przez predykanta, a następnie wyświęcony dnia 15 października tegoż roku¹⁰⁸. Kolejne powodzie przynosiły następne straty i dotyczyły także świątyni szawałdzkiej. Znane są plany pochodzące z 1823 r. dotyczące wzniesienia tu budowli w konstrukcji ryglowej - nie wiadomo czy zdołano je zrealizować, jeśli tak obiekt ten nie przetrwał zbyt długo. W 1829 r. Szawałd nawiedziła kolejna powódź - woda w istniejącym wtedy kościele utrzymywała się na wysokości jednego metra przez sześć dni; zapewne wskutek tego ryglowa konstrukcja uległa osłabieniu i po kilkunastu latach wymagała rozbiórki. Zachowany do dziś kościół wzniesiono w 1846 r. (poświęcony dnia 6 grudnia) w stylu nawiązującym do architektury poczdamskiego Kościoła Pokoju - neoromańskiego; styl szawałdzkiej świątyni bardziej jednak nawiązuje do tzw. Rundbogenstill. Data budowy świątyni znajduje się na elewacji szczytowej południowej - zaakcentowana ceglami o ciemniejszym kolorze.

Spis ludności wykonany w Prusach fryderycjańskich w 1776 r. wykazał we wsi jedną rodzinę mennonicką o nazwisku Epp (J. Domino). W 1820 r. w Szawałdzie mieszkało 320 mieszkańców, w tym 5 mennonitów.

Układ przestrzenny wsi przyjął formę ulicówki przywałowej z główną drogą wiejską dochodzącą od zachodu do wału Nogatu, a dalej biegnącą u jego stóp; niwa siedliskowa

¹⁰⁵ *Słownik Geograficzny...*, T. III, str. 49.

¹⁰⁶ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 261.

¹⁰⁷ J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania ...*, str. 65.

¹⁰⁸ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 261.

w części zachodniej położona po obu stronach drogi, w części przywałowej tylko od zachodu; rozłogi pól w układzie łąnowym; we wsi funkcjonowała przystań rzeczna, z której korzystał m.in. cesarz Wilhelm II podróżując po Prusach Wschodnich. W układzie osadniczym występowało 5 gospodarstw chełmińskich, po separacji zamienionych w majątki ziemskie, w tym posiadłość z mleczarnią. W 1858 r. właścicielami tych majątków byli: Simon Steiniger junior i Johann Steiniger senior (wielkość majątku 5,5 włóki), Adolf Bielefeld (9,5 włóki), Michael Wedhorn, sołtys, właściciel ziemski i właściciel mleczarni oraz Barth. Barwich (3,5 włóki). Wśród mieszkańców przeważali ewangelicy, których było 516, katolików było tylko 197; obie grupy posiadały odrębne szkoły i cmentarze; katolicy korzystali z kościoła w Lasowicach Wielkich. Szkoła ewangelicka była jednoklasowa, w 1887 r. nauczał w niej urodzony w 1856 r. Hermann Döring, korzystało z niej 59 dzieci ¹⁰⁹.

Ponadto od co najmniej XVIII w. w Szawałdzie funkcjonowała karczma, spalona w 1936 roku, gdy jej właścicielem był Borkowski.

W układzie osadniczym wsi występował również wiatrak, który spalił się w 1903 r. (właścicielem był Heine); funkcjonowała tu również cegielnia.

Tragamin (niem. *Trageheim, Tragheim, Trageheym*).

Wieś o nazwie *Trageheym* powstała w czasach zakonnych jako czynszowa, zagrodnicza; według informacji zawartych w Księdze Czynszowej komturii malborskiej, spisywanych w przeciągu 2 połowy XIV stulecia, 71 tutejszych zagrodników było zobowiązanych do płacenia czynszu pieniężnego w wysokości 2 skotów rocznie, dwóch karczmarzy w wysokość 2 marek rocznie, a ponadto wszyscy odprowadzali powinności w jęczmieniu (wieś jęczmienna). Zobowiązanie te regulowano na rzecz rycerza-opiekuna (*Pfleger*) z Lasowic.

W czasie wojny 13-letniej, podobnie jak pobliska *Warnau*, miejscowość całkowicie opustoszała, i także analogicznie do niej została reaktywowana jako wieś czynszowa, chełmińska, z 2 wolnymi włókami przeznaczonymi dla dziedzicznego urzędu sołtysa i 26 włókami czynszowymi, na podstawie nowego dokumentu lokacyjnego. Pierwsze informacje na temat areálu wiejskiego i statusu prawnego miejscowości pochodzą z roku 1510, natomiast odnowiony kontrakt lokacyjny został wystawiony przez ekonoma malborskiego Stanisława Kostkę 10 czerwca 1597 r. i zatwierdzony przez króla dnia 5 lipca. Oprócz wysokości należnych czynszów określono w nim także powinności szarwarkowe, które chłopci z *Trageheim* zobowiązani byli świadczyć na rzecz królewskiego folwarku w pobliskim *Kaminke*. Zobowiązania te wygasły dopiero w roku 1726 po wypuszczeniu folwarku w ręce prywatne ¹¹⁰.

Spis wykonany po przejęciu Prus Królewskich przez państwo fryderycjańskie, przeprowadzony w 1772 r., wykazał we wsi 4 duże gospodarstwa chełmińskie z areąłem obejmującym 28 włók i 9 mórg; areał ten niewiele zmienił się w następnym stuleciu i wynosił na początku XX w. 517 ha tj. ca 30,5 włóki.

Dwie największe posiadłości występowały po zachodniej (po prawej) stronie głównej drogi wiejskiej w centralnej i północnej części układu osadniczego; na jednej z nich (północnej) występował dom podcieniowy: konstrukcji zrębowej, z dachem krytym

¹⁰⁹ *Słownik Geograficzny...* T. X, str. 366 i T. V, str. 958.

¹¹⁰ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 370. Autor informacji o wsi zawartej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* podaje, że w tym odnowionym przywileju określono powinności od 23 włók czynszowych w wysokości 6 grzywien, ponadto chłopci byli zobowiązani do odstawiania na zamek malborski 46 korców owca rocznie za z góry ustaloną cenę 5 szylingów i 46 kurczaków od korca. Powinności szarwarkowe na rzecz dworu *Kaminke* zostały omówione wyżej (przy charakterystyce miejscowości Kamienice). Porównaj; *Słownik Geograficzny...* T. XII., str. 442.

dachówką ceramiczną, wybudowany przez rodzinę Tornier na początku XIX stulecia (około 1919 r. należący do posiadającego tytuł szlachecki L.W. Zimmermanna¹¹¹).

W końcu XIX w. Tragamin obejmował 517 ha areału (w tym 396 ha gruntów rolnych i 92 ha łąk), liczył 188 mieszkańców (107 katolików, 80 ewangelików, 1 dysydent), w układzie osadniczym występowało 5 majątków ziemskich (dawnych posiadłości chełmińskich), 13 domów, 38 dymów; na miejscu funkcjonowała jednoklasowa szkoła ewangelicka, dzieci z rodzin katolickich korzystały ze szkoły w Lasowicach Wielkich. Parafialnie, tak katolicy, jak i ewangelicy, również związani byli z Lasowicami Wielkimi. Z dwóch średniowiecznych karczem zachowała się jedna, która do 1782 r. należała do miasta Malborka, a następnie została wydzierżawiona za 135 talarów i 30 groszy (przy czym w akcie dzierżawy uwzględniono dług hipoteczny wynoszący 60 talarów 60 groszy); umowa dzierżawy mogła być rozwiązana przy uwzględnieniu półrocznego okresu wypowiedzenia.

Wielbark (niem. *Willenberg*, inne formy: *Wildenberg*, *Wildenbergk*).

Wielbark to trzecia z miejscowości gminy Malbork położonych na obszarze pojezierza sztumskiego, a nie na Żuławach Wiślanych. Podobnie też, jak Lipowiec i Nowa Wieś Malborska, po reformach administracyjnych z 1818 r. powiązana z powiatem sztumskim, a nie malborskim; a po ustaleniach Traktatu Wersalskiego nie włączona w terytorium Wolnego Miasta Gdańska, pozostawiona w Niemczech. Z tych trzech miejscowości była ona w dziejach najważniejsza, największa, zyskała też duży rozgłos w literaturze naukowej dzięki odkryciom i prowadzonym w ślad za nimi później, systematycznym badaniom archeologicznym, w ich wyniku powstało nawet określenie pewnej formacji kulturowej ochrzczonej mianem „kultury wielbarskiej”.

Wielbark jest fonetyczną substytucją niemieckiej nazwy *Wildenberg*, która była nazwą kulturową, przeniesioną z zamku Wildenberg pod Miltenbergiem w Dolnej Saksonii¹¹².

Wspomniane wyżej odkrycia archeologiczne dowodzą, że tereny te były gęsto zasiedlone i tworzyły wysoce rozwiniętą strukturę gospodarczo-społeczną, trwałą i dobrze zorganizowaną już w czasach przedlokacyjnych, czyli przed akcją kolonizacyjną prowadzoną przez Zakon NMP. Struktura ta, z licznymi osadami i cmentarzyskami, rozciągała się w trójkącie od Wielbarka (na północy) do Gościszewa i Gronajnow (na południu). Krzyżacy to rozwinięte osadnictwo tylko zatem ujęli w formy prawne charakterystyczne dla swojego państwa, zaadaptowali do nowych warunków formalnych, społecznych i gospodarczych nadając osadzonej tu ludności pomorskiej i polskiej kontrakty lokacyjne. Pierwszy nadany Wielbarkowi, spisany zapewne już około 1234 r., zaginął i nie jest w swojej treści znany; jego odnowienie wyszło spod ręki Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Winrycha von Kniprode w roku 1374. Zapisano w nim, że wieś została uposażona na prawie chełmińskim w 58,5 włóki areału, z czego 6 wolnych należało do dziedzicznego urzędu sołtysa, 8 kolejnych potraktowano jako uposażenie proboszcza z Malborka, który zobowiązany był do odprawiania dwóch mszy w tygodniu, a jedna włóka do dzwonnika (*Glöckner*). Dalej dokument ten stanowił, że ziemia wspólnoty wiejskiej została podzielona na „włóki polskie i niemieckie”, inaczej potraktowane w określeniu wysokości powinności podatkowych. Informacje o tym rozdziale powtarzają się później, w XV i 1 połowie XV w. w Księgach Czynszowych Komturii Malborskiej. Analizując te zapisy dochodzimy do wniosku, iż „niemiecka” część wsi leżała po stronie wschodniej jej obszaru, a

¹¹¹ B. Schmid, *Die Bau und...*, str. 370.

¹¹² H. Górnowicz i Z. Brocki, *Nazwy miast...*, str. 156.

„polska” po stronie zachodniej, nad Nogatem, czyli tam, gdzie występowały stanowiska związane z osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym.

5.2.4. Zabytki nieruchome.

Głównym komponentem lokalnego dziedzictwa kulturowego są zabytki nieruchome, w porównaniu do nich zabytki ruchome związane z obszarem gminy Malbork okazują się zbiorami skromnymi i mało reprezentatywnymi (porównaj **podrozdział 5.2.5**). Zabytki archeologiczne związane tradycyjnie z opisywanymi terenami są liczne, także bardzo ważne, jednak część z tych najsłynniejszych, najczęściej prezentowanych w literaturze naukowej (Wielbark), tworzy zbiór związany obecnie bardziej z miastem, niż gminą Malbork. A zatem dziedzictwo gminy Malbork oraz jej krajobraz kulturowy wyrażają się przede wszystkim **poprzez zabytki nieruchome**.

Zasób zabytków nieruchomych jest średni i porównywalny do innych gmin żuławskich, po przeprowadzeniu kwerendy archiwalnej oraz badań terenowych wyodrębniono w nim 357 pozycji (270 obiektów ujętych w GEZ, 87 pozostałych)¹¹³. Pozycje te uwzględniają obiekty architektury i budownictwa, zespoły z komponowaną zielenią wysoką oraz elementy małej architektury (wszystkie te kategorie zostały zaewidencjonowane); do czego dochodzą zabytkowe układy ruralistyczne, wnętrza krajobrazowe, miejsca pamiątkowe, rozłogi pól, historyczne układy komunikacyjne oraz elementy związane z siecią hydrograficzną (których nie ewidencjonowano i nie policzono – poza układem ruralistycznym wsi Lasowice Wielkie).

Ten zasób, odniesiony do powierzchni gminy i porównany do liczby obiektów powstałych po 1945 r., świadczy o nadal dużym nasyceniu krajobrazu elementami historycznymi i decyduje o jego *zabytkowości*. Z drugiej strony porównany do liczby dawnych zagród i gospodarstw, znanych na podstawie materiałów ikonograficznych (kartograficznych, fotograficznych i opisowych), wydaje się jednak znacznie uszczuplony - wiele obiektów, zwłaszcza architektonicznych, uległo zniszczeniu i zniknęło bezpowrotnie z lokalnego pejzażu (np. niemal cała zabudowa wsi Pielica czy zabudowa z posiadłości rozproszonych kompleksu osadniczego Stogów Malborskich).

Zabytki nieruchome występujące na obszarze gminy reprezentują dużą różnorodność pod względem form, typów i struktury, charakteryzują się zróżnicowanym stanem zachowania i stopniem przekształcenia w stosunku do oryginalnych, projektowych rozwiązań, posiadają także znacząco odbiegające od siebie wartości architektoniczne, historyczne i zabytkowe. Z punktu widzenia konserwatorskiego można je zatem podzielić na: objęte ścisłą ochroną prawną (wpisane do rejestru zabytków), objęte ochroną wynikającą z ustaleń zawartych w ustaleniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz te, których status prawny także został określony ustawowo i wymaga, na podstawie odpowiednich ustaw i rozporządzeń wykonawczych, uzgodnień dokonywanych z punktu widzenia konserwatorskiego podczas wykonywania prac odbywających się na podstawie pozwoleń na budowę tj. ujętych w gminnej ewidencji zabytków (porównaj **podrozdział 5.4**). Istnieje wreszcie również stosunkowo liczna i reprezentatywna dla krajobrazu kulturowego gminy Malbork grupa obiektów historycznych, pochodzących na ogół z pierwszej połowy XX w., które nie zostały zaliczone do zabytków nieruchomych w przedstawionym powyżej sensie formalnym, a które wymagają ochrony i opieki oraz opinii konserwatorskich podczas procesów inwestycyjnych z nimi związanych. Są to w większości wypadków dzieła architektury

¹¹³ Dla porównania w gminie Stare Pole zasób ten wynosi 370 obiektów (278 obiektów w GEZ, 92 pozostałych).

i budownictwa tworzące historyczny klimat miejscowości: obiekty tego typu zostały przedstawione i opisane w **Aneksie nr 2**. Postulowany w niniejszym Programie zakres ochrony w stosunku do tych obiektów jest następujący: 1. *ochronie podlegają historyczne gabaryty budynku, bryła, kształt dachu, materiał z którego został wykonany; kolorystyka ścian zewnętrznych powinna nawiązywać do kolorystyki historycznej* 2. *działania inwestycyjne na tych obiektach wymagają uzgodnienia z właściwym terenowo konserwatorem zabytków.*

5.2.5. Zabytki ruchome.

Zabytki ruchome związane z terenem gminy Malbork stanowią - jak wyżej powiedziano - zbiór niezwykle skromny zarówno w ujęciu autotelicznym, jaki i w porównaniu do innych gmin żuławskich, sąsiednich czy występujących nieco dalej na Małych i Dużych Żuławach. Na zbiór ten składa się wyposażenie jednego kościoła - filialnego w Szawałdzie; w jego parafialnej świątyni w Lasowicach Wielkich nie występują obecnie żadne obiekty zabytkowe (poza ławkami dla wiernych). Wyposażenie kościoła szawałdzkiego składa się z obiektów neogotyckich i bezstylowych, zrealizowanych w końcu XIX i w 1 połowie XX w., nie jest ono dokładnie rozpoznane - nie posiada kart ewidencyjnych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku.

Sytuację w dziedzinie zabytków ruchomych poprawiają licznie na obszarze gminy zabytki sepulkralne, głównie zachowane lub relokowane na teren dawnej nekropolii mennonickiej w Stogach Malborskich (260 pochówków w formie obramowań grobów, w tym 78 nagrobków w formie steli, kilkanaście w formie krzyża, cippusa)¹¹⁴. Kilkanaście nagrobków przetrwało na uporządkowanej w ostatnich latach małej nekropolii mennonickiej w Kraśniewie (dwie metalowe obudowy grobów, jedna z tablicą inskrypcyjną Johanna Wiebe zmarłego w 1881 r., dwie stele z piaskowca z charakterystycznymi motywami i symbolami dla kultury mennonickiej, jedna z nich poświęcona Heinrichowi Pennerowi zmarłemu w 1859 r., tablica inskrypcyjna w formie otwartej księgi, tablica inskrypcyjna z marglitu Bruno Schwichtenberga zmarłego w 1917 r.). Dwa zniszczone, wymagające renowacji nagrobki zlokalizowane są na dawnym cmentarzu ewangelickim w Szawałdzie (podstawy pod krzyże lub stele); ponadto na terenie kościelnym w Lasowicach Wielkich znajduje się renesansowa lub barokowa płyta nagrobna wykonana z piaskowca z zatartą inskrypcją. W niniejszym Programie postuluje się, aby te cenne dla dziejów gminy i charakterystyczne dla lokalnego krajobrazu kulturowego świadectwa przeszłości zaewidencjonować, objąć ochroną prawną oraz stopniowo poddawać pracom konserwatorskim i restauratorskim.

Podczas wykonywania GEZ, w trakcie prac terenowych, zwrócono uwagę na zachowane elementy wystroju i wyposażenia ewidencjonowanych budynków. Rozpoznanie przeprowadzono bardzo wnikliwie i szczegółowo, opierając się na wizjach lokalnych i wywiadach z właścicielami, a wypływające z tego postępowania wnioski prowadzą do negatywnych, z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego regionu, konstatacji. Większość elementów wystroju i wyposażenia wiejskich obiektów architektury i budownictwa, symptomatycznych dla regionu, reprezentatywnych i charakteryzujących się różnorodną specyfiką form, co wiemy choćby na podstawie katalogu B. Schmida, uległa rozproszaniu. Obiekty te zostały zniszczone lub sprzedane kolekcjonerom głównie w latach 60-tych, 70-tych i 80-tych XX w. Ich powojenni właściciele nie przywiązywali do tych przedmiotów większej uwagi, nie znali ich wartości historycznej czy artystycznej, nie darzyli ich sentymentem, nie dostrzegali

¹¹⁴ Najcenniejsze nagrobki wykonane z granitu zostały usunięte z terenu cmentarza w latach 60-tych XX w. Porównaj A. Paprot, *Nekropolia mennonicka w Stogach*, str. 112.

potrzeby, by zadbać o ich zachowanie dla przyszłych pokoleń czy też dla podkreślenia specyfiki zamieszanego regionu. Skromne elementy wystroju i wyposażenia, w postaci pieców, stolarki wewnętrznej, szafek ściennych czy mebli zachowały się tylko w przypadku kilku budynków, są nimi: dom podcieniowy w Lasowicach Wielkich nr 12, zagroda kąтова w Stogach nr 5, budynki mieszkalne w Lasowicach Małych nr 15 i nr 28, dom mieszkalny w zabudowie wzdłużnej Stogi nr 26, dom mieszkalny w zagrodzie wzdłużnej Stogi nr 46 oraz dom mieszkalny Grobelno nr 68. Zasób wystroju i wyposażenia związanego z wartościową architekturą regionalną uległ ponadto uszczupleniu w okresie ostatnich lat w wyniku przeobrażeń, które dotknęły dwa domy podcieniowe (zawalenie się domu podcieniowego w Lasowicach Małych nr 20 i relokacja domu podcieniowego Stogi nr 9).

5.2.6. Zabytki archeologiczne.

Źródłem danych na temat zabytków archeologicznych występujących na obszarze gminy Malbork są dokumentacje wykonane w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) przechowywane w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku.

Większość zaewidencjonowanych stanowisk to ślady osadnicze oraz luźne znaleziska odkryte w trakcie badań powierzchniowych. Nie mają one utrwalonych form terenowych, które można by starać się wyeksponować w procesie rewitalizacji krajobrazu kulturowego. Kilkanaście stanowisk to punkty osadnicze, osady i cmentarzyska z różnych epok, odkryte w toku systematycznych badań prowadzonych przez uczonych niemieckich (przed 1945 r.) oraz polskich, opisane w literaturze przedmiotu i znane w świecie nauki – mogą one stanowić, i często już są tak wykorzystywane, ważny element w promocji walorów krajoznawczo-turystycznych regionu (głównie Wielbark i kultura wielbarska).

Wykaz zabytków ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych przedstawia się w sposób następujący:

L.P.	Miejscowość	Nr stanowiska	Rodzaj stanowiska	Chronologia
Obszar 17-47.				
1.	Stogi	7	znalezisko luźne	epoka nieokreślona
2.	Stogi	9	osada	neolit / epoka brązu
3.	Stogi	10	punkt osadniczy	neolit / epoka brązu
4.	Stogi	13	punkt osadniczy	średniowiecze
Obszar 17-48				
5.	Lasowice Wielkie	5	ślad osadnictwa	średniowiecze
6.	Lasowice Wielkie	6	osada	średniowiecze
7.	Lasowice Wielkie	7	cmentarzysko	okres wpływów rzymskich
8.	Lasowice Wielkie	8	cmentarzysko grobów skrzynkowych	wczesna epoka żelaza
9.	Lasowice Wielkie	9	ślad osadnictwa	średniowiecze
10.	Lasowice Wielkie	11	osada; osada; cmentarzysko	neolit; okres wpływów rzymskich;
11.	Lasowice Wielkie	12	ślad osadnictwa	epoka nieokreślona
12.	Tragamin	4	ślad osadnictwa	średniowiecze

Obszar 18-47				
13.	Cisy	1	śląd osadnictwa	średniowiecze
14.	Cisy	2	śląd osadnictwa	średniowiecze
15.	Czerwone Stogi	5	śląd osadnictwa	średniowiecze
16.	Czerwona Stogi	6	śląd osadnictwa	średniowiecze
17.	Czerwone Stogi	7	osada	Okres wpływów rzymskich B2-B2/C1
18.	Stogi	11	śląd osadnictwa	neolit
19.	Stogi	12	punkt osadniczy	średniowiecze
Obszar AZP 18-48				
20.	Kamionka	1	śląd osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny
21.	Kamionka	2	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
22.	Kamionka	3	śląd osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny
23.	Kamionka	4	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
24.	Kamionka	5	śląd osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny
25.	Kamionka	6	osada; huta szkła	okres nowożytny; okres nowożytny
26.	Kamionka	7	śląd osadnictwa	okres nowożytny
27.	Kamionka	8	osada	wczesne średniowiecze
28.	Kamienica	9	śląd osadnictwa; ślad osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny; okres nowożytny
29.	Kamienica	10	śląd osadnictwa	okres nowożytny
30.	Kamienica	11	śląd osadnictwa	okres nowożytny
31.	Kamienica	12	śląd osadnictwa	okres nowożytny
32.	Szawałd	17	śląd osadnictwa	okres nowożytny
Obszar 19-47				
	Malbork-Wielbark; określane w literaturze jako stanowisko 1 – obecnie w granicach miasta Malborka (ul. Zagórna).	71	cmentarzysko; cmentarzysko; osada; osada; cmentarzysko grobów skrzynkowych; osada; ślad osadnictwa; cmentarzysko	młodszy okres przedrzymski; okres wpływów rzymskich; wczesna epoka żelaza; wczesne średniowiecze; Hallstatt D; okres lateński; okres wpływów rzymskich; Hallstatt D
33.	Malbork-Wielbark; określane w literaturze jako stanowisko nr 2		osada; cmentarzysko; osada; osada; znalezisko luźne; znalezisko luźne; znalezisko luźne	okres wpływów rzymskich; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; późne średniowiecze; okres nowożytny; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; okres nowożytny
34.	Malbork-Wielbark	64	osada	okres wpływów rzymskich
35.	Malbork-Wielbark	46	śląd osadnictwa;	wczesna epoka żelaza; okres wpływów

			punkt osadniczy; osada; osada	rzymskich; wczesne średniowiecze; późne średniowiecze
36.	Malbork-Wielbark		osada	okres wpływów rzymskich
37.	Malbork-Wielbark	48	śląd osadnictwa	wczesne średniowiecze
38.	Malbork-Wielbark	49	osada; ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; średniowiecze
39.	Malbork-Wielbark	50	śląd osadnictwa; ślad osadnictwa	wczesne średniowiecze; późne średniowiecze
40.	Malbork-Wielbark	51	punkt osadniczy; ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	późne średniowiecze; okres wpływów rzymskich; neolit
41.	Malbork-Wielbark	52	śląd osadnictwa	wczesna epoka żelaza
42.	Malbork-Wielbark	63	śląd osadnictwa; cmentarzysko; punkt osadniczy; punkt osadniczy	neolit; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; średniowiecze
43.	Malbork-Wielbark	54	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
44.	Malbork-Wielbark		osada; osada	wczesne średniowiecze; późne średniowiecze
45.	Malbork-Wielbark	88	osada ?	neolit
46.	Malbork-Wielbark	89	osada ?	wczesne średniowiecze / średniowiecze
47.	Malbork-Wielbark	90	znalezisko luźne	wczesne średniowiecze
48.	Malbork-Wielbark	91	znalezisko luźne	neolit
49.	Malbork-Wielbark	92	osada	wczesne średniowiecze
50.	Malbork-Wielbark	93	znalezisko luźne	neolit
51.	Malbork-Wielbark	94	znalezisko luźne	neolit
52.	Malbork-Wielbark	95	znalezisko luźne	neolit
53.	Malbork-Wielbark	96	osada	neolit
54.	Malbork-Wielbark	97	osada ?	wczesne średniowiecze
55.	Malbork-Wielbark	98	znalezisko luźne	wczesne średniowiecze
56.	Malbork-Wielbark	99	znalezisko luźne	neolit
57.	Malbork-Wielbark	100	śląd osadnictwa	neolit
58.	Malbork-Wielbark	112	śląd osadnictwa	paleolit
59.	Malbork-Wielbark		śląd osadnictwa; punkt osadniczy	okres wpływów rzymskich / wczesne średniowiecze
60.	Malbork-Wielbark	47	śląd osadnictwa	okres wpływów rzymskich

61.	Malbork-Wielbark		punkt osadniczy; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich / wczesne średniowiecze
62.	Malbork-Wielbark	3	ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich
63.	Malbork-Wielbark	323	ślad osadnictwa; punkt osadniczy; osada	neolit; wczesne średniowiecze; wczesny i środkowy okres lateński
64.	Malbork-Wielbark	24	osada; osada; cmentarzysko; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; wczesne średniowiecze; średniowiecze
65.	Malbork-Wielbark	25	punkt osadniczy; osada; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; średniowiecze
66.	Malbork-Wielbark	100	skarb	epoka nieokreślona
67.	Kraśniewo	57	ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; średniowiecze
68.	Kraśniewo	58	punkt osadniczy	okres wpływów rzymskich
69.	Kraśniewo	59	punkt osadniczy	późne średniowiecze / okres nowożytny
70.	Kraśniewo	62	ślad osadnictwa	neolit
71.	Kraśniewo	101	cmentarzysko	młodszy okres przedrzymski / okres wpływów rzymskich
72.	Kraśniewo	102	ślad osadnictwa	wczesne średniowiecze
Obszar 19-48				
73.	Nowa Wieś Malborska	1	ślad osadnictwa	średniowiecze
74.	Nowa Wieś Malborska	2	ślad osadnictwa	średniowiecze
75.	Dolna (Lipowiec)	17	cmentarzysko grobów skrzynkowych	wczesny i środkowy okres lateński
76.	Dolna (Lipowiec)	18	cmentarzysko grobów skrzynkowych	Hallstatt D / wczesny i środkowy okres lateński
77.	Dolna (Lipowiec)	12	cmentarzysko	okres wpływów rzymskich lub okres wędrówek ludów
78.	Dolna (Lipowiec)		znalezisko luźne	okres wpływów rzymskich
79.	Dolna (Lipowiec)	20	znalezisko luźne	neolit
80.	Dolna (Lipowiec)	21	cmentarzysko; cmentarzysko	neolit; wczesna epoka żelaza

Do najważniejszych zabytków archeologicznych usytuowanych na obszarze gminy Malbork, opisanych w literaturze, należą:

Wielbark, zespół stanowisk na pograniczu Wielbarka i Gościszewa, w literaturze określany mianem *Braunswalde-Willenberg* lub *Heidnische Preussen*, stanowiący fragment olbrzymiej ilości stanowisk archeologicznych (osad i cmentarzysk) występujących na pojezierzu sztumskim, w pasie przy skarpie nadnogackiej, rozciągający się od Malborka do Gościszewa i Gronajnow. Pas ten rozkopywano już w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. w sposób niekontrolowany, po amatorsku, animatorem tych badań był m.in. dr F. Marschall, w którego malborskim mieszkaniu przechowywano wiele znalezisk. Badania usystematyzowane, metodyczne, zaczęto prowadzić dopiero w latach 1928-1929 pod egidą Muzeum Miejskiego w Malborku, kierował nimi radca miejski K. Voigtmann. Rezultatem tych badań było odkrycie około 1150 grobów, wśród których przeważały groby jamowe (853) i szkieletowe (228), a w mniejszej ilości występowały groby popielnicowe (67). „Ponadto odkryto skupiska kości, które być może były grobami, paleniska i jamy odpadowe. Miejsce, gdzie rozkopywano cmentarzysko zwane było dawniej „Heidnische Preussen”. Prawdopodobnie przeprowadzono tam badania w latach 30-tych bieżącego stulecia; można o tym sądzić na podstawie pracy D. Bohnsacka (...) Materiały z cmentarzyska, miejsca zwanego „Heidnische Preussen” oraz znaleziska grobowe z pasa nadnogackiego nigdy w całości nie zostały opublikowane; poszczególne zespoły grobowe i poszczególne zabytki podali w swoich pracach D. Bohnsack i R. Schindler. Większość materiału zabytkowego była przechowywana w Muzeum Miejskim w Malborku, część zabytków znajdowała się w Królewcu, w Berlinie i w Gdańsku. Prawie cały ten materiał zaginął podczas drugiej wojny światowej”¹¹⁵.

Lasowice Wielkie, cmentarzysko – miejsce kultu ?, według E. Dormanna (*Geschichte des Kreises Marienburg*, 1862) jeszcze w połowie XIX w. na terenie wsi czytelne były relikty pogańskiej świątyni, autor informacji o wsi zawartej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, pisze raczej o „pogańskim cmentarzysku”, a właściwie o kilku takich obiektach; brak jest bliższych danych na temat prowadzonych tu prac i odkrytych znalezisk; brak wyznaczników kulturowych i etnicznych, datowanie to według M. Jagodzińskiego wczesne średniowiecze (?)¹¹⁶.

Kamionka – osada, stanowisko odkryte przed 1887 r. przez H. Conwentza w pobliżu zabudowań wsi, w trakcie prowadzonych prac pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej wykonanej na kole z okresu grodziskowego (*Burgwallperiode*) – opisywał te prace A. Lissauer (*Die prähistorischen Denkmäler der Angrenzenden Provinz Westpreussen und der Gebiete*, 1887); osadę wydatowano na wczesne średniowiecze, XI – XII w. i wiązano z osadnictwem polskim (ze znakiem zapytania)¹¹⁷.

Dolna - cmentarzysko grobów skrzynkowych, w 1870 r. dokonano na stoku Góry Szubienicznej, opadającej ku nizinie żuławskiej, przypadkowego odkrycia trzech grobów skrzynkowych liczących łącznie 18 popielnic. Wśród nich znajdowała się popielnica twarzowa z wyobrażeniem twarzy umieszczonym na stożkowatej pokrywie. Z grobów wydobyto ponadto przedmioty żelazne i brązowe, w tym szpilę, łańcuszek i kółko. Znaleziska były przechowywane do 1945 r. w Muzeum Prowincjonalnym w Królewcu. W 1963 r. badania powierzchniowe przeprowadził w tym rejonie L. J. Łuka ustalając chronologię stanowiska na wczesny i środkowy okres lateński¹¹⁸.

¹¹⁵ M. Pietrzak, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku...*, str. 158.

¹¹⁶ M.F. Jagodziński, *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką. Katalog zabytków*, str. 94.

¹¹⁷ M.F. Jagodziński, *Archeologiczne...*, str. 113.

¹¹⁸ L. J. Łuka, *Osadnictwo kultury pomorskiej n prawobrzeżnym Dolnym Powiślu i Wysoczyźnie Elbląskiej*, str. 8-9.

Dolna - cmentarzysko, stanowisko odkryte przypadkowo w 1872 r. podczas wydobywania piasku: na głębokości około 2m odnaleziono dwa groby szkieletowe, przy dwóch szkieletach znajdowały się dwie fibule i dwa groty oszczepów, zabytki te były przed 1945 r. przechowywane w zbiorach prywatnych dr F. Marschalla w Malborku, później zaginęły; datowanie nie jest pewne – przypuszcza się, że było związane z kulturą okresu wędrówek ludów¹¹⁹.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne.

Dziedzictwo niematerialne, czyli sfera kultury symbolicznej funkcjonującej w sposób intersubiektywny, reprezentatywny dla określonej społeczności i nie stanowiącej prostej sumy indywidualnie odczuwanych poglądów na świat, okazuje się w przypadku takich krain jak rozważana bardzo trudne do opisanie. Do niedawna nie prowadzono żadnych systematycznych badań mających na celu rozpoznanie tej ważnej dziedziny życia, zdefiniowanie kategorii, na których ona się opiera i w oparciu o które funkcjonuje oraz prognozowanie w jakim kierunku będzie ewoluowała.

W latach 2010-2012 badania o podobnym profilu przeprowadzili, prawdopodobnie po raz pierwszy na tak dużą skalę od 1945 r., studenci i naukowcy z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu w Białymstoku oraz Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu¹²⁰. Przedmiotem ich zainteresowania stała się społeczność zamieszkująca Żuławy Elbląskie, część Małych Żuław Malborskich oraz miasto Malbork. Badania nie dotyczyły wprowadzić gminy Malbork, jednak poczynione w ich trakcie ustalenia, można jak najbardziej odnieść do charakterystyki dziedzictwa niematerialnego obszaru rozpatrywanego w niniejszym *Programie*.

Wyniki przeprowadzonych w kilku dziedzinach życia społecznego analiz potwierdziły tezę od dawna formułowaną dla tzw. „*Ziem Odzyskanych*”: na obszarach tych doszło po 1945 r. do dramatycznej i brzemiennej w skutkach zmiany społecznej i kulturowej, w jej wyniku najbardziej ucierpiała właśnie sfera kultury symbolicznej związanej z krainą Żuław Wiślanych: zapomnieniu uległ cały kontekst niematerialny tego regionu, z jego wierzeniami, tradycjami, światopoglądem i różnego rodzaju wiedzą.

Anna Weronika Brzezińska zauważyła, że tożsamość kulturowa w badanym obszarze funkcjonuje od lat tylko na jednym, niższym poziomie tj. na poziomie tożsamości lokalnej, wiążącej człowieka z jego bezpośrednim otoczeniem i identyfikującym się z elementami najbliższego krajobrazu kulturowego oraz społecznego¹²¹. Pewne grupy osiedleńców, zajmując określone wsie żuławskie lub miasto Malbork, przywoziły ze sobą własne doświadczenia i wiedzę, która ulegała tylko niewielkiemu przetworzeniu w zetknięciu z zastanymi warunkami. W ten sposób tworzył się konglomerat licznych tożsamości lokalnych, nie powstała jednak, aż po dzisiejsze czasy, tożsamość je scalająca, wspólna, funkcjonująca na poziomie wyższym, regionalnym. Badaczka skonkludowała tę sytuację stwierdzeniem o **niewielkim stopniu identyfikacji lokalnej**

¹¹⁹ M.F. Jagodziński, *Archeologiczne ...*, str. 137.

¹²⁰ *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*. Praca zbiorowa pod redakcją: Anny Weroniki Brzezińskiej – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Urszuli Wróblewskiej – Uniwersytet w Białymstoku, Piotra Szwieca – Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu. Wydawca: OPALGRAF Opalenica, nie podano roku wydania. Drugim opracowaniem tego typu jest: *Stosunek do dziedzictwa kulturowego i identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców miasta Malbork*; dokument opracowany przez pracowników UAM w Poznaniu: koordynatorzy badań: dr Anna Weronika Brzezińska, mgr Aleksandra Paprot; redakcja i korekta: Marta Machowska, Dawid Niemier; termin i miejsce badań: 12-22 kwietnia 2012 r.

¹²¹ Anna Weronika Brzezińska, *Żuławy Elbląskie w perspektywie badań etnologicznych*.

społeczności z regionem czyli z Żuławami Wiślanymi. „Większość mieszkańców nie utożsamia się z regionem, za czym idzie słaba znajomość Żuław. Mimo to osoby bardziej zaznajomione z tematem kojarzą historię regionu głównie z okresem osadnictwa olenderskiego, doceniają włożoną w odwadnianie tych terenów pracę (...) Stosunkowo niewielkie zainteresowanie i znajomość historii regionu najlepiej widać w odpowiedziach na pytanie dotyczące osób związanych z historią regionu. Zdecydowana większość nie wiedziała kogo powinna wymienić”¹²².

Osiedleńcy przybywający na te tereny po 1945 r. nie znali historii i dziedzictwa kulturowego krainy, do której zostali przeniesieni z terenów bardzo odległych, typowo polskich, jednorodnych pod względem kulturowym, wyznaniowym i językowym. Przez wiele lat ich stosunek do poniemieckiego i pomennonickiego kręgu kulturowego podlegał wpływom propagandy socjalistycznej i w pewnym sensie „narodowej”, przez co nie mógł być właściwie rozpoznany i w jakikolwiek sposób przyswojony, zasymilowany. Wskutek tego doszło do przerwania ciągłości kulturowej: osadnicy przybywali z nowym bagażem kulturowym, głównie w zakresie kultury społecznej i duchowej, a na miejscu konfrontowali się wyłącznie z pozostawionymi elementami kultury materialnej – poczynając od organizacji przestrzennej, poprzez sposób budowania i urządzania wnętrza, na sprzęcie rolniczym kończąc. „To zderzenie kultury przywiezionej i zastanej stało się podwaliną pod konstruowanie nowej kultury żuławskiej”¹²³. Przesiedleńcy nie znali jednak kontekstu, w którym te materialne wytwory zostały wytworzone i funkcjonowały, przez co często używali ich niewłaściwie, nie mówiąc o tym, że na poziomie o wiele wyższym nie potrafili początkowo rozumieć „właściwego sposobu działania” całej tej krainy, w której przyszło im żyć (praktycznego znaczenia urządzeń takich, jak terpy, system odwadniający z zielenią pompową, blokowy rozłóg pól, organizacja społeczna pozwalająca zapobiegać zagrożeniom powodziowym i utrzymywać blokowe rozłogi pól w stanie nadającym się do gospodarowania etc). Nie poznali też, i w większości wypadków nie przyswoili sobie do dziś wiedzy w tym zakresie, przede wszystkim sfery kultury symbolicznej ukształtowanej w toku procesu dziejowego na tych ziemiach, kontekstu, który był bardzo skomplikowany, złożony, wywodzący się z różnych kręgów kulturowych, językowych, wyznaniowych i etnicznych. Problem polega na tym, że także potomkowie tych przesiedleńców nadal tej historii i dziedzictwa kulturowego regionu nie znają, co potwierdzają liczne ankiety wykonane w 2012 r.; nie próbują zgłębić tej dziedziny, jeśli deklarują zainteresowanie przeszłością to okazuje się, że ma to bardzo wybiórczy charakter i nie polega na dociekaniu prawdy historycznej (np. u młodszego pokolenia pojawia się zainteresowanie średniowieczem ze względu na panującą modę na bractwa rycerskie, z innej strony poznawanie dziejów odbywa się w odwołaniu do stereotypów obarczonych różnymi błędami i półprawdami - np. menonitów kojarzy się z budową domów podcieniowych, a tego typu błędne przekonania przenoszone są nawet do różnych oficjalnie zatwierdzanych dokumentów służących programowaniu rozwoju rejonu *vide* zapisy w Strategii Rozwoju MOF Malborka).

Warte zauważenia są spostrzeżenia badaczy dotyczące nauczania szkolnego na temat historii regionu, ponieważ najczęściej wyrażane jest stanowisko, iż tą metodą można nadrobić wieloletnie zaniedbania i zmienić perspektywę postrzegania obecnych „Małych Ojczyzn” przez teraźniejsze i przyszłe pokolenia. Okazuje się zatem, że rodzice nie wspomagają nauczycieli w tym procesie i nie przekazują odpowiedniej wiedzy na ten temat w domu (ponieważ jej nie mają), co zdecydowanie osłabia

¹²² *Stosunek do dziedzictwa...*, str.33.

¹²³ Anna Weronika Brzezińska, *Żuławy Elbląskie...*, str. 11

skuteczność nauczania; drugim czynnikiem wpływającym na niewielką efektywność tej metody jest przekazywanie informacji o regionie w ramach zajęć dodatkowych, pozalekcyjnych, nieobowiązkowych, które zawsze są traktowane przez uczniów z mniejszą uwagą¹²⁴.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.

Art. 7 u.o.z. określa formy ochrony zabytków, którymi są:

- 1) wpis do rejestru zabytków
- 2) uznanie za pomnik historii
- 3) utworzenie parku kulturowego
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

W stosunku do zabytków występujących na obszarze gminy Malbork zastosowanie ma tylko pkt 1 tego artykułu.

*

Art. 8 u.o.z. określa, że *„Rejestr zabytków, zwany dalej „rejestrem”, dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków”*. W przypadku województwa pomorskiego jest to Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Tryb i sposób wpisu zabytku nieruchomego do rejestru określony jest w art. 9 ustawy:

1. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.
2. W trybie określonym w ust. 1, do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.
3. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych.
4. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku.
5. Decyzja o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, stanowi podstawę wpisu w katastrze nieruchomości.
6. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
7. Wpisy, o których mowa w ust. 4 i 5, są wolne od opłat.

¹²⁴ *Stosunek do dziedzictwa....*, str. 34.

Z terenem gminy Malbork związanych jest zaledwie pięć decyzje wpisujących obiekty historyczne do rejestru zabytków nieruchomych (łącznie obejmujących 7 obiektów wyszczególnionych w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków); zakres wpisów jest następujący:

L.P.	Obiekt	Nr rejestru / dawny nr rejestru	Data wpisu do rejestru zabytków
1.	Dom w Stogach nr 9 (d. nr 25) – dom podcieniowy	A-233 / 123	23.09. 1961 r.
2.	Dom w Lasowicach Wielkich nr 12 (d. nr 28) – dom podcieniowy	A-815 / 715	17.11.1974 r.
3.	Dom w Lasowicach Małych nr 20	A-816 / 716	17.11.1974 r.
4.	Cmentarz mennonicki	A-1250 / dawny nr województwa elbląskiego 44/78	30.08.1988 r.
5.	Kościół parafialny p.w. Św. Andrzeja Apostoła z dzwonnica i cmentarzem przykościelnym	A-1396 / dawny nr województwa elbląskiego 291/93	28.07.1993 r.

Trzeba zwrócić uwagę na kilka faktów związanych z wpisem do rejestru zabytków nieruchomych występujących na obszarze gminy Malbork:

- Liczba decyzji jest niezwykle mała, niewspółmierna do zasobów i walorów zabytków tworzących lokalny krajobraz kulturowy. W *Programie Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014* podano, że liczba decyzji w województwie ogółem wynosi 1813 i obejmuje 3311 zabytków, a w powiecie malborskim zamyka się liczbą 96 ¹²⁵. Oznacza to nieznaczny procentowy udział obiektów rejestrowych z gminy Malbork wynoszący odpowiednio 0,27 % w skali województwa oraz 5,2 % w skali powiatu.
- Ostatnia decyzja o wpisie do rejestru zabytków pochodzi z 1993 r. (kościół z dzwonnica i cmentarzem w Lasowicach Wielkich) i wydana została jeszcze przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu. Oznacza to, że przez ponad 20 lat nie powstały nowe formy ochrony zabytków na terenie gminy Malbork (sic !)
- Jedna z obowiązujących decyzji dotyczy zabytku nieruchomego (dom podcieniowy w Stogach nr 9) relokowanego poza obszar gminy Malbork ¹²⁶. W niniejszy *Programie* postuluje się, by władze Gminy Malbork podjęły działania w sprawie zaktualizowania decyzji o wpisie do rejestru zabytków i wykreśleniu tego obiektu z wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków.

**

Art. 10 u.o.z. stwierdza:

1. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

¹²⁵ *Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014*, str. 29.

¹²⁶ Czyli *de facto* terenów gminy Malbork dotyczą tylko 4 decyzje o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych obejmujące 6 zabytków nieruchomych.

2. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywieżenia zabytku za granicę albo wywieżenia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

W przypadku gminy Malbork decyzje o wpisie do rejestru zabytków ruchomych nie obowiązują. W niniejszym *Programie* postuluje się potrzebę dokładniejszego rozpoznania zasobu i rozważenie objęcia ochroną prawną wyposażenia kościoła filialnego w Szawałdzie.

Na terenie gminy Malbork zabytki ruchome występują tylko w dwóch obiektach sakralnych. Nie ma tu muzealiów, izb regionalnych czy państwowych lub prywatnych kolekcji.

* * *

Na terenie gminy Malbork nie występują parki kulturowe. Nie planuje się również w najbliższej przyszłości utworzenia takich parków.

Na terenie gminy Malbork nie ma obiektów zabytkowych uznanych za pomniki historii (ustanowione Rozporządzeniem Prezydenta RP). Nie występują tu zabytki, które w przyszłości mogłyby pretendować do uzyskania takiego miana. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że wpisany na listę UNESCO i uznany za pomnik historii zespół Zamku Krzyżackiego w Malborku w sposób bezpośredni i pośredni wpływa na znaczną część obszarów leżących w granicach administracyjnych gminy Malbork; oddziaływanie to ma wieloraki zakres i skutkuje w różnych dziedzinach: przyczynia się do turystycznego ożywienia tych terenów, w sferze świadomości sprzyja poczuciu tworzenia więzi i identyfikowania się dziejami regionu oraz okolicy poprzez percepcję tego symbolu; w sferze prawnej przejawia się w postaci tworzenia zapisów ograniczających swobodę inwestycyjną i chroniących walory przestrzenne obszarów występujących w strefie widokowej związanej z tym wybitnym obiektem (*vide* analizowane w **podrozdziale 5.1.** zapisy w mpzp).

5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.

Ust. 4 art. 22 u.o.z. stanowi, że:

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

Natomiast w ust. 5 ustawodawca nakazał, iż:

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1. zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3. inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Stosownie do tych ustaleń w 2013 r. opracowane zostały karty adresowe dla obiektów historycznych występujących w granicach administracyjnych gminy Malbork (*na podstawie wzoru określonego w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa*

narodowego z dnia 26 maja 2011 r.), na ich podstawie sporządzona została lista zabytków proponowanych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork i opracowanie to zostało uzgodnione przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Na podstawie tych danych nastąpiła weryfikacja wojewódzkiej ewidencji zabytków¹²⁷ – obecnie lista obejmuje 254 pozycji i opublikowana jest w Internecie pod adresem: www.ochronazabytkow.gda.pl w zakładce: wojewódzka ewidencja zabytków.

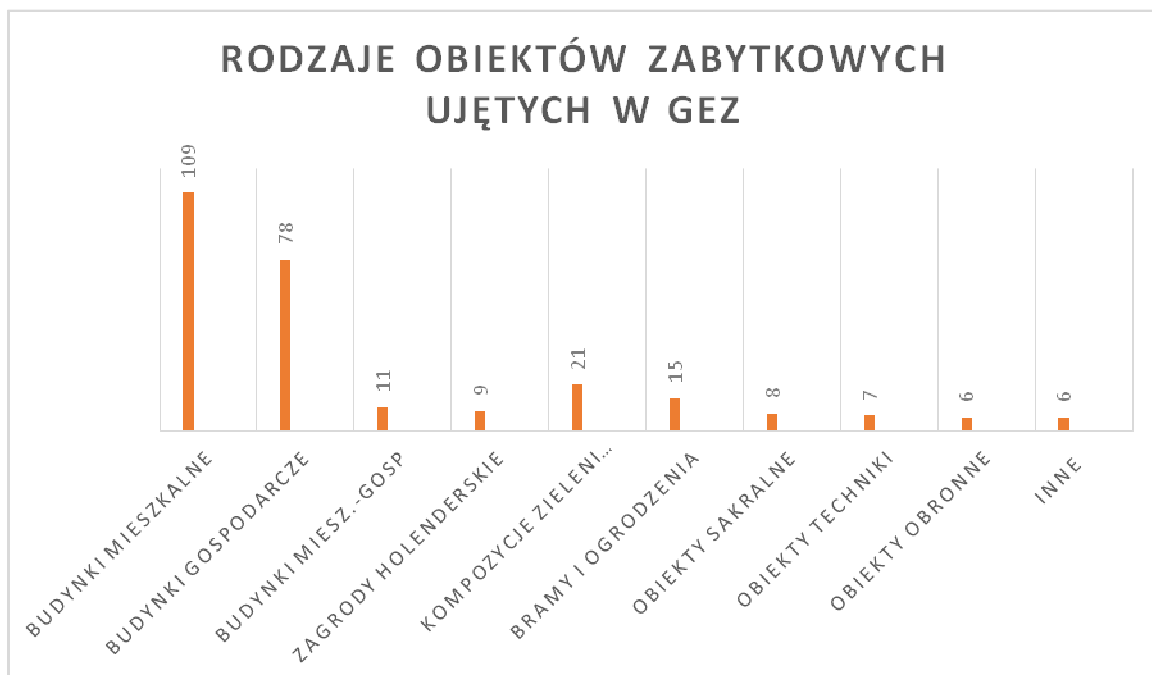
Opracowując *Program* przeprowadzono terenową weryfikację obiektów historycznych zlokalizowanych na obszarze gminy Malbork, w wyniku czego lista obiektów proponowanych do ujęcia w GEZ uległa poszerzeniu – obecnie jest ich 270, czyli o 16 więcej od ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków. W spisie tym ujęto wszystkie zabytki wpisane do rejestru zabytków i wszystkie zabytki figurujące w wojewódzkiej ewidencji zabytków, zgodnie z wymogiem określonym w u.o.z.; nie występują żadne rozbieżności pomiędzy tymi zasobami. Pełny wykaz zabytków ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork, z ich charakterystyką oraz wskazaniem, które z nich ujęte są wpisem do rejestru zabytków oraz wpisem do wojewódzkiej ewidencji zabytków podany został w **Aneksie nr 1**.

Wśród wytypowanych do ujęcia w GEZ występują następujące typy obiektów zabytkowych: budynki mieszkalne (109 czyli 40,37 %), budynki gospodarcze (78 czyli 28,88%), budynki mieszkalno-gospodarcze (11 czyli 4,07%), zagrody holenderskie (czyli 3,33%)¹²⁸, zespoły z komponowaną zielenią wysoką, parki i cmentarze (21 czyli 7,77%), bramy i ogrodzenia (15 czyli 5,55 %), obiekty sakralne (8 czyli 2,96%), obiekty techniki (7 czyli 2,59%), obiekty obronne i inne (po 6 czyli po 2,22%). Te inne obiekty to: jeden układ ruralistyczny (Lasowice Wielkie), jeden zespół architektoniczny (Tragamin), dwie dawne remizy strażackie (Stogi i Kraśniewo) oraz dwa budynki użyteczności publicznej (budynki szkolne w Nowej Wsi Malborskiej). Wśród zespołów z komponowaną zielenią wysoką wyróżnić można 8 cmentarzy (dawnych i obecnych) oraz 13 parków siedliskowych.

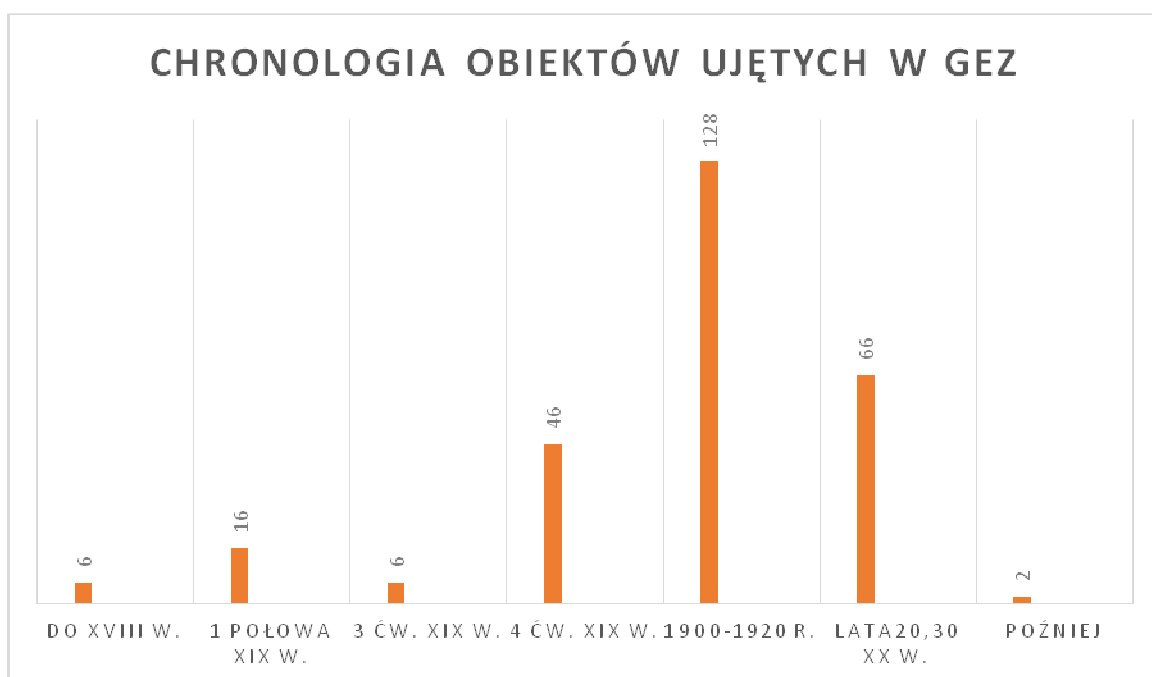
Wykres prezentujący rodzaje obiektów zabytkowych ujętych w GEZ przedstawia się następująco:

¹²⁷ Wcześniej wojewódzka ewidencja zabytków była szersza, ale obejmowała liczne obiekty, które uległy zniszczeniu i zniknęły z pejzażu, obiekty o mylnych danych adresowych, a nawet obiekty mylnie zaliczone do zasobu związanego z gminą Malbork np. położone w Kałdowie czyli obecnie w granicach miasta Malbork.

¹²⁸ Różnica pomiędzy wyróżnionymi w tym spisie typami: *budynek mieszkalno-gospodarczy* a *zagroda holenderska* dotyczy skali zabudowy: zagrody zblokowane mają rozwinięty projekt architektoniczny, są to na ogół obiekty o dużej lub średniej kubaturze, które mogłyby funkcjonować samodzielnie, jednak zostały ze sobą połączone, zblokowane; natomiast budynek mieszkalno-gospodarczy to na ogół niewielki lub średni obiekt, łączący te dwie podstawowe funkcje (na ogół część mieszkalna jest większa, część gospodarcza stanowi tylko niewielki dodatek do niej).

Pod względem chronologii obiekty ujęte w GEZ przedstawiają się następująco:

Jednym z postulatów *Programu* jest nadanie Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork wymaganego statusu formalno-prawnego czyli wydanie przez wójta Zarządzenia dotyczącego prowadzenia gminnej ewidencji zabytków wraz z listą obiektów ujętych w GEZ i opublikowanie tego Zarządzenia w BIP Gminy Malbork.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.

Zgodnie z poczynionym wyżej ustaleniami najważniejszymi zabytkami występującymi na terenie gminy Malbork są zabytki nieruchome, w tym dzieła regionalnej architektury i budownictwa oraz niektóre stanowiska archeologiczne.

W dziedzinie architektury i budownictwa wyróżniają się po pierwsze obiekty objęte ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków, ich wykaz przedstawiony został w **podrozdziale 5.3.** Po drugie, obiekty nie wpisane do rejestru zabytków, posiadające jednak znaczące walory historyczne, architektoniczne i zabytkowe, decydujące o cechach dystynktywnych lokalnego krajobrazu historycznego. Jednym z podstawowych celów *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019* jest postulat *otoczenia tych zabytków właściwą opieką, w miarę możliwości objęcie ich ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków oraz stopniowa realizacja przedsięwzięć o charakterze remontów konserwatorskich służących poprawie ich stanu zachowania*. Zniknięcie tych obiektów z pejzażu lub ich przekształcenie niezgodnie z zasadami sztuki konserwatorskiej, doprowadzi do utraty walorów krajobrazu kulturowego i znaczącego zatarcia przekazów wynikających z lokalnej tradycji; może *de facto* oznaczać zubożenie i zatracenie znaczenia oraz wartości regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Poniżej przedstawiony zostaje wykaz i charakterystyka zabytków nieruchomych o najwyższym znaczeniu dla gminy Malbork:

*

Obiekty wpisane do rejestru zabytków:

Kościół parafialny rzymskokatolicki p.w. Św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich.

Usytuowany w centrum układu osadniczego, na terenie nawsia, działka kościelna, mniejsza niż dawniej, podkreślona jest częściowo zabytkowym ogrodzeniem (fragmenty od północy), w większości nowym, a wypełnia ją parafialny cmentarz, którego dwie kwatery rozpościerają się na północ i południe od kościoła. Obecna świątynia zbudowana została na miejscu starszej, odnotowywanej od czasów średniowiecza, następnie odbudowanej po zniszczeniach około połowy XVII w. i ostatecznie rozebranej w końcu XVIII stulecia; wzniesiono ją w latach 1811-1824 jako budynek o konstrukcji ryglowej, salowy. Następnie w 1896 r. wykonano licowanie murów zewnętrznych cegłą nadając kościołowi zachowaną do dzisiaj formę architektoniczną. 13 września 1897 r. konsekrowano przebudowaną już świątynię. Kościół posiada jedną nawę, drewniany strop kolebkowy polichromowany w 1964 r., całkowicie nowe wyposażenie. Bryła kościoła jest trójstopniowa: korpus główny z nawą główną prostopadłościenną nakryty dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu); od wschodu nieco węższe przęsło prezbiterium z osobnym dachem dwuspadowym o niższej kalenicy oraz trójboczna absyda z dachem trójpołaciowym; w korpusie głównym – od zachodu - drewniany szczyt, z którego wyprowadzona prostopadłościenna bryła wieży, zwieńczonej blaszaną sterczyną zakończoną iglicą; do elewacji wzdłużnej południowej korpusu głównego przylega kwadratowa w planie zakrystia, parterowa, nakryta dachem dwuspadowym, ze szczytem w opracowaniu sterczynowym (dachy prezbiterium, absydy i zakrystii także kryte holenderką). Elewacje opracowane w cegle ceramicznej czerwonej, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, elewacje wzdłużne przeprute wysokimi, ostrołukowymi otworami okiennymi zaakcentowanymi rolką cegły i ceglanyimi parapetami, w nich stolarka drewniana, pojedyncza, podzielona szczebliną na kwadratowe i sferyczne tafle; w elewacjach wyodrębniony od lica cokoł fundamentu zwieńczony rolką cegły fazowanej na górnych krawędziach. Podstawa wieży szalowana

pionowo deskami. Ściany wewnętrzne gładko tynkowane i pobielone. Wyposażenie nowe, historycznymi elementami są jedynie drewniane ławki dla wiernych.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Dzwonnica na terenie kościelnym w Lasowicach Wielkich.

Wzniesiona na terenie kościelnym, przy elewacji szczytowej zachodniej kościoła, wolnostojąca, przewidziana do umieszczenia trzech dzwonów (nie mieszczących się w małej wieży świątyni), prawdopodobnie zrealizowana w okresie budowy nowego kościoła parafialnego (lata 1811-1824). Oparta na planie prostokąta, wewnątrz trójdzielne; bryła bez podpiwniczenia, prostopadłościenna, nakryta spłaszczonym dachem dwuspadowym o połaciach z wtórnym pokryciem (blacha falista). Posadowiona na murowanym, ceglany, niskim fundamencie, konstrukcja ścian zewnętrznych słupowo-belkowa z pochyłymi zastrzałami zespolona z wewnętrzną konstrukcją o podobnej budowie; elewacje szalowane pionowo deskami, deski łączone na styk, bez listwowania. Od południa wysokie, dwuskrzydłowe, deskowe drzwi na zawiasach pasowych, partia odpowiadająca drugiej kondygnacji z trzema prostokątnymi otworami okiennymi zamykanymi na drewniane okiennice (po trzy w elewacjach wzdłużnych, po jednym w elewacjach bocznych). Dwa z wiszących w dzwonnicy dzwonów pochodzą z 1934 r. i odlane zostały w Gdańsku, trzeci jest od nich starszy, przypuszczalnie wykonany w XIX w., i nie pochodzi z Lasowic Wielkich.

Wymieniona w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Budynek mieszkalny Lasowice Wielkie nr 12 (dom podcieniowy).

Usytuowany w zabudowie kolonijnej, w zachodniej części wsi graniczącej z układem osadniczym wsi Tragamin, po południowej stronie drogi prowadzącej z Tragamina do Lasowic Wielkich, kalenicowo do osi. Wchodzący w skład dużej posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski, z zachowaną zabudową gospodarczą, domem mieszkalnym zagrodnika oraz ogrodzeniem (dom zagrodnika oraz spichlerz stanowią obecne odrębne posesje mieszkalne z własnymi numerami porządkowymi). Wzniesiony w 1837 r. dla gburą Zimmermanna, przebudowany w 1881 r., wolnostojący, prostokątny w planie z występnym podcieniem w elewacji wzdłużnej północnej, zwróconej w kierunku ulicy; układ wewnątrz bliski rozwiązaniom projektowym: dwutraktowy, z traktami o zbliżonej wielkości, z przelotową sienią, do której główne wejście prowadzi spod podcienia (zachowane 2.skrzydłowe, płytowo-ramowe drzwi wejściowe), z wielką izbą w narożniku północno-zachodnim, bez czarnej kuchni. Korpus główny częściowo podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem nakryty wysokim i stromym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach, podcień z odrębnym dachem dwuspadowym; połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka). Cokół fundamentu murowany z kamienia i cegły, konstrukcja zrębowa-5 belek w licu + oczep + podwalina, ścianka kolankowa i szczyty o budowie słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami (styki desek olistwowane), węgły przesłonięte deską imitującą pilaster; podcień w odkrytej konstrukcji ryglowej, pola wypełnione cegłą, rysunek rygla złożony ze słupów, belek i pochyłych zastrzałów, szczyt od strony ulicy szalowany deskami; podcień wsparty na 6 tokańskich, drewnianych kolumnach. Zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego i typu krosnowego – te ostatnie w szczytach oraz w podcieniu, w partii ścianki kolankowej romboidalne okienka z kolorowymi szybami), poza drzwiami wejściowymi (dwuskrzydłowe, półtepe, na zawiasach kątowych, płytowo-ramowe, pełne, w każdym skrzydle trzy zagłębione płyciny) częściowo zachowana także stolarka drzwiowa we wnętrzu obiektu; belkowe stropy z górną powalą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; zabiegowe schody na

poddasze; więźba dachowa z drewna sosnowego o konstrukcji płatwiowo-krokwiowej z jętkami i pochyłymi zastrzałami wsparta na mieczowanych słupach; naga podłoga na strychu, częściowo drewniane podłogi w pomieszczeniach mieszkalnych. Do elewacji tylnej od wschodu dobudowany współczesny, murowany, parterowy aneks z pulpitowym daszkiem.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Budynek mieszkalny w ruinie, Lasowice Małe nr 20 (dom podcieniowy).

Usytuowany w centrum układu osadniczego, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej, kalenicowo do osi. Dawniej tworzący z budynkami gospodarczymi (niezachowane) zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Zbudowany w roku 1805 przez jednego z wybitniejszych architektów regionalnych, Petera Loewena, dla Abrahama Dicka, po 1945 r. popadający stopniowo w coraz gorszy stan techniczny, zaniedbywany, w końcu opuszczony, zawalił się w 2011 r.; jego wygląd i forma architektoniczna znane są m. in. na podstawie fotografii zamieszczonej w opracowaniu J. Domino. Szerokofrontowy, o 7.osiowych elewacjach wzdłużnych, z podcieniem, który występował na wysokości trzech środkowych osi w elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa); podcień wsparty na sześciu mieczowanych słupach frontowych i dwóch pobocznych. Korpus główny prostokątny w planie, dwutraktowy, zasadniczo trójdzielny, z czarną kuchnią przylegającą do wielkiej izby (usytuowana w narożniku południowo-wschodnim). Konstrukcja zrębowa posadowiona na ceglany cokole fundamentu, z węglami przesłoniętymi deskami imitującymi tokańskie pilastry, szczyty o konstrukcji słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami. Podcień o odkrytej konstrukcji ryglowej, z prostym rysunkiem rygla złożonym ze słupów i belek, pola wypełnione cegłą, tynkowane. Dach nad korpusem głównym dwuspadowy, stosunek długości połaci do wysokości elewacji powyżej proporcji 2:1; dach podcienia również dwuspadowy, niższy, oba dachy były kryte holenderką. W stanie obecnym zachowane tylko fundamenty, fragmenty ścian zewnętrznych, słupy z podcienia.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Stogi – dawny cmentarz menonicki, obecnie lapidarium.

Zlokalizowany w południowo-wschodniej części wsi, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej prowadzącej z centrum układu osadniczego (od dawnej mleczarni) do stacji kolei wąskotorowej. Cmentarz obejmuje prostokątną w planie działkę, przez główną aleję i dwie poprzeczne ścieżki podzieloną na sześć kwater, powierzchnia nekropoli wynosi ca 2,6 ha. Granice podkreślone są drewnianym ogrodzeniem-zrekonstruowanym. Obecnie teren między cmentarzem a drogą wiejską zajmuje działka kościoła katolickiego p.w. Św. Wincentego A'Paulo z nowym cmentarzem katolickim okolona ogrodzeniem panelowym, do nekropoli mennonickiej przechodzi się włożoną płytami chodnikowymi ścieżką, prowadzącą do bramy usytuowanej na granicy zachodniej. Dawniej w tym miejscu wznosił się mennonicki dom modlitwy tzw. Bettenhaus, w latach 50-tych XX w. przeniesiony do innej miejscowości.

Kompozycja zieleni wysokiej cmentarza jest bogata: tworzą ją drzewa rosnące przy granicach, wytyczające aleję główną (na osi wschód-zachód) oraz nasadzone we wnętrzu - w skupiskach i pojedynczo, akcentujące rzędy pochówków lub pojedyncze groby; gatunkowo są to: lipy, jesiony, klony i dęby, a ponadto drzewa iglaste (w tym świerki), wiek drzew od 50 do 200 lat; najstarszym okazem jest ponad 300-letni dąb, drzewo o obwodzie 440 cm i wysokości ponad 20 metrów.

Pochówki sytuowane w rzędach na osi północ-południe, nagrobki awersami zwrócone w kierunku wschodnim. Większość grobów jest oryginalna, część nagrobków została

przeniesiona z cmentarza w Lasowicach Wielkich oraz z Cisów, co nadaje nekropolii charakter lapidarium; niektóre nagrobki poddane zostały zabiegom konserwatorskim, większość jest zniszczona. Na terenie cmentarza występuje łącznie 260 obudów grobów z lastriko, są to pochówki podwójne, pojedyncze i dziecięce. Towarzyszą im nagrobki w formie steli, krzyża, tablicy inskrypcyjnej, często tylko wspornika pod tablicę. Najliczniej na cmentarzu wstępują charakterystyczne dla menonitów stele - jest ich 78. Wykonane z piaskowca, posiadają na awersach inskrypcje dotyczące osoby zmarłej (daty urodzenia i śmierci, liczba przeżytych lat, miesiące, tygodni, pochodzenie), a na rewersach cytaty z Pisma Świętego dopasowane do osoby zmarłej; opracowania plastyczne steli sięgają do charakterystycznej symboliki wykorzystującej motywy, takie jak: motyl, owoc granatu, korona, muszla, gołąb, czaszka, słońce itp. Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

**

Obiekty ujęte w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków, postulowane do ujęcia ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków:

I. Architektura drewniana.

Budynek mieszkalny Cisy nr 4.

Usytuowany w północnej części wsi, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej, szczytowo do jej osi; budynek mieszkalny występuje w zagrodzie holenderskiej typu wzdłużnego, jako jej wschodnia część. Wzniesiony w 3 ćw. XIX w. (murowany budynek gospodarczy obory dobudowany w roku 1899 o czym świadczy zachowana chorągiewka wiatrowa), na planie prostokąta, dwutraktowy, trójdzielny, zachowany oryginalny układ wnętrz z sienią występującą na osi głównej za drzwiami wejściowymi zlokalizowanymi w elewacji wzdłużnej południowej. Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu). Budynek konstrukcji zrębowej na ceglanym fundamencie, w konstrukcji ścian występuje podwalina + 7 belek + oczep, szczyt wschodni o budowie słupowo-belkowej szalowany pionowo deskami, końcówki wycięte w jaskółcze ogony; węgly przesłonięte deskami imitującymi pilastry z plintami; na wysokości oczepu po obwodzie budynku występują profilowane szerokie deski imitujące gzyms podokapowy. Zachowana więźba dachowa płatwiowo-krokwkowa, wsparta na mieczowanych ściankach stolcowych, z pochyłymi zastrzałami, elementy tarte i ciosane łączone na kołki i zamki ciesielskie; belkowe stropy z powalą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; białe podłogi na parterze i naga podłoga na strychu; zabiegowe, konstrukcji policzkowej schody prowadzące na poddasze; komin w typie butelkowego z wędzarnią na wysokości strychu i czarną kuchnią na parterze. Zachowana oryginalna stolarka okienna (okna krosnowe i ościeżnicowe) wraz z dwuskrzydłowymi okiennicami oraz stolarka drzwiowa (drzwi wejściowe: otwór obramiony deskami, drzwi dwuskrzydłowe, tępe, na zawiasach tarczowych, płytowo-ramowe, podzielone na trzy prostokątne płyciny, z których górne są przeszklone, wpustowy zamek, odlewana klamka, ozdobne tarczki).

Budynek mieszkalny Grobelno nr 50.

Usytuowany w zabudowie przawałowej w środkowej części układu przestrzennego, kalenicowo do osi ulicy wiejskiej (oraz wału Nogatu). Wzniesiony w 3 ćw. XIX w., po 1945 r. zaniedbany i zniszczony, remontowany od kilkunastu lat: w ramach prac remontowych dobudowany został murowany aneks w narożniku południowym elewacji

wzdłużnej zachodniej, elewacja ta została ocieplona i otynkowana (tynki mineralne), wymieniono pokrycie połaci dachowych, zmodernizowano i przebudowano wnętrze. Budynek prostokątny w planie, dwutraktowy, trójdzielny; częściowo podpiwniczony, parterowy z częściowo użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym, połacie kryte blachodachówką (proporcja długości połaci do wysokości elewacji jak 2:1). Fundament z kamieni polnych i cegły, na nim posadowiona konstrukcja zrębowa: podwalina + 5 belek + oczep; szeroki wieloprofilowy gzyms podokapowy; szczyty szalowane pionowo deskami. Zachowane drzwi wejściowe w elewacji frontowej (wschodnia): dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, dawniej częściowo przeszklone; wymieniona stolarka okienna (PCV). We wnętrzu zachowany komin butelkowy; stropy belkowe z górną powalą z desek lub tynkowane na trzcinowej podsufitce. Do zagrody, w której znajduje się budynek należały przed 1945 roku budynki gospodarcze (obecnie mieszkalne lub mieszkalno-gospodarcze, dziś o numerach porządkowych 48 i 46/47 - obiekty wyodrębnione).

Budynek mieszkalny Grobelno nr 68.

Usytuowany w zachodniej części wsi, w pobliżu pól wsi Cisy, należący do zabudowy kolonijnej Grobelna, występujący w ramach dawnej posiadłości chełmińskiej (później majątku ziemskiego), w skład której wchodzi również zabudowa gospodarcza (zniszczona) oraz park siedliskowy. Wolnostojący, wzniesiony w 4 ćw. XIX w. prostokątny w planie, układ wewnątrz nieprzekształcony: dwutraktowy, trójdzielny, z wejściem zlokalizowanym w elewacji wzdłużnej zachodniej poprzedzonym prostokątnym w rzucie gankiem. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka), na osi głównej elewacji wzdłużnej zachodniej parterowa, drewniana weranda na ceglanej podmurówce, nakryta daszkiem dwuspadowym (papa). Fundament z cegły, cokół wysoki, zwieńczony rolką cegły o sfazowanych krawędziach, częściowo wtórnie otynkowany (od północy i wschodu); budynek konstrukcji zrębowej, szczyty i partia ścianki kolankowej konstrukcji słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, węgly przesłonięte deskami imitującymi tokańskie pilastry; wieloprofilowy gzyms kordonowy z motywem kimationu obiegający elewacje po całym obwodzie; w szczytach dekoracja laubzekinowa przy pazdurze oraz wysunięte końcówki płattwii wsparte wycinanymi w koronkę kroksztynami. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna skrzynkowe z dominującym profilowanym ślaniem i wycinanym w guzy słupkiem), w większości otworów zachowane dwuskrzydłowe okiennice; zachowana stolarka drzwi wejściowych (dwuskrzydłowe, tępe, na zawiasach czopowych, płytowo-ramowe, pełne). We wnętrzu zachowane stropy belkowe z górną powalą z desek lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; drewniane podłogi; zabiegowe schody na poddasze; więźba dachowa płattwiowo-krokwkowa z pochyłymi zastrzałami wsparta na mieczowanych ściankach stolcowych; naga podłoga na strychu.

Budynek mieszkalny Kamienica nr 9/11.

Usytuowany w zabudowie przywałowej w zachodniej części wsi; według J. Domino pełniący dawniej funkcję budynku mieszkalnego i wiejskiej gospody. Dwuczęściowy: część starsza od zachodu, parterowa, wzniesiona około 1850 r., część wschodnia, piętrowa, dobudowana lub rozbudowana w końcu XIX stulecia. Część zachodnia zwrócona kalenicowo do ulicy wiejskiej, prostokątna w planie, dwutraktowa, ze zmienionym, przebudowanym układem wnętrza i dobudowaną do narożnika północno-wschodniego przybudówką ganku; częściowo podpiwniczona, parterowa z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o zmienionym pokryciu (blacha, papa); konstrukcja zrębowa na wysokim ceglany fundamencie, lico elewacji wtórnie otynkowane; partia ścianki kolankowej i szczyt zachodni szalowane pionowo deskami

(styki desek olistwowane); wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa. Część wschodnia budynku również prostokątna w planie, usytuowana szczytowo do ulicy (w sumie nadaje to budynkowi plan zbliżony do litery L); częściowo podpiwniczona, 2.kondygnacyjna ze ścianką kolankową, wąska, nakryta stromym dachem dwuspadowym o zmienionym pokryciu (blacha); konstrukcji słupowo-belkowej szalowana pionowo deskami; od frontu lico elewacji w partii pierwszej kondygnacji wtórnie otynkowane, na tej wysokości odkryty taras (o murowanej podstawie, z ażurową metalową balustradą wspierającą pulpitowy daszek). Częściowo zachowana stolarka okienna (okna ościeżnicowe i krosnowe). We wnętrzu zachowane belkowe stropy z trzcinową podsufitką, drewniane podłogi, zabiegowe schody na drugą kondygnację i strych, naga podłoga na strychu, więźba dachowa wykonana z elementów tartych, z drewna iglastego.

Analogiczny jest budynek mieszkalny Lasowice Małe nr 15.

Budynek mieszkalny Kościelecze nr 44.

Usytuowany w północnej części wsi, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej, w znacznym oddaleniu od jej osi. Wzniesiony w 1819 roku jako dom w dawnej posiadłości chełmińskiej przekształconej później w majątek ziemski (dom właściciela majątku wzorowany na dworze - *Gutshaus*). Zbudowany kalenicowo względem drogi, prostokątny w planie, od frontu dobudowany wtórny murowany ganek oparty na rzucie prostokąta; układ wewnątrz zasadniczo zachowany: dwutraktowy, trójpasmowy, z przelotową sienią na osi, do której prowadzi główne wejście usytuowane w elewacji wzdłużnej zachodniej (frontowa). Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem mansardowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu); nad elewacją frontową połączenie dachowe przerwane 2.osiową wystawką zwieńczoną trójkątnym szczytem nakrytą odrębnym dachem dwuspadowym (o niższej kalenicy niż kalenica dachu głównego, dach także o ceramicznym pokryciu). Konstrukcja budynku mieszana: wysoki kamiennie-ceglany cokół fundamentu, pobieleny, na nim konstrukcja zrębowa partii przyziemia z podwaliną, 5 belkami i oczepek; szczyty na wysokości dolnej połaci dachowej oraz wystawka frontowa o odkrytej konstrukcji ryglowej (prosty rysunek rygla złożony z belek i słupów, pola rygla wypełnione cegłą); w ścianach wzdłużnych na wysokości oczepu imitacja gzymsu z szerokich, profilowanych desek. Ganek frontowy murowany i tynkowany, z pulpitowym daszkiem o bitumicznym pokryciu. Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa. Zachowane belkowe stropy, zabiegowe schody na poddasze, naga podłoga na strychu; słupowo-belkowa z pochyłymi zastrzałami konstrukcja więźby dachowej służąca jednocześnie do wydzielenia pomieszczeń użytkowych w kondygnacji poddasza.

Budynek mieszkalny Lasowice Małe nr 15.

Usytuowany po wschodniej stronie ulicy wiejskiej, tworzący wraz z budynkami gospodarczymi zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Dwuczęściowy: część starsza od północy, parterowa, zbudowana w 2 ćw. XIX w., część południowa, piętrowa, dobudowana w 4 ćw. tego stulecia. Część północna zwrócona kalenicowo do osi ulicy wiejskiej, prostokątna w planie, z frontowym gankiem; układ wewnątrz zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z wielką izbą w narożniku północno-zachodnim i dwudzielną sienią; częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na łątach); konstrukcja zrębowa posadowiona na murowanym fundamencie, węgly przesłonięte deskami imitującymi pilastry, szczyt północny o budowie słupowo-belkowej z zastrzałami szalowany pionowo deskami; ganek frontowy ażurowy, drewniany, z dwuspadowym daszkiem o ceramicznym pokryciu

i laubzekinowymi dekoracjami. Część południowa budynku zwrócona szczytowo do osi ulicy, także prostokątna, co nadaje całemu budynkowi plan zbliżony do litery L; bryła prostopadłościenna, dwukondygnacyjna ze ścianką kolankową, wąska u podstawy, nakryta dachem dwuspadowym o połaciach krótszych niż dach części północnej budynku, pokrycie ceramiczne (holenderka); konstrukcja ścian sumikowo-łatkowa, szalowana poziomo deskami. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, dwuskrzydłowe, skrzydła podzielone szczebliną na cztery tafle oraz okna krosnowe podzielone na trzy tafle); belkowe stropy z górną powalą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; zabiegowe schody na poddasze; nagie podłogi na strychach; dwie więźby dachowe.

Budynek mieszkalny Lasowice Małe nr 28.

Usytuowany w południowej części zwartego układu osadniczego, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej (blisko zakrętu), kalenicowo do jej osi. Pozostałość dawnej zabudowy z posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski. Budynek zbudowany w 1837 r., remontowany i modernizowany około 2000 r. bez zmiany formy architektonicznej. Wzniesiony na planie prostokąta z czytelnym pierwotnym rozplanowaniem wnętrza: zasadniczo dwutraktowym, trójdzielnym; na osi dwudzielna sień z wejściem głównym usytuowanym w elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa) na trzeciej osi od północy; wielka izba w narożniku południowo-zachodnim; w elewacji tylnej na wysokości wyjścia na podwórze mały, prostokątny ganek (wtórny). Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z częściowo użytkowym poddaszem nakryta stromym dachem dwuspadowym o wysokich połaciach (stosunek długości połaci do wysokości elewacji jak 1,5:1); wtórny ganek parterowy z daszkiem pulpitem; połacie dachowe o ceramicznym pokryciu (holenderka na łąkach). Konstrukcja zrębowa posadowiona na murowanym z kamienia i cegły cokole fundamentu; w licu podwalina + 6 belek + oczep przesłonięty szeroką, profilowaną deską imitującą gzyms podokapowy; węgly przesłonięte deską imitującą tokański pilaster; szczyty o budowie słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, styki desek olistwowane. Elewacje artykułowane prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi rozmieszczonymi symetrycznie w osiach, otwory zaakcentowane obramieniami z desek; częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, dwuskrzydłowe, skrzydła 3.połowe i 4.połowe), w części otworów zachowane płytowo-ramowe okiennice z wysuniętymi lustrami w zagłębionych płycinach. Zachowane drzwi wejściowe od wschodu: dwuskrzydłowe, tępe, na zawiasach kątowych, płytowo-ramowe, pełne, z trzema zagłębionymi płycinami o wysuniętych lustrach w każdym skrzydle. We wnętrzu zachowane belkowe stropy z górną powalą; zabiegowe schody na poddasze; częściowo drewniane podłogi w pomieszczeniach mieszkalnych i naga podłoga na strychu; więźba dachowa konstrukcji płatwiowo-krokwiowej z kleszczami wsparta na dwóch mieczowanych ściankach stolcowych. Południowa część elewacji frontowej oraz cała elewacja szczytowa od południa ocieplone i otynkowane; w części otworów okiennych okna z profili PCV; częściowo zmodernizowane wnętrza z nowymi materiałami.

Plebania parafii rzymskokatolickiej w Lasowicach Wielkich (Lasowice Wielkie nr 76).

Usytuowana w centralnej części miejscowości, po południowej stronie południowej ulicy wiejskiej, kalenicowo do osi, *via a vis* działki kościelnej. Zbudowany około 1840 r., przebudowywany w końcu XIX w. i remontowany po 1945 r. Wzniesiony na planie prostokąta z przybudówką werandy na środkowych osiach elewacji wzdłużnej północnej (frontowa); rozplanowanie wnętrza zachowane: zasadniczo dwutraktowe, trójdzielne, z wejściem głównym usytuowanym na osi elewacji tylnej; za nim sień, a z niej przejście do kancelarii (od wschodu) i pozostałych pomieszczeń budynku.

Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z częściowo użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka); weranda parterowa ze spłaszczonym dwuspadowym daszkiem sięgającym do okapu. Ceglany fundament o wysokim cokole, na nim posadowiona konstrukcja zrębowa: podwalina + 7 belek + oczep, węgly nie przesłonięte deskami, w partii podokapowej szerokie profilowane belki odgrywające funkcję gzymsu koronującego; szczyty o budowie słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, styki desek olistwowane. Elewacje przeprute prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi z deskowymi obramieniami; stolarka okienna w partii przyziemia wymieniona (PCV), zachowane ościeżnicowe okna w szczytach (podwójne, dwuskrzydłowe, skrzydła 2.półowe), w większości otworów okiennych zachowane dwuskrzydłowe okiennice (płytowo-ramowe, pełne, podzielone w skrzydle na dwie płyciny z wysuniętymi lustrami). W werandzie zachowane wielopolowe witryny o kształtach prostokątów i półkoli; ponadto zachowane drzwi wejściowe wypełniające wschodnią ścianę werandy: dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, pełne. Elewacja tylna zmodernizowana, otynkowana; zmodernizowane również pomieszczenia we wnętrzu – nowe materiały na sufity, posadzki i podłogi, tynki i powłoki malarskie. Zachowana konstrukcja belkowych stropów; zabiegowe schody na poddasze oraz więźba dachowa wykonana z przecieranego drewna sosnowego.

Budynek mieszkalny i stodoła Stogi nr 5.

Zagroda w typie kątowym zlokalizowana jest w północno-wschodniej części układu osadniczego, jako siedlisko kolonijne, samotnicze, przed 1945 r. administracyjnie związana była z wsią Tralewo (na mapie z 1925 r. znajduje się opis „zu Tralau”); w zachowanej zabudowie występuje tu również wolnostojący spichlerz. Jest to jedna z emfiteutycznych posiadłości składających się dawniej na kompleks osadniczy wsi *Heubuden*, w XIX w. przekształcona w majątek ziemski (bauer). Budynek mieszkalny stanowi zachodnią część tej zagrody, natomiast stodoła występuje jako ostatni budynek tego założenia, usytuowany prostopadle do obory, od południa. Budynek mieszkalny wzniesiony został w 1859 r., remontowany i modernizowany bez znaczącego przekształcenia formy architektonicznej w 3 i 4 ćw. XX w.; oparty na planie prostokąta, z zachowanym układem wnętrza: dwutraktowym, trójdzielnym, z drzwiami wejściowymi zlokalizowanymi na trzeciej osi od wschodu (w 6.osiowej elewacji frontowej). Parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta wysokim i stromym dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na łątach, stosunek długości połaci do wysokości elewacji jak 1,5:1); w elewacji frontowej przed wejściem prostokątny w planie ganek; dach budynku mieszkalnego oddzielony od obory ceglanym murem ogniowym. Fundament z kamieni polnych i cegły, o wysokim wtórnie otynkowanym cokole, na nim posadowiona konstrukcja zrębowa o 5 belkach w licu; węgly przesłonięte deskami imitującymi pilastry, końcówki belek stropowych wysunięte przed lico, na nich oparty gzyms podokapowy z nieco węższej belki od tych występujących w licu; szczyt zachodni o konstrukcji słupowo-belkowej szalowanej pionowo deskami, styki desek olistwowane, końcówki wycięte w jaskółcze ogony. Otwory okienne prostokątne obwiedzione opaskami z desek, które przy parapetach są ząbkowo wycięte, a w nadprożu profilowane, stolarka okienna wymieniona (PCV), zachowane dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe okiennice. We wnętrzu zachowane stropy belkowe z górną powalą lub tynkowane na trzcinowej podsuficie, drewniane podłogi w pomieszczeniach mieszkalnych i naga podłoga na strychu; zabiegowe schody na poddasze; więźba dachowa płatwiowo-krokwiova z pochyłymi zastrzałami i kleszczami, oparta na mieczowanych słupach, elementy z drewna iglastego, ręcznie tarte, łączone na kołki i zamki ciesielskie; częściowo zachowana stolarka drzwiowa.

Stodoła wzniesiona na planie bardzo wydłużonego prostokąta nadająca zagrodzie plan zbliżony do litery T; podzielona na cztery sąsieki. Prostopadłościenna bryła o dużej kubaturze nakryta dachem dwuspadowym o wysokich połaciach, połąć dachowa od południowego - zachodu przedłużona nad aneksem dostawiony do ściany wzdłużnej stodoły; połacie pierwotnie kryte holenderką na łątach, wtórnie blachą falistą. Konstrukcja słupowo-belkowa z pochyłymi zastrzałami zespolona z wewnętrzną konstrukcją o podobnej budowie, ściany szalowane pionowo deskami; konstrukcja ta posadowiona na ceglany fundamencie. Na jednym ze słupów wyryta data budowy: 1859. Zachowane deskowe drzwi i wrota na zawiasach pasowych.

Budynek mieszkalny Stogi nr 14.

Usytuowany w centrum obecnego układu osadniczego, po zachodniej stronie głównej ulicy wiejskiej (o przebiegu południkowym), w znacznym oddaleniu od jej osi, szczytowo. Stanowiący jedyną pozostałość zabudowy dawnej posiadłości emfiteutycznej przekształconej w majątek ziemski (bauer – przed II wojną światową własność Willi Jansena), występującej w formie zagrody holenderskiej kątowej (po zblokowanej ceglanej oborze pozostał tylko niewielki zarys muru przylegającego do budynku mieszkalnego). Budynek został wzniesiony około 1857 r., po 1945 r. zaniedbany, popadający w zły stan techniczny, wyremontowany i zmodernizowany, niestety niezgodnie z praktyką konserwatorską bez nadzoru konserwatorskiego, w 2010 roku; w wyniku tych prac utracił większość walorów zabytkowych – zachowując formę architektoniczną, plan, skalę i gabaryty, przekształceniu uległy materiały, kompozycja elewacji, wystrój i wyposażenie; pierwotny wygląd obiektu poznać można na podstawie fotografii zamieszczonej w opracowaniu J. Domino. Pierwotnie był to budynek konstrukcji zrębowej posadowionej na murowanym z cegły i kamienia wysokim fundamencie, z węglami przesłoniętymi deskami imitującymi pilastry, z wysuniętymi przed lico zaciosanymi końcówkami belek stropowych, które podpierały belki oczepu; bryła parterowa z częściowo użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o długich połaciach (stosunek do wysokości elewacji jak 2:1), z ceramicznym pokryciem (holenderka); prostokątny w planie, dwutraktowy, trójdzielny, z czarną kuchnią oraz wielką izbą w narożniku południowo-wschodnim. Po ostatnim remoncie i modernizacji elewacje zostały ocieplone, pokryte tynkami mineralnymi i pomalowane w tonacji żółtej; otwory okienne pomniejszone i wypełnione oknami z PCV; na połaciach dachowych położono brązową blachodachówkę. Zmienione rozplanowanie wnętrza, wymienione elementy wyposażenia, wystroju i wykończenia: nowe sufity, posadzki i podłogi, ściany działowe, tynki i powłoki malarskie, schody na poddasze.

Budynek mieszkalny Stogi nr 26.

Usytuowany w centrum obecnego układu osadniczego (bliżej cmentarza niż dom nr 14), po zachodniej stronie głównej ulicy wiejskiej (o przebiegu południkowym), blisko osi, szczytowo. Jedyną pozostałość zagrody holenderskiej kątowej (obora zblokowana z budynkiem mieszkalnym odtworzona z pustaków po dawnym obrycie) tworzącej wraz z drewnianym, wolnostojącym spichlerzem zabudowę posiadłości emfiteutycznej przekształconej z czasem w majątek ziemski (bauer) – obecnie pod względem architektonicznym i historycznym, ze względu na czas powstania i niewielkie przekształcenia w stosunku do oryginału, najcenniejszy zabytek na obszarze wsi. Wzniesiony w 1791 r. przebudowany w 1844 r., w niewielkim zakresie remontowany i modernizowany w 2 połowie XX w. Prostokątny w planie, z zachowanym rozplanowaniem wnętrza – dwutraktowym, trójdzielnym, w narożniku południowo – wschodnim wielka izba, na osi głównej sień z wejściem w elewacji wzdłużnej południowej, przed wejściem murowany podest schodów zewnętrznych z trzema stopniami; za sienią czarna kuchnia, w trakcie tylnym osobne wejście z drzwiami

w drugiej elewacji wzdłużnej oraz korytarz na planie litery L z przejściem do części gospodarczej. Budynek częściowo podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem nakryty dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu – holenderka na łątach lub na deskowaniu (jedna połać), stosunek długości połaci do wysokości elewacji jak 2:1. Budynek na podmurówce z kamieni polnych i z cegły, cokół wysoki, wtórnie otynkowany; konstrukcja zrębowa: 7 belek w licu (w tym podwalina i oczep), końcówki belek stropowych wysunięte przed lico, zaciosane; szczyt wschodni szalowany pionowo deskami, listwowany, partia szczytu wydzielona masywnym wieloprofilowym drewnianym gzymsem. Zachowana kompozycja elewacji: przeprute w symetrycznie rozstawionych osiach prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi, otwory okienne zaakcentowane prostymi opaskami z desek, stolarka okienna typu ościeżnicowego, podwójna, dwuskrzydłowa, skrzydła trójpole, od strony wewnętrznej imitacja profilowanego słupka, zachowane dwuskrzydłowe okiennice, płytowo ramowe z wysuniętymi lustrami; drzwi wejściowe od frontu w masywnej ościeżnicy z belek, dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, pełne, w każdym skrzydle po trzy zagłębione płyciny z wysuniętymi lustrami; na belce nadproża inskrypcje dotyczące budowy i przebudowy budynku: *G.W. P.H. A. D. 1791 P.I. P.M. / A... R 1844*. Drzwi wejściowe w elewacji tylnej jednoskrzydłowe, dwoinowe, deskowe. Zachowana więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa z jętkami, stropy belkowe z górną powalą z desek, drewniane podłogi, stolarka drzwi wewnętrznych, butelkowy komin.

Budynek mieszkalny Stogi nr 40 (d. nr 28).

Usytuowany w południowo-zachodniej części obecnego układu osadniczego, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej (o przebiegu południkowym), w znacznym oddaleniu od osi, szczytowo. Jedyna pozostałość zagrody holenderskiej kątowej tworzącej zabudowę posiadłości emfiteutycznej dawnego kompleksu osadniczego wsi *Heubuden*, przekształconej w majątek ziemski (bauer) – z budynków gospodarczych odtworzona tylko obora, także jako obiekt wolnostojący, wymurowany z pustaków. Budynek zrealizowany w 1 ćw. XIX w., wyremontowany i zmodernizowany około 2000 r. bez nadzoru konserwatorskiego, co przyczyniło się do zmiany materiałów i technik, kompozycji elewacji, wystroju i wyposażenia, ale z zachowaniem skali, gabarytów i formy architektonicznej. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, układ wewnątrz dwutraktowy z dwudzielną sienią, szerszy trakt południowy z wielką izbą w narożniku wschodnim; czarna kuchnia w centrum; wejście do dwudzielnej sieni na czwartej od wschodu osi elewacji wzdłużne południowej (frontowa). Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym, stosunek długości połaci dachowych do wysokości elewacji jak 1,5 : 1; połacie dachowe z wtórnym pokryciem (blachodachówka w kolorze brązowym). Budynek posadowiony na fundamencie z kamieni polnych i z cegły, cokół wysoki, zwieńczony rolką sfazowanej cegły; konstrukcja zrębowa – 8 belek w licu (w tym masywniejsza podwalina), końcówki belek stropowych wysunięte przed lico, zaciosane, na nich ułożona belka oczepu, węgły przesłonięte deskami imitującymi pilastry, szczyty szalowane pionowo deskami, końcówki desek wycięte w jaskółcze ogony. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, 2.skrzydłowe, skrzydła 3.pole) oraz 2.skrzydłowe, płytowo-ramowe okiennice z lustrami wysuniętymi w zagłębionych płycinach; większość okien z profili PCV. Zachowana więźba dachowa o konstrukcji słupowo-belkowej z kleszczami oparta na mieczowanych ścianach stolcowych; stropy belkowe z górną powalą z desek; częściowo drewniane podłogi. Wnętrza w większości zmodernizowane, z nowymi materiałami na posadzkach i podłogach, nowe tynki i powłoki malarskie na ścianach wewnętrznych, schody na poddasze oraz wewnętrzna stolarka drzwiowa; wymienione drzwi wejściowe (MDF); ocieplona zachodnia część elewacji frontowej.

Budynek mieszkalny Stogi nr 46.

Usytuowany w południowo – zachodniej części miejscowości, przy torach dawnej kolei wschodniej (obecnie linia Malbork – Gdańsk z przystankiem Stogi Malborskie), jako wybudowanie samotnicze, znacznie oddalone od pozostałych gospodarstw. Stanowiący wschodnią część zagrody holenderskiej wzdłużnej, która wraz z wolnostojącym spichlerzem oraz parkiem siedliskowym składają się na zagospodarowanie dawnej posiadłości emfiteutycznej przekształconej później w majątek ziemski (bauer). Budynek zbudowany w 1890 r., wyremontowany i częściowo zmodernizowany około 2000 r. z zachowaniem formy architektonicznej, z częściową wymianą materiałów odbiegających od historycznych wzorów. Wzniesiony w oparciu o plan prostokąta, układ wewnątrz zasadniczo zachowany: dwutraktowy, trójdzielny

Grupa wolnostojących spichlerzy.

Dystynktywnym elementem lokalnego, może w szerszej saski także regionalnego pejzażu, są wolnostojące, drewnianej konstrukcji spichlerze wznoszone w większych posiadłościach kolonijnych. Reprezentują one typ budownictwa charakterystycznego dla osadników emfiteutycznych, a ich pochodzenie i sposób budowy można ściśle wiązać z wiedzą i praktyką budowlaną przywiezioną na Żuławy Wiślane, a następnie tu rozwiniętą, przez monnonitów. W podobny sposób do tych obiektów – pod względem konstrukcji, technik i wykończenia – budowane były dawniej menonickie domy modlitwy, nadawano im tylko inną, większą skalę oraz oczywiście odmienny, bogatszy wystrój wnętrza i wyposażenie. Można przypuszczać, że tych spichlerzy było dawniej wiele i decydowały one o pewnym szczególnym rysie lokalnego krajobrazu, stawały się jego rozpoznawalną wizytówką (obok wiatraków). Do dzisiaj zachowało się pięć obiektów tego typu na historycznych siedliskach w: Lasowicach Wielkich nr 15, Kamienicy nr 27, w Stogach nr 5, Stogach nr 26 oraz w Stogach nr 46. Są to obiekty o średniej kubaturze, 1,5-kondygnacyjne (choć bez podziału wnętrza na kondygnacje), prostopadłościennymi nakryte dachami dwuspadowymi z ceramicznym pokryciem, o konstrukcji słupowo-belkowej szalowanej pionowo deskami; we wnętrzu również występuje konstrukcja słupowo-belkowa, najczęściej z deskowymi ścianami wewnętrznymi; wrota i drzwi deskowe na zawiasach pasowych.

II. Architektura murowana.

Dawny kościół ewangelicki w Szawałdzie, obecnie rzymskokatolicki p.w. Św. Katarzyny, filialny w parafii p.w. Św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich.

Usytuowany we wschodniej części wsi, po północnej stronie ulicy wiejskiej, szczytowo do jej osi i wałów Nogatu, zlokalizowany na prostokątnej w planie działce kościelnej z częściowo zachowanym cmentarzem. Kościół wzniesiono w 1846 r. (poświęcony dnia 6 grudnia) w stylu nawiązującym do architektury poczdamskiego Kościoła Pokoju-neoromańskiego; styl szawałdzkiej świątyni bardziej jednak nawiązuje do tzw. Rundbogenstill. Data budowy świątyni znajduje się na elewacji szczytowej południowej -zaakcentowana ceglami o ciemniejszym kolorze. Kościół wzniesiony na planie prostokąta, salowy, z absydą od północy. Bryła prostopadłościenna, o średniej kubaturze, nakryta stromym dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu-dachówka przełożona w okresie ostatnich 5 lat. Ściany murowane z cegły ceramicznej maszynowej, wątek krzyżowy, zaprawa wapienna. Elewacje opracowane w cegle, zachowana ich kompozycja: wzdłużne przeprute symetrycznie rozstawionymi w trzech

osiach otworami okiennymi: wysokimi, zwieńczonymi łukami pełnymi, węgary z uskokiem, nadproże zaakcentowane układem cegły kładzonej wozówkami (cegła czerwona i w kolorze brunatnym - podobnie jak w licu elewacji); w elewacji szczytowej północnej absyda w przekroju oparta na półkolu, z dachem stożkowym krytym blachą; w elewacji szczytowej południowej półkoliście zwieńczony otwór głównych drzwi wejściowych: węgary z trzema uskokami, partia nadproża szersza niż w przypadku otworów okiennych; nad nimi okulus doświetlający strych; po bokach po jednej niewysokiej blendzie; dodatkowe drzwi wejściowe w narożniku północnym elewacji wzdłużnej zachodniej: tu otwór znacznie niższy, także półkolisty w zwieńczeniu; przy otworze drewniane zadaszenie wsparte na dekoracyjnie zaciosanych drewnianych wspornikach. Zachowana stolarka okienna i stolarka drzwiowa. Ściany wewnętrzne otynkowane i pobielone, przejście z sali do wnętrza absydy pod łukiem pełnym; przy ścianach wzdłużnych i szczytowej południowej drewniane empyry wsparte na masywnych słupach prostokątnych w przekroju; strop belkowy z górną powalą z desek; zachowane trzy neogotyckie ołtarze.

Budynek mieszkalny Kościelec nr 14.

Usytuowany w północnej części układu zwartego osadniczego wsi, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej, kalenicowo do jej osi. Dawniej tworzący zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer), wraz z budynkami gospodarczymi, z których zachował się jeden (przekształcony). Wolnostojący, wzniesiony w 4 ćwierci XIX w., przebudowywany i modernizowany w 3 i 4 ćw. XX w. Prostokątny w planie z występnym płytkiego środkowego ryzalitu w elewacji wzdłużnej zachodniej (frontowa), na całej szerokości elewacji bocznej północnej dobudowany wtórny aneks mieszkalny; układ wnętrza przekształcony, czytelny jednak w pierwotnym rozplanowaniu: zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z szeroką sienią na osi, do której prowadzi główne wejście zlokalizowane w elewacji wzdłużnej wschodniej; z sieni przechodzi się do lokali mieszkalnych usytuowanych na parterze i na poziomie poddasza (dawniej lokale w budynku jednorodzinnym, obecnie wielorodzinnym); w trakcie frontowym na poziomie parteru trzy duże pokoje (środkowy powiększony występnym ryzalitem) – dawniej w amfiladzie. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem o dużej kubaturze nakryta dachem dwuspadowym; ryzalit środkowy dwukondygnacyjny z odrębnym dachem dwuspadowym o niższych połaciach; połączenie dachowe kryte holenderką na deskowaniu; aneks przy elewacji bocznej parterowy ze stropodachem i tarasem dla lokalu mieszkalnego na poddaszu. Budynek murowany: cokolwiek ceglany, z odsadzką od lica, zwieńczony rolką cegły fazowanej na górnych krawędziach; elewacje opracowane w czerwonej cegle z dodatkiem rolek z cegły glazurowanej w kolorze żółtym służących do dekoracji elewacji; watek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna; nadproża otworów okienne zaakcentowane układem cegły: dwie główki-wozówka, parapety w otworach okiennych z glazurowanych ciemnobrązowych kształtek. Elewacje przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi rozstawionymi symetrycznie w osiach, w ryzalicie na poziomie parteru większy otwór okienny zakończony półkoliście; partię dolnej kondygnacji od poddasza oddziela kostkowy fryz obiegający budynek po obwodzie. Wtórny aneks murowany i tynkowany, tynk w kolorze ceglonym. Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa; zmodernizowane, odnowione wnętrza, wystrój i wyposażenie (posadzki i podłogi, tynki i warstwy malarskie na ścianach wewnętrznych, sufity). Zachowana konstrukcja belkowych stropów oraz więźby dachowej (płatwiowo-krokwiova z jętkami i stężającymi wieszary pochyłymi zastrzałami oparta na mieczowanych ściankach stolcowych).

Budynek mieszkalny Kraśniewo nr 21.

Przed 1945 rokiem siedlisko jednej z posiadłości chełmińskich przekształconych w majątek ziemski (bauer), posesja z zabudową gospodarczą oraz parkiem wiejskim oddzielającym dom mieszkalny od ulicy wiejskiej położona w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza menonickiego, granicząca z nim od południa. Budynek wzniesiony na planie litery L: od zachodu korpus główny (prostokątny w rzucie, dwutraktowy, trójpasmowy), do którego dobudowano także prostokątne skrzydło (przy narożniku północnym elewacji wschodniej) oraz mały aneks (w narożniku południowym tej tylnej elewacji); na osi elewacji wzdłużnej zachodniej korpusu głównego ganek. Korpus główny częściowo podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem nakryty dachem dwuspadowym, w elewacji frontowej 2.osiowa wystawka wyprowadzona z lica nakryta osobnym dachem dwuspadowym (podstawy trójkątnego szczytu zaakcentowane sterczynami); skrzydło 2.kondygnacyjne z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach-wszystkie połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka na deskowaniu), z wyjątkiem części południowej korpusu głównego (pokrycie wtórne, eternit). Budynek murowany: cokol ceglany, elewacje opracowane w cegle, wążek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, w kompozycji elewacji wykorzystany skromny detal architektoniczny z cegły; frontowy ganek na ceglanej podmurówce, drewniany, z przestrzeniami między słupami wypełnionymi witrynami o drobnym podziale szczeblinowym (ganek parterowy nakryty spłaszczonym daszkiem dwuspadowym, eternit). Zachowane drzwi wejściowe w ganku (dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe); we wnętrzu belkowe stropy tynkowane na podsufitce; zabiegowe schody na poddasze; naga podłoga na strychu; więźba dachowa. W większości wymieniona stolarka okienna (PCV), zachowana część drewnianych, dwuskrzydłowych okiennic.

Budynek mieszkalny Kraśniewo nr 60.

Przed 1945 r. siedlisko jednej z posiadłości chełmińskich przekształconych w majątek ziemski (bauer), z kilkoma budynkami gospodarczymi oraz parkiem, sadem i ogrodem, dom zbliżony formą architektoniczną do dworu (pod względem skali - *Gutshaus*). Budynek usytuowany w południowej części układu przestrzennego wsi, po zachodniej stronie ulicy, kalenicowo i w znacznej odległości od jej osi. Wzniesiony na planie prostokąta, z aneksem na osi głównej elewacji wzdłużnej zachodniej (tylnej); układ wnętrz przekształcony: zasadniczo dwutraktowy, pięciopasmowy, z wejściami usytuowanymi w elewacji bocznej południowej oraz wzdłużnej zachodniej. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu), w elewacjach wzdłużnych wyprowadzone z lica wystawki nakryte osobnymi dachami- dwuspadowym od zachodu i trójpółaciowym od frontu (także kryte holenderką); w elewacji szczytowej południowej podest schodów zewnętrznych; aneks w elewacji tylnej parterowy z daszkiem trójpółaciowym. W połaciach dachowych od wschodu i zachodu facjaty o drewnianych ścianach z daszkami pulpitemowymi o ceramicznym pokryciu. Budynek murowany z cegły ceramicznej, wążek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, elewacje tynkowane, tynki wapienne, koloru szarego, nakrapiane. Kompozycja elewacji - w symetrycznie rozstawionych osiach przeprute prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi, w otworach okiennych gzymsy parapetowe, w części otworów zachowane drewniane żaluzje; częściowo zachowana stolarka okienna (okna drewniane, skrzynkowe, dwuskrzydłowe), zachowane drzwi wejściowe od południa (tępe, na zawiasach czopowych, dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, u góry przeszklone). We wnętrzu zachowana więźba dachowa (konstrukcja dwupoziomowa, płatwiowo-krokwiowa z jętkami i kleszczami, oparta na mieczowanych ściankach stolcowych); stropy belkowe tynkowane na trzcinowej podsufitce, w piwnicy stropy ceramiczne odcinkowe; częściowo drewniane podłogi; zabiegowe schody na poddasze.

Budynek mieszkalny Kraśniewo nr 74.

Usytuowany w południowej części wsi, w zabudowie kolonijnej, po zachodniej stronie drogi prowadzącej z Kraśniewa do Pogorzałej Wsi, kalenicowo do osi. Dawniej tworzący wraz z budynkami gospodarczymi (zachowany zrujnowany budynek gospodarczy i brama wjazdowa - z posiadłością związany był wiatrak) zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Wzniesiony w końcu XIX w., częściowo przebudowany w 1 połowie XX wieku, remontowany w 3-4 ćw. XX w. bez zmiany formy architektonicznej, wolnostojący, prostokątny w planie z aneksem w narożniku północnym elewacji wzdłużnej zachodniej (tylna) oraz przybudówką werandy na osi elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa); układ wnętrza zasadniczo 2,5.traktowy, trójdzielny, z wejściem głównym usytuowanym w elewacji tylnej (w aneksie - przed aneksem murowany podest schodów zewnętrznych). Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym; aneks tylny parterowy z dachem pulpitowym; w korpusie głównym od frontu 3.osiowa wystawka wyprowadzona z lica z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach; elewacja tylna podwyższona o 5.osiową wystawkę zwieńczoną trójkątnym szczytem opracowanym w formie attyki, także z odrębnym dachem dwuspadowym (wystawka ta wymurowana jest z cegły ceramicznej czerwonej, co może świadczyć o jej późniejszym datowaniu); weranda parterowa kryta spłaszczonym daszkiem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych: dach główny z dachami wystawek eternit, weranda także eternit, w aneksie pokrycie bitumiczne. Budynek murowany z cegły ceramicznej w kolorze żółtym, wążek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna; elewacje opracowane w cegle z detalem architektonicznym z cegły i kształtek ceramicznych, elewacje przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi, nadproża zaakcentowane układem cegły i gzymsami powtarzającymi kształt łuków ułożonymi główkami cegły; otwory okienne oparte na ceglany gzymsie kordonowym obiegającym budynek po obwodzie; wyodrębniony wysoki cokół fundamentu zakończony rolką z kształtek ceramicznych; szczyt wystawki frontowej zwieńczony ceglana sterczyną z ceramicznym akroterionem. W większości zachowana stolarka okienna (okna skrzynkowe, podwójne, dwuskrzydłowe, ze zrównoważonym słupkiem i ślemieniem, skrzydła główne 2.połowe, w nadświetlu z jedną taflą); stropy o belkowej konstrukcji tynkowane na trzcinowej podsufitce; częściowo drewniane podłogi; zabiegowe schody na poddasze. Wymieniona stolarka drzwiowa.

Budynek mieszkalny Lasowice Wielkie nr 15.

Usytuowany w zachodniej części wsi, po północnej stronie północnej ulicy wiejskiej, kalenicowo do jej osi. Dawniej tworzący wraz z budynkami gospodarczymi (zachowany drewniany spichlerz i brama wjazdowa na posesję) zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Wzniesiony w 4 ćw. XIX w., remontowany i modernizowany w 4 ćw. XX w., z dobrze zachowaną formą architektoniczną; wolnostojący, oparty na planie prostokąta z występm środkowego ryzalitu w elewacji wzdłużnej południowej (frontowa); układ wewnątrz nieznacznie przekształcony, lecz czytelny w stosunku do projektowego rozwiązania: zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z wejściami zlokalizowanymi na osi elewacji wzdłużnej północnej oraz w elewacji bocznej wschodniej. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym; frontowy ryzalit dwukondygnacyjny z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach; połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka na deskowaniu); przed ryzalitem murowany taras, przed

wejściem bocznym murowany podest schodów zewnętrznych. Budynek murowany; cokół fundamentu ceglany, z odsadzką od lica zwieńczony rolką cegły o sfazowanych krawędziach górnych; ściany zewnętrzne murowane z cegły ceramicznej palonej, watek krzyżykowy, zaprawa cementowo-wapienna; do dekoracji elewacji użyte cegły oraz kształtki i plakietki ceramiczne; krawędzie szczytów ponad połaciami dachowymi obłożone okładziną ze sztucznego kamienia. Elewacje przeprute otworami okiennymi rozstawionymi symetrycznie w osiach, otwory zwieńczone łukami odcinkowymi o obniżonej strzałce, nadproża z dekoracyjnym układem cegieł, ponad nimi i na wysokości parapetów gzymsy z fryzami kostkowymi z cegły; ponad otworami okiennymi – w partii poddasza – ceramiczne owalne plakietki (motyw bogini urodzaju Ceres); szczyt ryzalitu o bogatym opracowaniu ze sterczynami (zwieńczonymi ceramicznymi akretorionami), wzdłuż krawędzi szczytu schodkowa dekoracja z cegły wydzielająca w polu szczytu zagłębioną niszę, w niej – na osi – wnęka z ceramiczną figurą chłopca trzymającego kosz na głowie (podobna nisza na osi szczytu północnego, w niej ceramiczna figura dziewczyny). Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa; wewnątrz lokali mieszkalnych przebudowane i zmodernizowane. Zachowane belkowe stropy; zabiegowe schody na poddasze; częściowo drewniane podłogi oraz więźba dachowa wykonana z elementów tartych, z drewna iglastego.

Budynek mieszkalny Lasowice Wielkie nr 88.

Usytuowany na terenie nawsia, na zachód od kościoła, obecnie znajdujący się już poza terenem kościelnym, dawniej związany z parafią rzymskokatolicką, pełniący funkcję szkoły z mieszkaniem dla nauczyciela (sprawującego także pomocnicze funkcje kościelne np. organisty). Wolnostojący, wzniesiony około 1888 r., prostokątny w planie, układ wnętrza przekształcony, ale czytelny- zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z wejściem na osi elewacji wzdłużnej południowej (frontowa), za którym znajduje się klatka schodowa z komunikacją na poddasz i do piwnicy; z duszy klatki schodowej przechodziło się do sal lekcyjnych (na parterze) lub do mieszkania nauczyciela (na poddaszu). Obiekt murowany: pierwotnie prawdopodobnie o elewacjach opracowanych w cegle, wtórnie otynkowanych i pobielonych; cokół fundamentu ceglany, z odsadzką od lica, wtórnie obetonowany; mury zewnętrzne i wewnętrzne wykonane z cegły ceramicznej pełnej, na zaprawie cementowo-wapiennej. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu), szczyty w dolnych narożnikach zaakcentowane masywnymi sterczynami; elewacje w partii przyziemia przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi; otwór drzwi wejściowych prostokątny (przypuszczalnie przebudowany – zmieniona szerokość i kształt). Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa (także we wnętrzu). Zachowane belkowe stropy tynkowane na podsufitce; dwubiegowe schody na poddasze; więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa wsparta na mieczowanych słupach. Wnętrze przebudowane i zmodernizowane, nowe materiały na podłogach, sufitach i ścianach wewnętrznych.

Budynek mieszkalny Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 4.

Usytuowany w centrum układu osadniczego wsi, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej wydzielającej plac wiejski (obecnie ulica Działdowska), kalenicowo do jej osi; tworzący wraz z budynkami gospodarczymi (zachowany duży, murowany budynek gospodarczy z 1926 r.) zabudowę dawnej posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Powstały w 4 ćw. XIX w., częściowo przekształcony i zmodernizowany w 4 ćw. XX wieku. Wolnostojący, wzniesiony na planie prostokąta z dobudowanym od frontu wtórnym aneksem (zapewne przekształconym z dawnej werandy lub ganku); układ wewnątrz zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, przekształcony

w wyniku adaptacji i modernizacji prowadzonych w 2 połowie XX w. Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym; od frontu środkowa, wyprowadzona z lica 2.osiowa wystawka z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach; aneks frontowy parterowy z daszkiem pulpitowym. Fundament z kamieni polnych, partia przyziemia budynku murowana z cegły ceramicznej i otynkowana – tynki wapienne, szare, rapowe; szczyty (w tym szczyt frontowej wystawki) i ścianka kolankowa konstrukcji słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, styki desek olistwowane, końcówki wycięte w jaskółcze ogony. Połacie dachowe pokryte wtórnie eternitem. We wnętrzu zachowana więźba dachowa (płatiwio-krokwiova z jętkami wsparta na mieczowanych ściankach stolcowych; naga podłoga na strychu; konstrukcja stropów belkowych (częściowo tynkowanych na trzcinowej podsufitce; zabiegowe, konstrukcji policzkowej schody na poddasze. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, podwójne, dwuskrzydłowe, skrzydła główne 3.polowe; w szczytach okna typu krosnowego, dwuskrzydłowe, skrzydła 3.polowe). Wymieniona stolarka drzwiowa, zmodernizowany wystrój wnętrza (posadzki i podłogi, część sufitów, tynki i warstwy malarskie ścian wewnętrznych).

Budynek mieszkalny Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 54 (d. nr 50).

Usytuowany w południowej części układu osadniczego, w zabudowie kolonijnej, po wschodniej stronie drogi wiodącej z Malborka do Dzierzgonia (obecnie końcowy odcinek ulicy Moniuszki), kalenicowo do jej osi. Zbudowany w 1933 r. dla właściciela gospodarstwa o inicjałach: VG (czym świadczy inskrypcja umieszczona w płycinie elewacji frontowej); być może był to drugi z wiejskich zajazdów. Budynek wolnostojący, wzniesiony na planie prostokąta, układ wewnątrz zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z przelotową sienią na osi, do której prowadzą wejścia od wschodu i od zachodu (czyli usytuowane w elewacjach wzdłużnych tylnej i frontowej). Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem naczółkowym, od frontu wyprowadzona z lica 2.osiowa wystawka z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach, połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka na łatach). Budynek murowany z cegły ceramicznej maszynowej, watek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna; elewacje częściowo opracowane w cegle, częściowo otynkowane – tynki cementowo-wapienne, szare, nakrapiane, boniowane; fundament z cegły, cokół zwieńczony rolką cegły kładzonej pionowo główkami, z odsadzką od lica. Kompozycja elewacji - opracowane w kontraście materiałowo-kolorystycznym, przeprute prostokątnymi otworami okiennymi zaakcentowanymi opaskami z tynku oraz ceglanymi parapetami; otwór drzwiowy od frontu prostokątny, z szeroką, profilowaną opaską; gzyms podokapowy w postaci prostej szerokiej opaski z elewacji wzdłużnych przechodzi w elewacjach bocznych w element wydzielający szczyty, w szczycie frontowej wystawki ceramiczna płycina z datą budowy i inicjałami właściciela: *Erb./1933/VG*); szczyt frontowy w opracowaniu sterczynowym (u podstawy i w wierzchołku występują masywne sterczyny zwieńczone akroterionami w formie kul ze sztucznego kamienia). We wnętrzu zachowana więźba dachowa o konstrukcji płatiwio-krokwiovej z pochyłymi zastrzałami opartej na mieczowanych ściankach stolcowych; stropy belkowe tynkowane na podsufitce; zabiegowe schody na poddasze. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, dwuskrzydłowe, skrzydła trój- i czteropolowe, ze słupkiem na jednym ze skrzydeł, bez ślemion), częściowo zachowane dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe okiennice.

Budynek mieszkalny Tragamin nr 1.

Usytuowany w południowej części wsi, w zabudowie kolonijnej, jako nieco wyodrębnione z układu osadniczego wybudowanie powstałe zapewne stosunkowo

późno, ukształtowane w formie majątku ziemskiego o klasycznym rozplanowaniu przestrzennym: rezydencja – park; forma architektoniczna budynku zdecydowanie nawiązuje do dworu, a nie do tradycyjnego, regionalnego budownictwa wiejskiego. Zbudowany w 1913 r., nieznacznie przebudowywany i modernizowany w 2 połowie XX w., w tym także w ostatnich latach ¹²⁹. Budynek wzniesiony na urozmaiconym planie wieloboku, korpus główny jest prostokątny z wystęgami kilku ryzalitów: głębokiego narożnego od zachodu, dwóch płytkich ustawionych w narożnikach elewacji frontowej (wschodnia) oraz ryzalitu północnego, przed którym znajduje się prostokątny w rzucie podcień; ponadto między ryzalitami frontowymi występuje murowana przybudówka z tarasem dla pomieszczenia drugiej kondygnacji. Budynek podpiwniczony, bryła – analogicznie jak w planie – wielostopniowa, urozmaicona, dwukondygnacyjna, nakryta kombinacją dachów: czterospadowych, trójpołaciowych i dwuspadowych, połacie wtórnie pokryte blachą trapezową (pierwotnie występowało na nich pokrycie ceramiczne). Korpus główny przekryty wysokim dachem czterospadowym, ryzalitty frontowe dwukondygnacyjne z odrębnymi dachami trójpołaciowymi; przybudówka między ryzalitami w formie murowanego tarasu z pełną balustradą; ryzalit zachodni przekryty dachem trójpołaciowym o wyłamanych połaciach, przed ryzalitem parterowy murowany aneks obudowy dla schodów do piwnicy; ryzalit północny z dachem dwuspadowym, przed nim wsparty na murku i czterech drewnianych kolumnach podcień w formie niskiego trójpołaciowego daszku. Budynek murowany z cegły ceramicznej maszynowej, elewacje tynkowane, tynki wapienne, szare, nakrapiane; na elewacjach skromny detal architektoniczny ukształtowany w tynku w postaci: prostokątnych opasek okiennych z płycinami podparapetowymi, opaskowych gzymsów kordonowych i płycin artykułujących lico w poziomie drugiej kondygnacji; elementy te malowane w kolorze ciemniejszym od powierzchni lica. Otwory okienne i drzwiowe prostokątne, rozstawione w symetrycznych osiach. W większości otworów okiennych zachowana stolarka: drewniana, skrzynkowa, podwójna, dwuskrzydłowa, z dominującym ślemieniem, skrzydła nadświetla z drobnym podziałem szczeblinowym, skrzydła główne z jedną taflą, w dwóch oknach w ryzalicie zachodnim zachowane drewniane żaluzje zewnętrzne; kilka okien ze stolarką wtórną: z profili PCV; stolarka drzwi wejściowych wymieniona. Wnętrza zmodernizowane, odnowione, przekształcone, z wyposażeniem i wystrojem wykonanym ze współczesnych materiałów (podłogi, posadzki, sufity, schody na piętro, tynki i warstwy malarskie ścian wewnętrznych).

Budynek usługowo-mieszkalny (światlica wiejska) Tragamin nr 25.

Usytuowany w centrum układu osadniczego, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej, kalenicowo do jej osi; tworzący zabudowę dawnego majątku ziemskiego o bardzo rozbudowanym programie zagospodarowania przestrzennego: z wielkim folwarkiem oraz dużym parkiem siedliskowym (oba te elementy zachowane w dosyć dobrym stanie, ponadto ogrodzenie przy granicy wschodniej i południowej założenia). Zbudowany w 4 ćw. XX w. jako dom właściciela ziemskiego - *Gutshaus*, po licznych remontach i modernizacjach wykonywanych w 2 połowie XX w., nie prowadzących jednak do znaczącego przekształcenia pierwotnej formy architektonicznej. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, z wystęgą środkowego 3.osiowego ryzalitu w elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa), przed ryzalitem prostokątna w rzucie drewniana weranda, w elewacji szczytowej północnej podest schodów zewnętrznych z metalowym gankiem, w narożniku północnym elewacji tylnej prostokątny murowany ganek z podestem schodów zewnętrznych (wtórny); układ wnętrza przekształcony – zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym

¹²⁹ Być może w tym właśnie majątku w latach 1929-1935 mieszkał Hermann Rauschnig, muzykolog, polityk niemiecki, prezydent Senatu Wolnego Miasta Gdańska.

poddaszem nakryta dachem dwuspadowym, ryzalit frontowy dwukondygnacyjny, z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym (o krótszych połaciach niż w dachu głównym); weranda przed ryzalitem frontowym parterowa z daszkiem pulpitowym, ganek w elewacji tylnej także parterowy z daszkiem pulpitowym, podobnie jak ganek północny. Wszystkie połacie dachowe kryte eternitem. Budynek posadowiony na murowanym fundamencie, cokół wysoki, z odsadzką od lica, wtórnie otynkowany; ściany murowane z cegły ceramicznej maszynowej, watek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, elewacje pierwotnie opracowane w cegle, wtórnie otynkowane; szczyty w opracowaniu sterczynowym – ceglane sterczyny w formie nadwieszonych postumentów występują u podstawy i w wierzchołkach, zachowane ceglane gzymsy koronujące z kroksztynowymi fryzami w partiach podokapowych i wzdłuż krawędzi szczytów; elewacje przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi oraz otworami drzwiowymi, niektóre otwory – w szczytach od południa i północny – przemurowane (zachowany dawny kształt, wstawione prostokątne okna). Częściowo zachowana stolarka okienna: drewniana, skrzynkowa, dwuskrzydłowa, z dominującym ślemieniem, skrzydła główne z dwiema taflami; częściowo okna z profili PCV; wymieniona stolarka drzwiowa. Weranda frontowa na podmurówce, konstrukcji słupowo-belkowej, dolna partie wypełnione pełnymi płycinami, wyżej duże witryny z drobnym podziałem szczeblinowym, w partii podokapowej ażurowe dekoracje.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.

Analiza strategiczna SWOT stanowi zestawienie czterech powiązanych kategorii, określonych jako: Strengths-silne strony, Weaknesses-słabe strony, Opportunities-szanse i Threats-zagrożenia. Jest narzędziem stosowanym w różnorodnych opracowaniach planistycznych i programowych sporządzonych na szczeblu lokalnym, regionalnym i krajowym. Znajduje powszechne zastosowanie w planowaniu z uwzględnieniem komponentu przestrzennego, gospodarczego i społecznego, na przykład w strategiach rozwoju gmin, powiatów, województw, w planach rozwoju lokalnego, w programach rewitalizacji, w studiach zagospodarowania przestrzennego itp.

Dobrze wykonana analiza SWOT nie może być tylko arbitralnie dobranym zbiorem sformułowań przyporządkowanych do poszczególnych kategorii, ale powinna charakteryzować się zasygnalizowaną wyżej ich korelacją. Oznacza to minimum, że kategoria S (silne strony) musi być powiązana z kategorią T (zagrożenia), a kategoria W (słabe strony) z kategorią O (szanse) – na zasadzie: zagrożenia osłabiają silne strony/rozwijane silne strony eliminują zagrożenia (i odpowiednio: słabe strony niwelują szanse rozwoju/ wykorzystywane szanse przyczyniają się do zaniku słabych stron); *de facto* interakcje powinny zachodzić na wszystkich poziomach analizy.

Matryca analizy powinna być również sporządzana z punktu widzenia wybranej dziedziny stanowiącej przedmiot opracowania tj. uwzględniać korelacje związane bezpośrednio z tą dziedziną, determinujące jej funkcjonowanie.

Poniżej zaprezentowana zostaje analiza SWOT wykonana na potrzeby *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019*, uwzględniająca uwarunkowania lokalnego dziedzictwa kulturowego tj. w szczególności potencjał krajobrazu kulturowego i zachowanych zasobów zabytkowych. Stanowi ona wstęp do sformułowania podstawowych tez programu: celów, priorytetów, kierunków działania i zadań w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wyrażonych *explicite* w **rozdziale 7** (jako wynik wykonanej analizy strategicznej i poprzedzających ją analiz zasobów zawartych w **rozdziałach 2-5** Programu).

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
Korzystne położenie gminy – w sensie komunikacyjnym oraz w relacji do wielkomiejskiego (w skali lokalnej) ośrodka jakim jest prężnie rozwijający się Malbork; tradycyjne i trwałe związki (gospodarcze i społeczne) łączące Malbork z jednostkami osadniczymi położonymi na terenie gminy; Dostępność do szlaku żeglownego Nogatu który stanowi część międzynarodowej drogi wodnej E-70 i w minionej perspektywie finansowania z budżetu UE stał się beneficjentem realizacji dużego projektu (<i>Pętla Żuławska</i>); możliwość kontynuacji	Zły lub niezadowalający stan zachowania wielu obiektów zabytkowych położonych na terenie gminy; Postępujący proces degradacji zabytkowej zabudowy wiejskiej o wybitnych walorach architektonicznych i historycznych, zwłaszcza architektury drewnianej i ryglowej – domy podcieniowe w Stogach i Lasowicach Małych, domy konstrukcji zrębowej w Cisach, Grobelnie, Stogach, Kamienicy, Lasowicach Wielkich; Silne przekształcenia w układach przestrzennych, zespołach zabudowy

projektu w nowej perspektywie finansowej; Atrakcyjność terenów gminy dla lokalizacji budownictwa mieszkalnego i usługowego (zwłaszcza w zakresie turystyki), zachęcająca inwestorów poszukujących dogodnych siedlisk położonych blisko Malborka i Zamku Malborskiego; Potencjał rolniczy i krajobrazowy gminy – wysoka jakość gleb, duża liczba „wolnych” siedlisk do zagospodarowania, w tym siedlisk historycznych, opuszczonych (np. Pielica); Doskonałe warunki do rozwijania alternatywnych na wsi form gospodarowania sprzyjających rozwojowi przedsiębiorczości lub samozatrudnieniu – w ramach ekoturystyki, agroturystyki i turystyki kwalifikowanej oraz w ramach odnawialnych źródeł energii; Wybitne walory lokalnego krajobrazu kulturowego; Stosunkowo duży procent, w stosunku do całego zachowanego zasobu, obiektów architektury drewnianej, dających świadectwo o tradycjach budowlanych nie tylko samej gminy, ale całego regionu Żuław Wiślanych; Stosunkowo dobry stan zachowania krajobrazu kulturowego – zwłaszcza w „warstwie podstawowej” odnoszącej się do układów ruralistycznych, ciągów komunikacyjnych, urządzeń hydrograficznych, rozłógów pól i komponowanych nasadzeń zieleni wysokiej; Doświadczenie w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych realizowanych na terenie gminy – zwłaszcza z RPO oraz z PROW; Strategia, doświadczenie i dokonania Lokalnej Grupy Działania Żuławy-Mierzeja, w skład której wchodzi Gmina Malbork.	i indywidualnych gospodarstwach, związane z wprowadzaniem nowych form budownictwa nie nawiązujących do lokalnych i regionalnych tradycji oraz historycznych uwarunkowań; przekształcenia te występują na obszarach służących jako tereny adaptowane przez mieszkańców Malborka do potrzeb mieszkaniowych i usługowych – Grobelno, Kościeleczyki, Nowa Wieś Malborska; Nie przeznaczanie przez władze gminy środków na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych - brak uchwały w sprawie przyznawania dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków; Niewielkie środki finansowe zabezpieczone w budżecie wojewódzkiego konserwatora zabytków na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych; niewielka szansa na pozyskanie dofinansowania z tego źródła ze względu na „peryferyjne położenie” gminy; Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy zarówno w środowisku lokalnym, jak i w stopniu powszechnym: w tym także brak rzeczywistego rozpoznania w środowisku specjalistycznym; Cięgle jeszcze niezadawalająca aktywność lokalnej społeczności (osób prywatnych, przedsiębiorców, członków NGO's) w procesie generowania projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim (mała liczba składanych wniosków, niewystarczająca informacja o źródłach finansowania, mała praktyka w przygotowywaniu wniosków aplikacyjnych).
SZANSE	ZAGROŻENIA
Typowo wiejski charakter lokalnego środowiska społecznego i infrastrukturalnego stanowiący atut w opracowywanych na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym dokumentach rozwoju i programach wsparcia;	Bliskie położenie Malborka i tradycyjne związki z miastem jako czynnik oddziałujący negatywnie, przyczyniający się do zacierania ukształtowanych w toku procesu dziejowego relacji przestrzennych, niwy siedliskowej, przekształceń

Uchwalenie i wdrażanie w życie wielu krajowych i wojewódzkich opracowań programujących rozwój przestrzenny, społeczny i gospodarczy z uwzględnieniem komponentu jakim jest dziedzictwo i krajobraz kulturowy; zapowiadana w tych dokumentach pomoc władz centralnych i wojewódzkich dla jst, o wymiarze zarówno finansowym, jak i wspomagającym rozwój zasobów ludzkich (np. <i>Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami na lata 2014-2017</i>); Udział Gminy Malbork w Strategii Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2104-2020, co stwarza możliwość realizacji inwestycji zmieniających i porządkujących przestrzeń publiczną nie tylko w skali lokalnej, lecz większej, prowadzonej wspólnie z innymi jst; Pojawianie się oddolnych inicjatyw związanych z tworzeniem produktów regionalnych (turystycznych, kulinarnych) opartych na zasobach dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Żuław i Powiśla – <i>vide</i> Strategia Promocji Produktu Turystycznego „<i>Rowerowe Szlaki Zamków Gotyckich</i>” opracowana przez trzy lokalne grupy działania; działalność Stowarzyszenia Wspierania Aktywności Lokalnej w Lasowicach Wielkich realizującego od kilku lat projekty łączące historię z teraźniejszością (przegląd potraw regionalnych, rewitalizacja dawnego cmentarza ewangelickiego); Tworzenie przez malborskie władze samorządowe (miejskie i gminne) infrastruktury turystycznej odwołującej się do regionalnej historii i tradycyjnych zajęć oraz przyczyniającej się do rewitalizacji i promocji obiektów zabytkowych (trasa rowerowa po szlaku dawnej kolei wąskotorowej, przystań żeglarska w ramach „<i>Pętli Żuławskiej</i>”); Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, Wiedza i Edukacja) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich;	tradycyjnej architektury – generalnie do procesów urbanizacji otwartego krajobrazu gmin Malbork (zwłaszcza w Grobelnie, Kamienicy i Kamionce, Kościeleczkach, Nowej Wsi Malborskiej); Pogarszający się stan obiektów zabytkowych na terenie gminy; Mała liczba obiektów zabytkowych objętych ochroną prawną, głównie poprzez wpis do rejestru zabytków – brak inicjatyw dysponentów obiektów zabytkowych o dużych walorach historycznych i architektonicznych zmierzających do zwiększenia liczby wpisów do rejestru (oraz zbyt niska aktywność WKZ w tej dziedzinie); Wysokie koszty przygotowanie dokumentacji na projekty inwestycyjne przeznaczone do interwencji środkami pomocowymi UE; Niespójność polskiego prawodawstwa z wytycznymi KE utrudniająca proces aplikacji dotacji europejskich; formalne utrudnienia dla potencjalnych beneficjentów projektów finansowanych ze wsparciem środków unijnych, często zniechęcające wnioskodawców; Liczne samowolne remonty i modernizacje prowadzone przy obiektach zabytkowych, wynikające z braku świadomości na temat problematyki opieki nad zabytkami; Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną lub publiczną.
---	---

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE. PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ I ZADANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Po uwzględnieniu zapisów zawartych w: *Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami na lata 2014-2017*, *Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018* oraz *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* cel strategiczny **Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019** zostaje sformułowany następująco:

**Popularyzacja dziedzictwa i odnowa krajobrazu kulturowego
przyczyniające się do rozwoju przestrzennego i gospodarczego gminy,
w tym turystyki oraz do kształtowania kreatywnych
postaw jej mieszkańców.**

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie:

Jakościowe i ilościowe poszerzenie zadań w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wykonywanych przez władze gminy we współpracy z innymi podmiotami (trzeci sektor, przedsiębiorcy, kościoły i związki wyznaniowe) służące harmonijnemu rozwojowi posiadanych zasobów: przestrzennych, infrastrukturalnych i społecznych.

Cel będzie realizowany w ramach trzech priorytetów:

- I. Zachowanie i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy;**
- II. Odnowa krajobrazu kulturowego gminy;**
- III. Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego związanego z krajobrazem kulturowym gminy.**

Priorytet I: Zachowanie i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy.	
Kierunki działań	Zadania
Poszerzanie form ochrony zabytków.	Nawiązanie przez władze gminy stałej współpracy z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków; określenie kanałów przekazywania informacji na temat stanu zasobu krajobrazu kulturowego i zachodzących w nim zmian.
	Występowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków z wnioskami o wpisanie do rejestru zabytków najcenniejszych zabytków nieruchomych (stanowiących własność gminy lub współdziałanie w tym zakresie z właścicielami obiektów zabytkowych); przygotowanie we własnym zakresie lub wspomaganie dysponentów obiektów zabytkowych w opracowaniu dokumentacji wymaganej przy wpisie do rejestru zabytków.
	Opracowywanie i uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (projektów i zmian) w ścisłej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków; wprowadzanie do tekstów i rysunków planów ustaleń dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w sposób bardziej szczegółowy niż w planach obecnie obowiązujących.
	Wydanie Zarządzenia Wójta Gminy dotyczącego prowadzenia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork (GEZ) na podstawie art. 22 ust. 4 u.o.z.
	Aktualizacja strategicznych dokumentów programujących rozwój lokalny i regionalny poprzez wprowadzenie zapisów odwołujących się <i>explicite</i> do eksponowania dziedzictwa kulturowego regionu oraz wykorzystania zasobów i walorów krajobrazu kulturowego, przy formułowaniu zadań zmierzających do osiągnięcia planowanych stanów i efektów; w przypadku dokumentów o zasięgu powiatowym – współpraca w tej dziedzinie z władzami innych gmin żuławskich; zmiany tego typu potrzebne są np. w <i>Strategii Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2104-2020</i> .
Zwiększenie stopnia opieki nad zabytkami.	Monitoring GEZ polegający na wykonywaniu wizji lokalnych służących ocenie stanu zachowania obiektów zabytkowych, konieczności przeprowadzania prac konserwatorskich i budowlanych, konieczności dokonania zmian w sposobie użytkowania, zakresu związanych z tym adaptacji etc. Sporządzanie raportów dokumentujących wizje lokalne i przesyłanie ich do wiadomości wojewódzkiego konserwatora zabytków; wprowadzanie zapisów o zmianach w stanie zachowania zabytków ujętych w GEZ do kart adresowych tych obiektów.
	Opracowanie planu prac budowlano-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność lub współwłasność Gminy Malbork i występowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków, do sejmiku wojewódzkiego oraz do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z wnioskami dotyczącymi dofinansowania określonego zakresu tych prac (gmina w roli beneficjenta) – dotyczy obiektów architektury i budownictwa, zespołów zabudowy.
	Opracowanie planu prac porządkowych, zabezpieczających, pielęgnacyjnych i poprawiających estetykę obiektów zabytkowych

Zwiększenie stopnia opieki nad zabytkami.	stanowiących własność lub współwłasność Gminy Malbork; występowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków, do sejmiku wojewódzkiego oraz do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego ministerstwa kultury z wnioskami dotyczącymi dofinansowania określonego zakresu tych prac (gmina w roli beneficjenta) – dotyczy zespołów zieleni wysokiej (parków, cmentarzy, alei).
	Powstrzymanie procesów samowoli budowlanych w odniesieniu do obiektów zabytkowych; przeciwdziałanie procesom niszczenia i degradacji obiektów zabytkowych – we współpracy z organem budowlanym Starostwa Powiatowego.
Stworzenie szerokiej platformy społecznej wspierającej działania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	Uporządkowanie uregulowań prawnych dotyczących własności lub współwłasności obiektów zabytkowych na terenie gminy.
	Wspieranie dysponentów obiektów zabytkowych przy opracowaniu wniosków dotyczących prac budowlano-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, szczególnie w odniesieniu do wniosków składanych w konkursach ogłaszanych przez sejmik wojewódzki oraz Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (program „Dziedzictwo kulturowe”) - gmina w roli partnera lub konsultanta.
Współpraca samorządu z trzecim sektorem w sferze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	Uwzględnianie problematyki zachowania dziedzictwa i krajobrazu kulturowego w Gminnym Programach Współpracy Z Organizacjami Pozarządowymi.
	Organizowanie konkursów dla organizacji pozarządowych na realizację zadań publicznych z uwzględnieniem problematyki zachowania dziedzictwa i krajobrazu kulturowego.
	Współpraca przy tworzeniu projektów miękkich dofinansowanych z UE ukierunkowanych na wyrównywanie szans na obszarach wiejskich, uwzględniających problematykę ochrony zabytków; gmina w roli inicjatora, konsultanta oraz donatora (gwarancje wkładu własnego).
	Aktywny udział samorządu w pracach Lokalnej Grupy Działania, mobilizowanie stowarzyszeń, rad sołeckich i innych potencjalnych beneficjentów z sektora społecznego do tworzenia projektów związanych z zachowaniem i odnową dziedzictwa kulturowego wsi żuławskich (działanie LEADER).
	Inspirowanie działań na rzecz nawiązania współpracy międzynarodowej podmiotów NGO's w celu wymiany informacji i doświadczeń, promocji oraz rozwiązywania problemów społecznych w skali regionu i lokalnej – w tym z dziedziny kultury i ochrony zabytków; możliwość generowania projektów dofinansowanych z programów transgranicznych (granty Euroregionu Bałtyk, program Południowy Bałtyk, INTEEREG IV). Wspieranie przez władze Gminy współpracy międzynarodowej oraz realizacji projektów międzynarodowych i międzyregionalnych realizowanych w trzecim sektorze (pomoc rzeczowa, merytoryczna, ewentualnie finansowa).
Priorytet II: Odnowa krajobrazu kulturowego gminy.	
Kierunki działań.	Zadania.
Wykorzystanie zasobów dziedzictwa oraz walorów krajobrazu kulturowego gminy w rozwoju przestrzennym, społecznym i gospodarczym gminy,	Kontynuowanie działań związanych z projektowaniem, wytyczaniem i znakowaniem szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, wodnych) z uwzględnieniem zasobów i walorów zabytkowego krajobrazu kulturowego gminy .
	Ochrona i ekspozycja panoram widokowych z oznakowaniem wybranych miejsc (punkty

w tym turystyki i kultury. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa oraz walorów krajobrazu kulturowego gminy w rozwoju przestrzennym, społecznym i gospodarczym gminy, w tym turystyki i kultury.	i otwarcia widokowe), działanie powiązane z wytyczaniem szlaków turystycznych.
	W partnerstwie z innymi jst powiatu malborskiego tworzenie marek regionalnych i produktów turystycznych wykorzystujących najważniejsze i najbardziej charakterystyczne komponenty dziedzictwa kulturowego Żuław Malborskich – np. „<i>Rowerowy Szlak Zamków Gotyckich</i>”.
	Rewaloryzacja zabytków archeologicznych i wciągnięcie ich do systemu atrakcji turystycznych regionu – np. poprzez oznakowanie tablicami informacyjnymi w sposób analogiczny do tablic informacyjnych z projektu „<i>Nowa przestrzeń życia</i>” dofinansowanego z UE (występują na obszarze sąsiedniej gminy Stare Pole).
Planowanie i projektowanie procesów rewitalizacyjnych wybranych obszarów i przestrzeni zabytkowych. Przygotowanie i realizacja prac remontowych: budowlanych i konserwatorskich przy najważniejszych zabytkach ruchomych i nieruchomych tworzących zasób dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.	Wybór obszarów (np. układów ruralistycznych) przeznaczonych do przedsięwzięć rewitalizacyjnych. Przygotowywanie dla wybranych obszarów koncepcji programowo-przestrzennych, programów rewitalizacyjnych i szczegółowych projektów działań konserwatorskich, architektonicznych oraz budowlanych.
	Przeprowadzanie konsultacji społecznych dla obszarów wyznaczonych do rewitalizacji, przygotowywanie prognoz oddziaływania na środowisko społeczne i przyrodnicze.
	Przygotowanie dokumentacji projektowych i realizacja zamierzeń inwestycyjnych dotyczących wykonywania remontów konserwatorskich najważniejszych zabytków występujących w zasobie gminy, samodzielnie lub w partnerstwie z ich dysponentami, w tym: remont konserwatorski domu podcieniowego w Lasowicach Małych, wciągnięcie w orbitę tych działań innych podmiotów – np. parafii rzymskokatolickiej w Lasowicach Wielkich z kościołem filialnym w Szawałdzie.
	Remonty dróg gminnych dofinansowywane w ramach programów rządowych, funduszy pomocowych UE oraz dzięki wsparciu sejmiku wojewódzkiego.
Wykorzystanie przez partnerów gminy z sektora prywatnego i społecznego dotacji europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym na problematykę odnowy dziedzictwa kulturowego.	We współpracy z partnerami dokonanie wyboru obiektów zabytkowych, które będą przeznaczone do przeprowadzenia prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych zmierzających do odtworzenia ich historycznego wyglądu.
	Udzielanie pomocy partnerom z sektora prywatnego i społecznego w przygotowaniu wniosków aplikacyjnych dotyczących dofinansowania prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych przy zabytkach ruchomych i nieruchomych (wsparcie prawne, rzeczowe, merytoryczne, w określonych przypadkach i na określonych zasadach – finansowe) – w tym pomoc przy odbudowie domu podcieniowego w Lasowicach Małych.
	Wprowadzenie <i>Uchwały Rady Gminy Malbork w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania</i>; realizacja tej uchwały.
	Pomoc przy składaniu odpowiednich wniosków aplikacyjnych oraz przy rozliczaniu prac. Wspieranie organizacji pozarządowych rozumiane jako inspiracja i zachęta do tworzenia projektów przewidzianych do interwencji funduszami UE (np. zapewnianie wkładów własnych dla zadań dofinansowanych z innych źródeł, przekazywanie tytułów własności do terenów – dzierżawa,

	użytkowanie – przewidzianych do rewitalizacji lub renowacji.
Priorytet III: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego związanego z krajobrazem kulturowym gminy.	
Kierunki działań.	Zadania.
Badania.	Weryfikacja kart adresowych obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork: odnotowywanie zmian dotyczących własności, sposobu użytkowania, numeracji działek, rejestracja przekształceń dokonywanych w tych obiektach w wyniku prowadzonych remontów (lub powstałych wskutek zaniedbań), w miarę pozyskiwania danych uzupełnianie wiadomości o historii tych obiektów.
	Wykonywanie we własnym zakresie opracowań związanych z dziedzictwem kulturowym gminy lub uwzględniającym te zagadnienia: strategii, planów i programów rozwoju gminy, prognoz oddziaływania na środowisko społeczne i przyrodnicze, opracowań odnoszących się do tradycji i symboliki regionu, przekazów duchowych itp.
	Zlecanie podmiotom zewnętrznym specjalistycznych opracowań z zakresu ochrony zabytków i konserwacji (studia historyczno-przestrzenne, katalogi typów budownictwa regionalnego i detalu architektonicznego, studia krajobrazowe, badania historyczno-architektoniczne zagrożonych obiektów architektonicznych, badania ratownicze zagrożonych stanowisk archeologicznych, karty ewidencyjne zabytków ruchomych i zabytków nieruchomych, inwentaryzacje szczególnie cennych zabytków nieruchomych, w tym parków i cmentarzy, dokumentacje projektowe związane z rozbudową i adaptacją obiektów zabytkowych).
Informatyzacja.	Utworzenie na stronie internetowej gminy podstrony (zakładki) o nazwie: <i>Dziedzictwo Kulturowe Gminy</i> ; zamieszczanie informacji o zasobie i wartościach tego dziedzictwa: krajobrazie, zabytkach, historii, tradycjach, zwyczajach i obrzędach, legendach itp.;
	Aktualizacja podstrony internetowej, we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa Oddział w Gdańsku, zamieszczanie aktualnych informacji dotyczących problematyki konserwatorskiej i ochrony zabytków, zamieszczanie linków odsyłających osoby zainteresowane do artykułów na temat zmian prawnych w dziedzinie ochrony zabytków, projektów i zamian w odpowiednich aktach prawnych, planach i programach ochrony zabytków, na temat organizowanych konferencji, sympozjów itp.
	Publikacja w BIP Zarządzenia Wójta Gminy Malbork w sprawie prowadzenia Gminnej Ewidencji Zabytków.
Edukacja.	Utworzenie bazy danych na temat zabytków tworzących krajobraz kulturowy gminy.
	Organizacja szkoleń na temat dziedzictwa kulturowego gminy (powiatu, regionu Żuław Malborskich), zwłaszcza dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz dla organizacji pozarządowych
	Udział pracowników urzędu oraz partnerów gminy w szkoleniach na temat dziedzictwa kulturowego organizowanych przez podmioty zewnętrzne, w tym przez służby konserwatorskie szczebla wojewódzkiego i centralnego (zapowiadane w <i>Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki</i>

Edukacja.	Nad Zabytkami na lata 2014-2017).
	Kontynuowanie zajęć z tematyki ochrony dziedzictwa przez placówki oświatowe prowadzone przez gminę.
	Organizowanie konkursów dla młodzieży szkolnej na temat zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego (tematyka „Małych Ojczyzn”).
	Tworzenie i wyposażanie pracowni tematycznych w placówkach oświatowych poświęconych ekspozycji zasobów i walorów lokalnego krajobrazu kulturowego.
	Rozpisywanie konkursów dla organizacji pozarządowych dotyczących przedsięwzięć związanych z odnową i zachowaniem regionalnego dziedzictwa kulturowego.
Promocja.	Udostępnienie bazy danych na temat zabytków tworzących krajobraz kulturowy gminy w formie elektronicznej (na stronie internetowej gminy, w BIP) oraz w formie tradycyjnej (w siedzibie urzędu gminy).
	Wprowadzenie na terenie gminy zintegrowanego systemu informacji wizualnej dotyczącej zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego, w odniesieniu do najcenniejszych przestrzeni (krajobrazów), miejsc (punktów widokowych i pamiątkowych), obiektów (parki, cmentarze, budowle, zespoły). Informacje przekazywane za pomocą tablic informacyjnych związanych projektowanymi szlakami turystycznymi.
	Opracowanie mapy ukazującej zasoby i walory gminnego krajobrazu kulturowego na tle walorów przyrodniczych i atrakcji turystycznych; udostępnienie mapy w siedzibie urzędu i w siedzibach prowadzonych przez niego organów (dom kultury, gminna biblioteka publiczna).
	Przygotowanie i druk folderów promujących walory krajobrazowe (zabytkowe i przyrodnicze) terenów gminy.
	Inicjowanie, wspieranie i udzielanie pomocy (organizacyjnej, rzeczowej i finansowej) przy tworzeniu nowoczesnych multimedialnych ekspozycji (stałych i czasowych) poświęconych regionalnemu i lokalnemu dziedzictwu kulturowemu Żuław Malborskich (wystawy na terenie domu kultury, biblioteki gminnej, w zespole szkół, w świetlicach wiejskich).
	Współpraca z mediami regionalnymi i lokalnymi w dziedzinie promocji walorów i zasobów dziedzictwa kulturowego Żuław, ze szczególną uwagą zwróconą na problematykę rewitalizacji zabytkowych obszarów i obiektów.

8. INSTRUMENTY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Zadania sformułowane w **rozdziale 7** niniejszego *Programu* będą realizowane przy pomocy następujących instrumentów:

Instrumenty prawne.

Władze gminy będą uwzględniały problematykę dziedzictwa kulturowego, w tym zasobów i walorów krajobrazu kulturowego, przy uchwalaniu prawa miejscowego. Dotyczyć to będzie zaplanowanej kolejnej aktualizacji *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy malbork*, jak i przewidzianych do uchwalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (w pierwszej kolejności wytypowany został obszar obejmujący historyczny układ osadniczy Nowej Wsi Malborskiej).

W *Programie* postuluje się ponadto potrzebę opracowania i uchwalenia kolejnych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego - dla wsi Stogi, Cisy i Kraśniewo. Miejscowości te charakteryzują się zanikającym układem osadniczym, na co wskazuje analiza archiwalnych materiałów kartograficznych i porównanie ze stanem obecnym (zacieranie się w pejzażu relacji i układów przestrzennych, zanik historycznej zabudowy). Tym niemniej nadal wyróżniają się w krajobrazie kulturowym nie tylko w skali gminy, ale całego regionu Żuław Malborskich, posiadając wiele cech zasługujących na ochronę i zachowanie, ponadto należy docenić fakt, iż nie dotarły do nich symptomatyczne dla dzisiejszych czasów procesy silnych przekształceń ruralistycznych, ani trendy wpływające na znaczne przeobrażenie ich aranżacji architektonicznej.

W nowych aktach prawa miejscowego ustanowionych dla powyżej wymienionych historycznych układów osadniczych problematyka konserwatorska i zabytkoznawcza powinna być uwzględniona w zakresie bardziej szczegółowym niż w obowiązujących obecnie mpzp, z wykorzystaniem Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork oraz tez i postulatów niniejszego *Programu*.

Gmina nie jest właścicielem obiektów zabytkowych, w stosunku do których wskazane byłoby wprowadzanie form ochrony w postaci wpisu do rejestru zabytków. Własnością gminy są przede wszystkim zabytkowe tereny zielone i osie komunikacji, dla których stopniowo wykonywane były i będą, w miarę posiadanych i pozyskiwanych środków finansowych, projekty i programy dotyczące ich odnowy oraz modernizacji. Władze gminy deklarują współdziałanie z właścicielami obiektów zabytkowych, wymienionych w *Programie* jako zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy (patrz **podrozdział 5.5.**), w postępowaniach związanych z poszerzaniem form ich ochrony: w tym ze składaniem wniosków o wpis do rejestru zabytków i wykonywaniem odpowiednich decyzji administracyjnych związanych z ochroną i opieką nad tymi obiektami.

Instrumenty finansowe.

Gmina Malbork na realizację części działań związanych opieką i ochroną zabytków będzie przeznaczała środki finansowe pochodzące z budżetu własnego. Dotyczy to zabezpieczenia dotacji celowych na realizację *Uchwały Rady Gminy Malbork*

w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania. W przypadku wzrostu zainteresowania tymi dotacjami przewiduje się możliwość stopniowego zwiększenia kwot przeznaczanych na wykonanie ww. uchwały.

Z budżetu gminy finansowane będą także projekty (budowlane, wykonawcze, przedmiary robót, kosztorysy inwestorskie) oraz studia wykonalności i raporty OOS niezbędne do składania wniosków aplikacyjnych dotyczących przedsięwzięć przewidzianych do interwencji środkami pomocowymi UE w ramach odpowiednich programów i funduszy (głównie RPO oraz PROW). W tym kontekście mowa o przedsięwzięciach dotyczących rozwoju turystyki oraz rozwoju kultury (z problematyką ochrony i odnowy regionalnego dziedzictwa kulturowego).

W budżecie gminy będą zabezpieczane środki stanowiące wkład własny na realizację przedsięwzięć wybranych w konkursach do finansowego wsparcia przez Instytucje Zarządzające oraz Instytucje Pośredniczące. W konkretnych przypadkach przewiduje się ewentualność zaciągania kredytów na wykonanie zaplanowanych inwestycji.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedziną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych gminy.

Instrumenty społeczne.

Zadania określone w niniejszym *Programie* obligują władze gminy do tworzenia szerokiej platformy społecznej w celu efektywnej realizacji zdefiniowanych wizji i kierunków rozwoju. W sferze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami taka platforma będzie się opierała na współpracy i współdziałaniu z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami) oraz z podmiotami z sektora NGO.

Instrumenty kontrolne.

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie dwóch form monitoringu w odniesieniu do GEZ: monitoringu zasobów (weryfikacja) oraz monitoringu stanu zachowania (w miarę możliwości z udziałem pracowników wojewódzkiego konserwatora zabytków). Monitoring będzie podsumowany w formie **Raportów** przesyłanych do wiadomości wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Sam *Program*, a dokładniej rzecz biorąc – realizacja zawartych w nim zadań, także będą monitorowane w sposób opisany dokładniej w **rozdziale 9**.

9. ZASADY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Niniejszy *Program*, zgodnie z wymogami u.o.z., po opracowaniu i uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostanie przyjęty uchwałą Rady Gminy na okres 4 lat. Po upływie tego czasu władze gminy podejmą działania związane z aktualizacją dokumentu i ponownym jego uchwaleniem. *Program* będzie obowiązywał w latach 2016-2019.

Głównym odbiorcą *Programu* jest społeczność lokalna, która bezpośrednio powinna odczuć efekty jego wdrażania. Dotyczy to nie tylko właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, ale wszystkich mieszkańców. *Program* powinien służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących: inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

Dalej, w myśl u.o.z., na wójcie ciąży obowiązek sporządzania co dwa lata sprawozdania z realizacji *Programu* i przedstawiania go Radzie Gminy. W sprawozdaniu powinna znaleźć się część opisowa dotycząca wykonania sformułowanych zadań oraz przede wszystkim analiza i ocena osiągniętych efektów. Przeprowadzenie oceny powinno opierać się na realnych, mierzalnych i policzalnych wskaźnikach. W *Programie Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019* ustala się następujące wskaźniki realizacji założonych celów, stanów i efektów:

Priorytet I: Zachowanie i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy.

- ✓ Liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków złożona przez właścicieli lub użytkowników obiektów zabytkowych.
- ✓ Liczba opracowanych i uchwalonych mpzp.
- ✓ Liczba zmienionych z inicjatywy władz gminy strategii i dokumentów programujących rozwój lokalny lub regionalny poprzez wprowadzenie bezpośrednich zapisów odwołujących się do zasobów i walorów krajobrazu kulturowego.
- ✓ Ustalenia z *Raportów* monitorujących stan techniczny obiektów ujętych w GEZ.
- ✓ Liczba wniosków o dofinansowanie złożonych przez właścicieli zabytków do wojewódzkiego konserwatora zabytków, do sejmiku wojewódzkiego lub do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego przy wsparciu i konsultacjach gminy (pracowników Urzędu Gminy).
- ✓ Liczba spotkań i konsultacji społecznych przeprowadzonych z interesariuszami gminnego programu opieki nad zabytkami.

Priorytet II: Odnowa krajobrazu kulturowego gminy.

- ✓ Liczba przygotowanych dokumentacji (koncepcji programowo- przestrzennych, programów rewitalizacji, projektów budowlanych i wykonawczych) dotyczących rewitalizacji obiektów i przestrzeni zabytkowych.
- ✓ Liczba zleconych opracowań niezbędnych do złożenia wniosków aplikacyjnych o pozyskanie dotacji z programów i funduszy UE (studia wykonalności, raporty OOS, prognozy OOS).

- ✓ Liczba wniosków o dofinansowanie zgłoszonych na konkursy w ramach programów operacyjnych (projekty twarde).
- ✓ Liczba wniosków o dofinansowanie dotyczących projektów miękkich złożonych do programów operacyjnych w ramach EFS, fundacji i innych operatorów funduszy europejskich.

Priorytet III: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego związanego z krajobrazem kulturowym gminy.

- ✓ Ustalenia z *Raportów* monitorujących zasoby GEZ (weryfikacja) – liczba obiektów wyłączonych lub wprowadzonych do gminnej ewidencji zabytków; liczba obiektów przekształconych itp.
- ✓ Liczba wykonanych opracowań własnych związanych z zachowaniem i odnową lokalnego dziedzictwa kulturowego.
- ✓ Liczba opracowań związanych z zachowaniem i odnową lokalnego dziedzictwa kulturowego zlecona podmiotom zewnętrznym.
- ✓ Liczba aktualizacji na stronie internetowej gminy w zakładce poświęconej dziedzictwu kulturalnemu.
- ✓ Liczba godzin szkoleniowych na temat regionalnego i lokalnego krajobrazu kulturowego zorganizowana dla podmiotów zewnętrznych; liczba godzin szkoleniowych dla pracowników organów gminy odpowiednio – ilości osób uczestniczących w szkoleniach.
- ✓ Liczba godzin lekcyjnych na temat „Małych Ojczyzn” zorganizowanych w placówkach oświatowych podlegających Gminie; liczba uczestniczących w nich uczniów.
- ✓ Liczba informacji promocyjnych związanych z rozwojem kultury i tematyką ochrony zabytków przekazywana przez media; określenie rodzaju i zasięgu tych mediów.

Należy zaznaczyć, że są to wskaźniki przykładowe. Dokładne sformułowanie wskaźników odbędzie się w procesie monitorowania *Programu*. Liczba wskaźników i kryteria wyboru wskaźników mogą ulec zmianom ilościowym i jakościowym w toku dokonującego się realnie procesu. Monitorowaniem będzie zajmował się specjalnie powoływany przez wójta zespół zadaniowy.

Rozważana jest możliwość, by w połowie horyzontu czasowego (tj. od roku 2018) proces monitorowania realizacji *Programu* powierzyć jednej z lokalnych organizacji pozarządowych. Powinno się to odbyć w drodze konkursu na wykonywanie zadań publicznych; istnieje także możliwość pozyskania na ten cel dofinansowania z budżetu UE.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

W niektórych miejscach (głównie w **rozdziale 7** i w **rozdziale 8**) Programu powołano się już na podstawowe źródła finansowania zadań z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami sformułowane w niniejszym opracowaniu. W tym punkcie sposoby finansowania zostaną przedstawione w sposób usystematyzowany i poparty charakterystyką potencjalnych możliwości pozyskania środków finansowych służących realizacji celu głównego, kierunków działań oraz zadań.

Generalnie wskazać można trzy podstawowe źródła finansowania *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2016-2019*; są to:

Środki publiczne.

Środki na realizację zadań będą pochodziły po pierwsze z budżetu gminy. Składają się na nie dochody własne, które będą przeznaczane na wykonywanie *Uchwały Rady Gminy Malbork w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania*, a także na wykonywanie projektów, programów i opracowań służących przygotowaniu wniosków aplikacyjnych do programów i funduszy pomocowych UE. Budżet gminy zabezpieczy też wkład własny na realizację przedsięwzięć wspartych dotacjami europejskimi. W określonych wypadkach gmina może wspomagać się kredytami na wykonanie inwestycji dofinansowanych z funduszy UE.

Na drugim miejscu należy wskazać budżet Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Do tego organu będzie można corocznie składać wnioski o udzielenie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru. Wnioski będzie mogła składać gmina lub każdy inny właściciel / dysponent obiektu zabytkowego.

Trzecim źródłem finansowania jest Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego przeznaczający corocznie dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru na podstawie odpowiedniej uchwały Sejmiku Województwa Pomorskiego (*Uchwała Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego*). Zarówno Gmina Malbork, jak i inni dysponenti obiektów zabytkowych wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków, znajdują się w kręgu potencjalnych beneficjentów mogących aplikować o przyznanie dofinansowania do projektowanych (dotacje na badania, projekty, programy prac konserwatorskich) lub przygotowanych przedsięwzięć inwestycyjnych związanych z zachowaniem dziedzictwa i rewitalizacją krajobrazu kulturowego z jego zasobami w postaci zabytków nieruchomych i ruchomych (prace budowlane i konserwatorskie przy tych obiektach).

Czwartym źródłem dofinansowania jest budżet państwa z dotacjami udzielanymi w ramach programów operacyjnych obsługiwanych przez Ministerstwo Kultury

i Dziedzictwa Narodowego. W sferze zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego pomoc można uzyskiwać przede wszystkim z *programu nr 4. Dziedzictwo Kulturowe oraz z programu nr 7. Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego*. W ramach tych programów wspierane są przedsięwzięcia związane z konserwacją, pracami restauratorskimi lub budowlanymi przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.

W kręgu zainteresowania takich potencjalnych beneficjentów jak organizacje pozarządowe oraz organy gminy (dom kultury, biblioteka) pozostają także programy: *nr 1. Wydarzenia artystyczne, nr 2. Rozwój infrastruktury kultury, nr 3. Edukacja kulturalna i diagnoza kultury oraz nr 9. Infrastruktura bibliotek*.

Warto jeszcze wspomnieć o rządowym programie *Razem Bezpieczniej*, którego operatorem jest MSWiA. W jego ramach różne podmioty (jst., organizacje pozarządowe, kościoły i związki wyznaniowe) mogą się ubiegać o dofinansowanie zadań związanych z poprawą bezpieczeństwa i zabezpieczeniem obiektów zabytkowych (monitoring automatyczny, systemy p.włamaniowe, p.pożarowe).

Środki pomocowe.

Tak się składa, że czasowy horyzont niniejszego *Programu* zbiega się z rozpoczęciem nowego okresu programowania budżetu UE w perspektywie finansowej 2014-2020. Rok 2014 poświęcony był głównie na kształtowanie odpowiedniej dokumentacji programowej i prowadzenie konsultacji jej krajowego kształtu z Komisją Europejską. Pierwsze konkursy i dofinansowania, zapowiadane na I kwartał 2015 roku, ruszyły jak w poprzedniej perspektywie z pewnym opóźnieniem, powinniśmy jednak poznać ich rozstrzygnięcia do końca br. Zbliża się zatem najlepszy czas, dla władz gminy i innych potencjalnych beneficjentów, na ubieganie się o wsparcie z funduszy pomocowych UE także na działania w dziedzinie rozwoju kultury ze sferą zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego. Czas obowiązywania niniejszego *Programu* będzie zatem upływał w warunkach stwarzających potencjalnie duże możliwości pozyskiwania wsparcia na realizację zadań w tym zakresie.

Tak jak wcześniej, projekty w sferze kultury i dziedzictwa będzie można podzielić na miękkie i strukturalne. Projekty miękkie pozwolą na wykonanie większości zadań wymienionych w ***prioryecie III*** niniejszego *Programu: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego odnoszącego się do krajobrazu kulturowego gminy*. Byłyby to granty przeznaczone na szkolenia i warsztaty, na działania promocyjne i reklamowe, na eventy artystyczne, konkursy, dodatkowe zajęcia w placówkach oświatowych, na wydawnictwa oraz na niewielkie zakupy (np. sprzętu elektronicznego) w ramach cross-financingu. Głównym źródłem finansowania jest w tym przypadku Europejski Fundusz Społeczny poprzez funkcjonujący w jego łamach Program Wiedza i Edukacja (zastępujący wcześniejszy Program Operacyjny Kapitał Ludzki).

Projekty strukturalne finansowane będą głównie w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Z punktu widzenia Gminy Malbork najważniejszym programem umożliwiającym wsparcie lokalnych przedsięwzięć okaże się ponownie Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (w którym większą rolę odegrają projekty zakładające wprowadzanie innowacji). W PROW szczególną uwagę trzeba zwrócić na działanie określone jako: *8.2.7.3.5 Ochrona zabytków i budownictwa tradycyjnego, poddziałanie 7.6 – Wsparcie badań i inwestycji związanych z utrzymaniem, odbudową*

i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej, w tym dotyczące powiązanych aspektów społeczno-gospodarczych oraz środków w zakresie świadomości środowiskowej. Przewiduje się, że wsparcie będą mogły otrzymywać operacje polegające na: - odnowie lub poprawianiu stanu zabytkowych obiektów budowlanych, służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego; - zakupie obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne (pomoc na obiekty zabytkowe będzie przyznawana w kwocie do 500.000 na miejscowość). Możliwości dofinansowania realizacji związanych z rewitalizacją krajobrazu kulturowego będzie również stwarzało poddziałanie 7.4 – *Wsparcie inwestycji w tworzenie, ulepszanie i rozwijanie podstawowych usług lokalnych dla ludności wiejskiej, w tym rekreacji i kultury, i powiązanej infrastruktury.* Przewiduje się tu możliwość wpierania operacji zmierzających do ukształtowania przestrzeni publicznej zgodnie z wymaganiami ładu przestrzennego, a jednym z kryteriów wyboru aplikacji do dofinansowania (za które uzyskuje się punkty w ocenie wniosku aplikacyjnego) ma być wartość zabytkowa układu urbanistycznego. Dzięki wsparciu udzielanemu w ramach PROW będzie można zatem realizować prace renowacyjne obiektów zabytkowych lub rewaloryzacyjne zabytkowych układów osadniczych wsi.

Duże możliwości wsparcia dotacjami unijnymi przedsięwzięć z dziedziny kultury, w tym sfery zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego, daje również nowy RPO Województwa Pomorskiego. Szanse na pozyskanie dofinansowań z tego źródła znacznie się zwiększają dzięki udziałowi Gminy Malbork w gronie partnerów tworzących Miejskie Obszar Funkcjonalny Malborka; pozwoli to na wsparcie realizacji zadań infrastrukturalnych i inwestycyjnych o skali ponadlokalnej, przy zabezpieczeniu wkładu własnego pochodzącego z budżetów tych partnerów.

Środki prywatne.

Pozyskiwanie środków pozabudżetowych pochodzących od sponsorów jest zadaniem niezwykle trudnym, zwłaszcza w odniesieniu do sfery związanej z ochroną zabytków i opieki nad zabytkami. Na ogół przedsięwzięcia tego typu są kosztochłonne i mało atrakcyjne dla potencjalnego ofiarodawcy z punktu widzenia możliwości promocyjnych czy reklamujących jego znak firmowy.

Środki prywatne najłatwiej można będzie pozyskiwać na wykonywanie zadań sformułowanych w **priorytecie III** niniejszego opracowania: *Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego odnoszącego się do krajobrazu kulturowego gminy.* Powinny się o nie ubiegać przede wszystkim organizacje pozarządowe oraz organy gminy (dom kultury, biblioteka).

11. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW.

Budżet Gminy Malbork na rok 2015 zakłada po stronie dochodów 14. 778.322 zł (w tym dochody bieżące w wysokości 14.478.322 zł), po stronie wydatków 15.121.322 zł (w tym wydatki bieżące w wysokości 13.343.266 zł), w związku z tym deficyt budżetu wyniósł 343.000 zł; deficyt budżetu postanowiono pokryć przychodami z tytułu wolnych środków. W budżecie zaplanowano przychody w kwocie 708.000 zł, w całości z wolnych środków, które poza pokryciem deficytu postanowiono przeznaczyć na rozchody z tytułu zaciągniętych wcześniej kredytów i pożyczek w kwocie 365.000 zł. W budżecie tym wprost nie wyszczególniono żadnych kwot przeznaczonych na remonty i konserwacje obiektów zabytkowych.

W latach 2013-2014 zrealizowano ze środków budżetowych oraz z pozyskanych dotacji kilka przedsięwzięć inwestycyjnych, które pośrednio lub bezpośrednio wiązały się z zachowaniem dziedzictwa oraz rewitalizacją krajobrazu kulturowego gminy, należały do nich:

- ✓ Projekt „Aktywna społeczność-bogata Gmina” zrealizowany w 2013 r. (wysokość dofinansowania bez wkładu własnego samorządu – 176.156,16 zł);
- ✓ Ścieżka pieszo-rowerowa z Tragamina do Lasowic Wielkich biegnąca po szlaku dawnej żuławskiej kolejki wąskotorowej; powstała w związku z realizacją projektu pt. *"Budowa ciągu pieszo-rowerowego wzdłuż drogi powiatowej nr 2927G od miejscowości Tragamin do Lasowic Wielkich w pasie byłej kolejki wąskotorowej"*; inwestycja wykonana w 2013 roku za sumę 713.535,89 zł, dofinansowanie z UE wyniosło 446 tys. 787,95 zł, co stanowiło 62,62 % wartości projektu;
- ✓ Modernizacja oddziałów przedszkolnych w Gminie Malbork w 2014 roku (wysokość dofinansowania bez wkładu własnego samorządu – 100.913,73 zł);
- ✓ Ścieżka rowerowa *Szlak Zamków Gotyckich*, ostateczne rozliczenie projektu w 2014 roku (wysokość dofinansowania bez wkładu własnego samorządu - 42.807, 79 zł);
- ✓ „Zintegrowana współpraca JST szansą na dynamiczny rozwój społeczno-gospodarczy Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka” (w 2014 roku kwota 12.464,67 zł, w I półroczu 2015 r. na realizację tego projektu wydatkowano 56.273,90 zł; gmina otrzymała dofinansowanie z UE w wysokości 63.111,17 zł co stanowi 90% poniesionych wydatków. W ramach projektu wykonano między innymi dokumentację techniczną i studium wykonalności projektowanych ciągów pieszo-rowerowych oraz studium wykonalności dla termomodernizacji budynków).

Warto przy tym podkreślić, że Gmina Malbork zajmuje w powiecie malborskim drugie miejsce pod względem wykorzystania środków pochodzących z budżetu UE na realizację własnych zadań inwestycyjnych (w 2013 roku wskaźnik środków w dochodach budżetu gminy na finansowanie i współfinansowanie projektów unijnych w przeliczeniu na 1 mieszkańca wyniósł – 96, wyższy był tylko w Gminie Nowy Staw – 107, a o wiele niższy w Miłoradzu – 72, Lichnowach – 69, Starym Polu – 22, a nawet w prężnie rozwijającym się Malborku – 51).

Należy zauważyć, że nakłady przeznaczane przez władze gminy w ostatnich latach na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego wykazują tendencję zwyżkową i z roku na rok pozwalają na realizację zadań o coraz większym zakresie¹³⁰. Jest to bardzo korzystny trend wymagający podtrzymania, chociaż należy skonstatować, że środki finansowe adresowane do tej dziedziny, w stosunku do potrzeb, są ciągle jeszcze niewystarczające (a ponadto niższe niż w innych regionach na co wskazuje diagnoza wykonana w ramach *Strategii Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka na lata 2104-2020* – porównaj przypis nr 34). Przede wszystkim samorząd nie przeznaczał dotychczas dotacji celowych na prace budowlane i konserwatorskie wykonywane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, ponieważ nie wprowadzono do obiegu prawnego odpowiedniej uchwały w tej sprawie. Po zapowiadanej realizacji tego przedsięwzięcia nakłady przeznaczane na ochronę dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powinny znacząco się zwiększyć i osiągnąć poziom podobny do działu Gospodarka Komunalna i Ochrona Środowiska (w 2013 r. 6,3 % budżetu Gminy).

¹³⁰ Wydatki na kulturę i ochronę dziedzictwa w 2010 roku kształtowały się na poziomie 3,4%, w 2012 na poziomie 4,1 %, a w 2013 roku na poziomie 5,6,1%.

12. BIBLIOGRAFIA.

LITERATURA NIEMIECKOJĘZYCZNA:

1. Dobisch W., *Die mittelalterliche Befestigung der Stadt Marienburg*, Ostdeutsche Monatshefte, Bd. 7, 1926.
2. G. Gerulis, *Die altpreußischen Ortsnamen*. Berlin i Lipsk 1922.
3. Pawelcik B., *Marienburg*. Berlin 1930.
4. Ruppelt A., *Das Gräbfeld Braunswalde-Willenberg, Kr. Marienburg*. W: *Festschrift Bruno Ehrlich zum 70. Geburtstag dargebracht*. Herausgegeben von Hans Bauer, Werner Neugebauer und Werner Radig. Elbing 1938.
5. Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*. Danzig 1919.
6. Schmid B., *Schloss Marienburg in Preussen*. Berlin 1925.
7. Schmid B., *Die Bau – und Kunstdenkmäler Pomesaniens. 3. Kreis Stuhm (Heft XIII der Gesamtreihe)*. Danzig 1909.
8. Schmid B., *Die Befestigungsanlagen der Marienburg*. Altpreussische Forschungen, 1928.

LITERATURA POLSKA:

1. Andrzejowski J., Bursche A., *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko 1 i w Wielbarku, woj. Elbląskie*. W: *Badania archeologiczne w woj. Elbląskim w latach 1980-83*. Muzeum Zamkowe w Malborku 1987.
2. *Atlas Historyczny Miast Polskich, Tom I: Prusy Królewskie i Warmia*. Red. A. Czachorowski i R. Czaja. *Zeszyt 5: Malbork*. Opracowanie historyczne: W. Długokęcki i W. Sieradzan.
3. Długokęcki W., *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w.* Malbork 1992.
4. Dobry A., *Budownictwo malborskie drugiej połowy XIX i początku XX wieku*. W: *Komunikaty Mazursko – Warmińskie*, 1996 Tom 3.
5. Dobry A., *Architektura Malborka w okresie międzywojennym*. W: *Komunikaty Mazursko – Warmińskie*, 1996 Tom 4.
6. Domino J., *Żuławy*. W: *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce*. Tekst dostępny na stronie internetowej: <http://holland.org.pl>

7. Domżał R., *Porty, żegluga i szyprowie Malborka w średniowieczu*. W: *Rocznik Gdański*, t. LXV, 2005.
8. Górski K., *Dzieje Malborka*. Gdańsk 1973.
9. Haftka M., *Malbork. Album – Przewodnik. Rys historyczny i podstawowe informacje o zabytkach*. Warszawa 1993.
10. Jagodziński M.F., *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Warszawa 1997.
11. Jedliński W., *Malbork – dzieje miasta*. Malbork 1999.
12. Jedliński W., *Malbork – dzieje miasta na fotografii*. Malbork 2001.
13. Lipińska B., *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*. Kraków – Gdańsk 1986 (maszynopis).
14. Kizik E., *Menonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*. Gdańsk 1994.
15. *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*. Praca zbiorowa pod redakcją: Anny Weroniki Brzezińskiej – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Urszuli Wróblewskiej – Uniwersytet w Białymstoku, Piotra Szwieca – Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu. 2010.
16. Łuka L.J., *Osadnictwo kultury pomorskiej na prawobrzeżnym Dolnym Powiślu i Wysoczyźnie Elbląskiej*. W: *Rocznik Elbląski, Tom III*. Gdańsk 1966.
17. *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*. Praca zbiorowa pod redakcją H. Górnowicza i Z. Brockiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999.
18. Okulicz-Kozaryn Ł., *Dzieje Prusów*. Wrocław 1997.
19. Paprot A., *Mennonici w Stogach Malborskich*. W: *Prowincja, Kwartalnik Społeczno-Kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław*, Nr 1 (3). Malbork 2011.
20. Pietrzak M., *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań*. W: *Pomerania Antiqua*. Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
21. *Powiat Malborski. Przewodnik turystyczno-krajoznawczy*. Wydany przez Stowarzyszenie Gmin i Powiatu Malborskiego, Malbork 2015.
22. Powierski J., *Kształtowanie się granicy pomorsko – pruskiej w okresie od XII w. do początku XIV w., cz. I*. W: *Zapiski Historyczne*, Toruń 1965.
23. Powierski J., *Chronologia początków Malborka*. W: *Zapiski Historyczne*, T. XLIV zeszyt 2, Toruń 1979.

24. *Rocznik Żuławski 2008*. Wydany przez Klub Nowodworski, Nowy Dwór Gdański 2008. W tym wydawnictwie: J. Domino, *Gotyk – neogotyki na Żuławach Wiślanych*; B. Lipińska, *Formy przestrzenne średniowiecznych wsi żuławskich. O krajobrazie żuławskim*; J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania parafii na Żuławach Wielkich w średniowieczu*.
25. Starczewski A., *Gotyckie zabytki sakralne na terenie gminy Miłoradz na Żuławach*. Sztum 2009.
26. *Stosunek do dziedzictwa kulturowego i identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców miasta Malbork. Raport z badań terenowych*. Pod redakcją Marty Machowskiej i Dawida Niemiera. UAM Poznań 2012.
27. Szpak J., *Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii malborskiej w XVI wieku*. Wrocław 1972.
28. *Walory krajobrazowe województwa elbląskiego*. Praca zbiorowa pod kierunkiem Andrzeja Kotlińskiego. Warszawa 1994.
29. Zawadzki W., *Dzieje Niedźwiedzicy na Żuławach Wielkich do 1945 r.* Elbląg 2014.

DOKUMENTY STRATEGICZNE I PLANISTYCZNE:

1. *Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami na lata 2014-2017*. Tekst opublikowany w dodatku specjalnym periodyku pod tytułem: *Ochrona Zabytków*, Warszawa 2014.
2. *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r. (M.P. z 2013 r. poz. 378).
3. *Uchwała Nr XXXIII/309/2013 Rady Gminy Malbork z dnia 30 grudnia 2013 roku w sprawie uchwalenia „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork”*.
4. *Uchwała Nr XXI/124/2000 Rady Gminy Malbork z dnia 30 grudnia 2000 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego zespołu usługowo-turystycznego w gminie Malbork, obręb Nowa Wieś, miejscowość Wielbark*.
5. *Uchwała Nr XV/104/2007 Rady Gminy Malbork z dnia 18 grudnia 2007 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu obejmującego działki Nr 168/14, 168/15, 168,18, 168/19, 168/20, 168,21, 168,22, 168,23, 168,24, 168,25 i 168,26, obręb Grobelno*.
6. *Uchwała Nr VI/43/2015 Rady Gminy Malbork z dnia 12 czerwca 2015 r. w sprawie uchwalenia zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenów inwestycyjnych w obrębie Nowa Wieś, arkusz 4*.
7. *Uchwała Nr VI/52/2015 Rady Gminy Malbork z dnia 12 czerwca 2015 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania terenów położonych w obrębach Szawałd, Lasowice Małe, Lasowice Wielkie, gmina Malbork*.

13.ANEKSY. ZAŁĄCZNIK GRAFICZNY.